

Е. ЗОЛЯ

ТВОРИ

XVIII

ІСТИНА

---

*Державне видавництво
України.*

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том XVIII

КНИГА ДРУГА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ХАРКІВ

1930

ОДЕСА

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMILE ZOLA

І С Т И Н А

LA VÉRITÉ

(1903)

РОМАН

ПЕРЕКЛАВ К. РУБІНСЬКИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ХАРКІВ

1930

ОДЕСА

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, Картковому репертуарі та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати.

„УКРПОЛІГРАФ“
Шоста держдрукарня
імени тов. Томського
вулиця Леніна № 49.
Одеса.
Серпень — 1930 р.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Якось увечері після того, як касаційний суд почав своє слідство, у маленькій темній крамниці Леманів Давід і Марк вирішили, що найкраще відтепер припинити всяку агітацію, вдаючи, ніби вони стоять осторонь. Безмежна радість, велика надія надавали мужности всій сім'ї тепер, коли перегляд ухвалено. Коли суд сумлінно проводитиме слідство, невинність Сімонову буде напевно визнано, і досить тепер бути на варті, стежити за поступуванням справи, не виявляючи, що вони мають якийсь сумнів щодо свідомости розуму й справедливости вищого суду країни. Одна тільки турбота завжала тому, щоб радість цих безталанних людей була повна: новини за здоров'я Сімонове все ще були не добрі; чи не вмере він там, не діждавшись перемоги? Суд повідомив, що не треба привозити його до Франції до остаточного вироку, а слідство загрожувало протривати ще багато місяців. Але Давід, не зважаючи ні на що, був повний глибокого довір'я, покладаючись на надзвичайну силу опору, що її досі виявляв брат. Він знав його, підбадьорював і звеселяв усіх Давід, оповідаючи історію з їхнього юнацтва, за риси Сімонової вдачі, за те, який він гнучкий, методичний і похлилий, з особливою силою волі, коли справа ходила про його повагу й щастя бдизьких. Розійшлися, погодившись не виявляти ні турботи, ні нетерплячки, начебто вони вже перемогли.

Відтоді Марк замкнувся в своїй школі, цілою істотою віддаючись з ранку до вечора своїм учням з само-

зреченням і відданістю, що, здавалося, збільшилися серед перешкод і злигоднів. У товаристві своїх школярів підчас лекцій, удаючи з себе їхнього старшого брата, намагаючись поділяти з ними справу опанування знання, певности, що надає істина, він забував трохи свої злигодні, менше почував рану в своїм серці, що завжди точилося кров'ю. Але, залишаючись на самоті, в порожнім домі свого кохання, він знову відчував страшенну розпуку й питав себе, як це він ще продовжує жити в похмурім холоді свого удівства. Луїза, повертаючись од панни Мазелін, приносила з собою полегшення. Проте, коли лампа освітлювала стіл, налагоджений до вечері, як довго тривала мовчанка поміж батьком і донькою, коли кожне з них усвідомлювало своє безпорадне лихо, те, що його покинула дружина, матір, жаль за якою часто-густо відвідував його! Вони намагалися звільнитися від цих спогадів про Женев'єву, розмовляти про різні дрібні факти, що трапилися протягом дня. Але все приводило до неї й зрештою вони гомоніли тільки про неї, присовували свої стільці, бралися за руки, наче для того, щоб зогрітися в своїй самотності. І всі їхні вечори кінчалися так: донька сиділа на батькових колінах, обнявши йому шию своїми голими рученятами; обоє були в сльозах і тремтіли, сидячи перед сумною лампою. Квартира була мертва, та, що покинула її, забрала з неї життя, тепло й світло.

Проте, Марк не робив нічого, щоб примусити Женев'єву повернутися до нього. Він мав право, але не хотів користуватись з нього. Йому гидко ставало на саму думку про скандал, і не через те тільки, що він не хотів потрапити в пастку, наготовану від людей, що, ошукавши його жінку, рахували на сімейну драму, яка потягне за собою його відставку, але й тому, що покладав усю свою надію на могутню силу любови. Женев'єва мусить поміркувати й напевно повернеться до свого вогнища. Надто йому видавалося неможливим, щоб вона затримала в себе дитину, що мала народитися. Вона мусила принести її до нього, бо ця дитина належала їм обом. Хоч церкві й пощастило перекрутити в ній жінку, але їй не пощастить убити матір, і Же-

нев'єва, ставши знову матір'ю, залишиться з дитиною. Залишалося почекати тільки один місяць, бо час пологів наближався. Поволі, сподіваючись на таке розв'язання, що було за розраду, він дійшов того, що почав уважати це за певне їй жив, чекаючи на пологи, начебто це їй мусив бути кінець їхнього страждання. Як добрим серцем людина, не бажаючи відокремлювати доньки від матері, він надсилав Луїзу четвергами й неділями перебути час після півдня біля Женев'єви в пані Дюпарк, у цім малім святобожнім домі, вогкім і похмурім, що здавав йому вже стільки страждання. Може, підсвідомо для нього це було останнє сумне задоволення, спосіб не розривати остаточно відносин, зберегти бодай один зв'язок поміж ним і відсутньою дружиною. Луїза після кожної візити дещо оповідала йому за Женев'єву й вечорами тих днів, що вона їх проводила з матір'ю, він довше тримав її на своїх колінах, розпитував її, бажаючи більше знати про Женев'єву, хоч і страждав од цього.

— Дитинко, яку ти її бачила сьогодні? Чи сміється вона хоч трішечки, чи видається щасливою? Гуляла вона з тобою?

— Ні, ні, тато. Ти добре знаєш, вона вже давно не гуляє зі мною. Але тут у нас вона була ще трохи весела, а тепер я її бачу дуже сумною; в неї хорий вигляд.

— Хорий?

— О! не такий хорий, щоб лежати в ліжку. Навпаки, вона не може залишатися на місці, а руки їй гарячі, наче в неї лихоманка.

— А що ви робили, дитино?

— Ми ходили до вечерні, як і завжди неділями. Потім, повернувшись додому, поїли. Там сидів один чернець, я його не знаю, місіонер, що оповідав історію про дикунів.

Тоді він на час припиняв розпитувати, охоплений почуттям гіркої прикрости, не бажаючи ні судити матір перед донькою, ні давати цій останній наказ не слухатися матері, заборонити їй ходити з матір'ю до церкви. Потім він обережно починав знову питати:

— А казала вона що про мене, моя дитино?

— Ні, ні, тато... Ніхто мені не каже про тебе в тім домі, а, що ти мені радив ніколи не починати розмови першій, то виходить так, наче тебе й немає на світі.

— А бабуня не зле ставиться до тебе?

— Бабуня Дюпарк на мене й не дивиться, і мені це більше до вподоби, бо в неї такі очі, що я їх боюся, коли трапляється, що вона мене лає... А бабуня Бертеро—та ввічлива, але тільки тоді, коли ніхто цього не бачить. Вона мені дає цукерки, обіймає мене і дуже міцно цілує.

— Бабуня Бертеро?

— Так, так, і раз навіть казала мені, що дуже тебе любить. Вона одна тільки й казала за тебе.

Знову він мовчав, боячись дуже рано познайомити дитину з лихом у житті. Завжди підозрівав він, що хвороблива мовчазна пані Бертеро, що її колись так кохав чоловік, так ніжно пестив, терпить муку наче в агонії, після удівства під суворим режимом своєї святобожної матері, жорстокої пані Дюпарк. І він відчував у ній можливу спільницю, але таку розбиту, що вона ніколи не знайде в собі мужности ні говорити, ні діяти.

— Отже, ти мусиш бути з нею ніжною, зробив він висновок. Мені здається, що й їй, хоч вона не каже цього, важко, як і нам... А надто поцілуй свою матір за нас двох; вона почує, що в цім поцілунку є половина й мого.

— Добре, татко!

І збігали так вечори, сповнені прикрости й ніжности в цім спустошенім житлі. Коли бувало в неділю донька приносила батькові якусь погану новину про мігрень у матері, нервовий розлад, що на них вона тепер хоріла, він турбувався аж до четверга. Цей розлад Женев'євиного здоров'я не дивував його; він страхався, щоб його бідолашна жінка не згоріла від дурного й перекрученого полум'я містицизму. Потім, коли наступного четверга Луїза оповідала йому, що мамуня усмінулася й довідувалася про кошеня, залишене в домі,

до нього поверталася надія, він сам сміявся від радості й полегшення й знову починав чекати на милу відсутню, що незабаром повернеться до нього з ново-народженим.

Після від'їзду Женев'єви панна Мазелін мимохіть стала повіреною, щирим другом Маркові й Луїзі. Майже щовечора, після лекцій, вона проводила дитину додому, дещо робила по господарству в цій дезорганізованій сім'ї, де не було вже господині. Приміщення вчителя й вчительки майже стикалися: треба було перейти тільки маленький двір, і навіть два садки, що були посередині, сполучалися дверима. Отже, відносини ставали дедалі тіснішими, надто завдяки великій симпатії, що її почував Марк до цієї бадьорої, чудової жінчини. Ще в Жонвілі він навчився її поважати, бо бачив, що вона звільнилася від релігійних забобонів і намагається робити з своїх учнів міцні розуми й ніжні серця. Потім тут, у Майльбуа, в нього народилася якась пристрасна приязнь до неї, так повно втілювала вона його ідеал жінки виховательки, що має ініціативу й одна тільки спроможна виховати майбутнє суспільство. Тепер це стало йому за певність, що не можна сподіватися на жодний серйозний поступ, якщо жінка не товаришуватиме чоловікові, не піде навіть попереду його шляхом до Щасливого Міста. І як підтримало його те, що в ній він спіткав принаймні одну вістівницю, таку розумну, просту й надзвичайно добру, що навіть своє діло спасіння людей виконувала вона наче якусь функцію своєї людської ніжності. Отже, вона була йому в тій інтимній драмі, що мордувала його, за ясного й веселого товариша, його надією й розрадою.

Почалося це з того задоволення, що його почував Марк, коли Луїза не була більше в руках панни Рузер. Не міг же він узяти її тоді з сусідньої школи, але потай терпів, знаючи, що його дитина перебуває під впливом святобожної й честолюбної жінки, що думає тільки за своє підвищення, коли водить учнів до обідні. Далі, він бачив ще одну перешкоду в цьому небажанім сусідстві: в хлопчачій школі навчання не мало жодного зв'язку з релігією, а дівоча школа брала участь у про-

цесіях; дівчатка сповідалися й причащалися. Навчання в двох школах стикалося; вони шкодили одна одній, і уся їхня сутичка викликала луна в сім'ях і відбивалася в безперервних суперечках. Отже, становище було таке, що всю Францію поділено на два ворожі табори, що безупинно боролися, продовжуючи нести в віка соціальне лихо країни. Як справді змогли б порозумітися брат і сестра, чоловік і жінка, син і матір, коли з коліски їхні мозки формувалися по-різному, і в них ні думки, ні слова не мали однакового сенсу. Коли з одної сторони добрий Сальван хотів звільнити Марка від турботи бачити доньку в руках святобожної панни Рузер і турбувався призначенням до дівочої школи в Майльбуа панни Мазелін, то інспектор академії Ле Баразе, з другої сторони, підписуючи це призначення, мав особливо на увазі здійснити одне з своїх таємних бажань — об'єднати початкове навчання в комунах, де були хлопчача і дівчача школи. Вчитель і вчителька могли робити корисне діло тільки тоді, як вони йшли опліч, напоєні однаковим духом, однаковими переконаннями й вирішили вчити одних і тих же істин. І раз Марк і панна Мазелін так добре розумілися, йшли в ногу до одного й того-ж майбутнього, добрі жнива могло дати таке об'єднання в Майльбуа. Малі чоловіки й малі жінки підростали тут разом для великих жнив у майбутнім.

А потім глибоко і остаточно підкорило Марка те, як зворушливо, як ніжно поставилася панна Мазелін до нього після від'їзду Женев'єви. Вона раз-у-раз говорила з ним за Женев'єву з турботливою любов'ю, вибачала їй, з'ясовувала її дії, як жінка розважна, що до нерозважності інших ставиться з ніжною симпатією і вибачливістю. Надто радила йому не брати на себе ролі жорстокого чоловіка, егоїстичного й ревнивого володаря, що робить з дружини невільницю, річ, дану йому від закону. І напевне її впливом з'ясовувалося багато що в Марковій розумній поведінці. Він терпляче ждав, складав надію на розсудливість, любов, щоб колись переконати Женев'єву й повернути її. Зрештою вона намагалася дещо заступити Луїзі відсутню

матір і робила це з такою делікатністю, що стала їй дивною товаришкою, радістю цього сумного вогнища, де батько й донька тремтіли від холоду самотності.

Цими першими погожими днями Марк і Луїза щоденно сиділи з панною Мазелін в своїм маленькім садочку за школою. Вчительці досить було відчннити фірточку, що була між двох садків, засови в них відсунуто й з того й з другого боку, і вона приходила як сусідка, вважаючи за краще посидіти в учителевім саду, ніж у своїм власнім, бо в його садку стояв стіл і лави під кущем бузку. Вони жартуючи називали це лісом, начебто вони знайшли собі захисток під великими дубами, в лісових кущах. Маленький муріжок правив у них за розлогу луку, дві грядки були продовженням королівського квітнику. І в тиші присмерку, після важкого дня, починалася лагідна розмова.

Раз якось увечері Луїза, що розводилася над чимось з своїм поважним виглядом дорослої дівчинки, раптом спитала :

— Панно, чому ви не одружилися?

Вчителька добротливо розсміялася.

— О, моя мила, ти значить, на мене добре не роздивилася. З моїм надто великим носом і моїм незграбним станом не легко знайти чоловіка.

Допитливо дивилася здивована Луїза на неї, бо ніколи вчителька не здавалася їй гидкою. То правда, вона була невисока, ніс у неї був надто великий, обличчя широке з опуклим чолом, випнутими щелепами. Але її чудові очі усміхалися так ніжно, що все обличчя їй сяяло глибокою чарівністю.

— Ви дуже вродлива, нарешті переконано виголовила Луїза. Коли б я була чоловіком, я б захотіла з вами одружитися.

Це дуже звеселило Марка, а панна Мазелін почула стримане зворушення, до якого домішувалася якась сумовитість.

— Мабуть, у чоловіків немає твого смаку, відповіла вона. Їй знову повернулася спокійна радість. Од двадцяти до двадцяти п'яти років я б залюбки одружилася; але я не зустріла нікого, хто захотів би мати мене за

жінку. А тепер, коли мені тридцять шість років, мені вже не одружитися.

— Чому так? спитав Марк.

— Ох! Тому, що час минув... Жінка, що присвятила себе навчанню, незначуща вчителька початкової школи, коли ще до того вона донька бідних батьків, і не шукає женихів. Де знайти чоловіка, що захотів би нав'язати собі на шию товаришку, що заробляє небагато, примушена виконувати важкі обов'язки й жити в глибині якоїсь діри? Якщо вона не має нагоди одружитися з якимсь учителем і поєднати спільні злидні, вона неминуче залишається старою дівкою. Я махнула вже на це рукою, а все ж таки щаслива.

І тут же жваво додала:

— Розуміється, шлюб потрібна річ. Треба, щоб жінка одружувалася, бо, вона не жила, не виконала свого призначення, коли не була дружиною й матір'ю. Не може бути ні здоров'я, ні щастя, раз людська істота не дійшла до свого повного розвитку. І я ніколи не забуваю на своїх лекціях дівчаткам казати, що вони повинні колись мати чоловіка й дітей... Тільки тоді, коли жінку забуто, принесено в жертву, вона примушена чимось задовольнити себе. Ось чому й я вибрала собі діло й не дуже нарікаю: мені все ж таки пощастило стати матір'ю, бо мені належать всі діти інших жінок, ця мила малеча, що з нею я панькаюся з ранку до вечора. Я не одна, в мене велика сім'я.

Вона сміялася, просто казала за своє чудове призначення, начебто вона взяла на себе обов'язок виховувати покоління вчениць, що погодилися бути численними доньками її розуму й серця.

— Так, зробив висновок Марк, коли життя виявляє жорстокість до одного з нас, неодмінно цей знедолений виявляє себе добрим до життя. Це єдиний спосіб, яким він може заклясти лихо.

Але найчастіше в малім садочку присмерком Марк і панна Мазелін розмовляли за Женев'єву, надто вечорами, коли Луїза, перебувши час після півдня в пані Дюпарк, приносила якусь новину про свою матір. Раз якось вона повернулася дуже стурбована. Мати, пішовши до

капуцинської капели з приводу урочистого свята на честь святого Антуана Падуанського, зомліла там, й її довелося забрати звідти в небезпечнім щодо її вагітності стані.

— Вони мені вб'ють її, казав розпачливо Марк.

Панна Мазелін, щоб його підбадьорити, залюбки виявляла рожевий оптимізм.

— Ні, ні, у вашої Женев'єви по суті хворий розум у здоровім і міцнім тілі. Ви побачите, мій друже, що колись добрий розум за допомогою серця переможе... Але що ж діяти? Вона платить за свою містичну науку й виховання в однім з монастирів. З них завжди виходитимуть нещастя для жінки й розлади теперішніх шлюбів, поки їх не позакривають. Треба дарувати їй це, бо не вона ж справді винна: вона під впливом спадковости, одержаної від своїх бабунь, які перебували під владою церкви, що тероризувала й затуманювала їх.

Марк, зажурений, почав, притишивши голос, скаржитися, і признання мимохіть вихопилося в нього в присутності доньки —

— Ах! І вона була б щасливіша, і я, коли б ми не побралися. Мені справжньою товаришкою могла б бути тільки жінка, цілком подібна до мене.

— Але з ким же тоді ви могли одружитись? спитала вчителька. Де ж у буржуазних сім'ях могли б ви знайти молоду дівчину, не виховану на правилах католицької віри, не отруєну її помилками й брехнями? Мій сердешний друже, таку жінку, яка вам потрібна з вашим вільним розумом, що працює для майбутнього, так, таку жінку треба ще створити. Може, ще й існують декілька таких, але їх небагато, і вони завжди зіпсовані спадковими вадами і перекрученим вихованням.

Потім засміявшись вона додала з своїм звичайним лагідним і рішучим виглядом:

— Ви знаєте, я саме маю намір попрацювати над цим завданням — дати товаришок для чоловіків, звільнених от догм, жадібних до істини й справедливости. Отже, я, з своєї сторони, хочу створити кілька таких жінок для гарних хлопців, що виростуть завдяки ва-

шим зусиллям з другої сторони... Ви народилися дуже рано, оце й усе, мій друже.

І обоє — учитель і вчителька — незначні робітники, що працювали над створенням прийдешнього суспільства, забули на мить за велику дитину тринадцяти років, що мовчки слухала їх з нашорошеними ушима. Він досі, з якоїсь сантиментальної соромливості, уникав давати прості лекції доньці. Він задовольнявся тим, що вчив її на своїм прикладі, збуджував у ній палку любов до себе, виявляючи якнайбільше доброти, щирості, справедливості. І велика дівчина, що в ній поволі пробуркувався розум, не наслідувалася ще втручатися в розмови поміж батьком й панною Мазелін. Але, розуміється, вона дещо черпала з цього, вдаючи ніби нічого не розуміє. Такого вигляду прибирають діти, коли старші забуваються в присутності їх і розмовляють за речі, що вважають їх за незрозумілі їм. Втопивши очі в нічну темряву, що поволі насувалася, з закритими вустами, що ледве тремтіли в куточках, вона силкувалася дати в своїй маленькій голові лад цим підслуханим розмовам двох людей, що їх любила понад усе на світі разом з матір'ю. І раз якось, у наслідок цих розмов, у дівчинки вихопилася фраза, так наче вона збудилася від глибокого марення, і ця фраза показала, що вона прекрасно все розуміє.

— А я, коли одружуся, хочу мати собі чоловіка з такими думками, як у татка, щоб ми могли розмовляти й розумітися. О! Як ми думатимемо однаково, справа піде гаразд.

Цей спосіб розв'язати питання дуже потішив панну Мазелін. Але Марк був зворушений цим, бо почував, що в його доньки відроджується трохи його поривання до істини, його ясна й непохитна розсудливість. Безперечно, в цім підсвідомім формуванні дитячого мозку не легко побачити, відчутти те, що стане згодом дозрілою й активною думкою жінки. Та йому здавалося, що можна проте передбачити, що ця думка буде розважна, здорова, вільна від багатьох помилок. І це дуже тішило його, наче він чекав од цієї дівчинки, такої ще молоді, що вона буде йому помічниця, ніжна

посередниця, що приведе відсутню дружину й матір до вогнища й знову зав'яже всі зв'язки, що так трагічно порвалися. Але новини, що їх приносила Луїза після кожної з своїх візит до малого будинку на Капуцинській площі, стали зовсім злі. Мірою того, як наближались в Женев'єви пологи, її посідав дедалі похмуріший сум, настрій їй ставав такий примхливий, такий упертий, що часом вона відштовхувала доньку, що ластилася до неї. Вона знову часто зомлівала, і здавалось, її остаточно опанувала релігійна екзальтація, що чимраз посилювалася. З нею було те, що буває в деякого з хорих: помітивши, що ліки не вгамовують болю, вони подвоюють їхню дозу, і ці ліки неминуче отруюють їх. І от одного чудового вечора, новини, що їх принесла Луїза в маленький садочок, порослий квітами, до того занепокоїли панну Мазелін, що вона запропонувала Маркові.

— Мій друже, хочете, я піду до вашої дружини. Колись вона любила мене, може послухає, якщо я поговорю з нею.

— А що ви їй скажете, мій друже?

— Я скажу, що її місце біля вас, що вона вас досі кохає, сама не знаючи того, не розуміючи, з якого жахливого непорозуміння народилося її страждання, і що вона видужає того ж дня, як принесе вам знову вашу дорогу дитину, що її душить як тяжкий докір сумління.

Сльози накопилися Маркові на очах. Його глибоко зворушили ці слова. Але тут насмілилася впасти в слово Луїза.

— О, ні! Панночко, не ходіть до мами, не раджу вам.

— Чому так, мила?

Тут дівчинка зашарилася й, видимо, почувала себе ніяково. Вона не знала, як сказати за ті слова, сповнені презирства й зненависти, якими говорили за вчительку в тім малім домі на Капуцинській площі. Та остання зрозуміла й тихесенько, як жінка, звична до образи, спитала:

— Хіба твоя матір уже не любить мене? Ти боїшся, що вона мене не прийме.

— О! Мама сама нічогосінько не каже, зрештою визналася дівчинка, це інші плещуть.

Марк заспокоївся, вгамувавши своє зворушення.

— Дитина правду каже, мій друже. Ваша спроба завдасть зайвого болю і, розуміється, нічим не допоможе. Проте, спасибі вам за вашу ласку, я знаю, яке в вас велике серце.

Запала довга тиша. Небо зависло над ними на про-чуд чисте, лагідний спокій поволі спливав з цієї без-межної блакиті, де сонце вгасало в рожевім сяйві. Грядочка гвоздик і левконій, що була в маленькім садочку, наповнювали тепле повітря пахощами. Цього вечора вони вже не розмовляли, бо цей чарівний кі-нець розкішного дня навіяв на них сум.

Але те, що мусило статися, сталося. Не минуло ще й тижня від того часу, як Женев'єва покинула Марка, а по всьому Майльбуа пішла поголоска про скандаль-ний зв'язок поміж учителем і вчителькою, що з ним навмисно не криються. Вони, мовляв, щохвилини ті-кали з кляси, щоб бути вкупі. Навіть увечері вони, не соромлячись, сиділи вкупі в садку хлопчачої школи, де всі могли їх на власні очі бачити з сусідніх вікон. І найганебніше те, що й маленька Луїза сиділа тут же; її, бач, теж заплутано в ці їхні брутальні відносини. Переказували найбрудніші подробиці. Перехожі запев-няли, що чули з площі Республіки, як вони співали безсоромних пісень. І вже створилася байка, наче до-стотно встановлено, що Женев'єва покинула сімейне вогнище в момент обурення й огиди, цілком природ-ної, щоб звільнити місце іншій, цій безбожній жінці, що псувала дівчаток, доручених їй. І не тільки треба, мовляв, Луїзу повернути матері, треба каменяками ви-гнати таких учителя й учительку, щоб урятувати від пекельної загибелі всіх майльбуанських дітей.

Дещо з цих поголосок докотилося й до Маркових ушей. Але він тільки плечима знизав. Відразу ж з їх безглуздої нахабности він зрозумів, звідки вони похо-дили. Все це було продовженням запеклої війни, що тривала поміж ним і конгрегацією. Ця остання, не ді-ждавшись сподіваного скандалу, другого ж дня після

відходу Женев'єви, через те, що Марк дуже поважно поставився до своєї жінки, не зважаючи на все своє страждання, розпочала нову підпільну працю, намагаючись використати нове становище. Якщо не досить відібрати в нього жінку, щоб довести Марка до відставки, то може пощастить досягти цього, нав'язавши йому коханку в такій соромній обстановці. Це був би удар і самій світській школі, що її заплямувала б така історія. Так, це було ганебне діло церковників, що забезпечували перемогу богам за допомогою брехень. Хоч панотець Крабо, після відновлення Сімонової справи, і жив відлюдно, наче в глибині якоїсь неприступної святости, за те всі сутани, всі каптурі метушилися в Майльбуа. Він, здавалося, посідав дуже високе становище, щоб од нього могли походити ці брудні вигадки, але брати й капуцини безперервно вешталися Вальмарійською дорогою, здавалися якоюсь зграєю чорних круків. Бачили, як вони поверталися звідти дуже заклопотані, а потім в сповідальнях цілої країни, по кутках капел і віталень почалося шепотіння без краю з збентеженими святобожними людьми, обуреними такою силою жахів. Звідти й ширилися чутки про обурливі речі. Їх передавалося тихим голосом, натяками. Вони докотилися до батьків, крамарів, простого народу, стали за вдячну поживу старим дівкам, що палали ненаситним культом Ісуса. Викликало гнів у Марка тільки те, що в старих паній з особливо тонкою вишуканою жорстокістю, мабуть, нашіптували й Женев'єві брудні оповідання, щоб довершити їхній розрив назавжди.

Нарешті, промайнув місяць, наблизилися пологи. Марк лічив дні в гарячковім чеканні, дивуючись, що не має досі жодного повідомлення. Коли це в четвер ранком прийшла Палагія до школи й сухо сказала, щоб після півдня панночка не приходила до матері. І коли, на її голос прибіг Марк і почав вимагати пояснень, служниця, нарешті, кинула йому, що пані народила вже дитину в понеділок увечері, й що вона зовсім не здужає. Потім вона втікла, злякавшись того, що промовилася, бо, очевидячки, їй наказано нічого не розповідати. На мить Марка приголомшило це бажання

дружини робити все так, наче його на світі не було. В нього народилася дитина, й ніхто його про це не повідомив. А потім його враз опало таке обурення, така потреба протестувати, серце йому так щеміло, що він схопив капелюха і як стій побіг до старих паній.

Коли Пелагія відчинила йому двері, вона стала як укопана, так бо здивувала її його сміливість... Але він одштовхнув її одним рухом, ні слова не кажучи, ввійшов просто до малої вітальні, де, за звичаєм, пані Дюпарк щось плела перед вікном, а пані Бертеро, сидячи трохи позад неї схилившись повільно вишивала. Маленька кімната, як звичайно, вразила Марка своїм вогким і з духом цвілі повітрям. Вона наче заснула в глибокій тиші, освітлена тільки тим похмурим світлом, що пробивався крізь вікно з площі. Але раптом, побачивши його, бабуня звелася й стала випроставшись, край здивована й ображена.

— Як! Ви дозволили собі, пане?.. Чого ви хочете? Що вам тут треба? Неймовірна жорстокість цього прийому в той час, як сам він прийшов з таким законним приводом гніватися, зупинила його й наче заспокоїла.

— Я прийшов побачити свою дитину... Чому мене не попереджено? Стара жінка продовжувала стояти з суворим виглядом. Здавалося, і вона зрозуміла, що хвилюючись вона втрачає свою гідність.

— Я не попередила вас... Я чекала, що Женев'єва попросить мене зробити це.

— Отже, вона не попросила?

— Ні.

Раптом йому здалося, що він зрозумів усе. Церква намагалася не тільки вбити в його жінці коханку, вона захотіла ще вбити в ній і матір. Для того, щоб напередодні пологів вона не повернулася до нього, як він сподівався, для того, щоб вона наче ховалася, журилася, соромилася того, що народила, треба було, щоб їй ставили за злочин цю нещасну спірну дитину, що вона її щойно народила. Щоб зберегти цю дитину в себе, мусили навіяти матері страх перед нею, наче перед якимось гріхом, що вона його ніколи не спо-

кутує, якщо остаточно не порве всіх фізичних зв'язків, що поєднували її з дияволом.

— Це хлопець? Спитав він.

— Так, хлопець.

— Де він? Я хочу його побачити й поцілувати.

— Його вже немає.

— Як уже немає тут?

— Так, учора його охрестили й назвали ім'ям на честь блаженного Клемана й одіслали до мамки.

Від наглого болю Марк вигукнув:

— Та це ж злочин учинили ви! Не можна христити дитину без дозволу батька, так не крадуть її, наче злодії, з загодя обміркованим наміром... Женев'єва, та Женев'єва, що вигодувала Луїзу з таким материним щастям, і вона не годуватиме Клемана!

Завжди дуже стримана, почувуючи таємну втіху від того, що задовольнила свою стару злість на нього й бачить, як він страждає, пані Дюпарк відказала:

— Мати католичка завжди має право охристити свою дитину, надто тоді, як побоюється, що спасінню цієї останньої загрожує небезпека від безвірника - батька. А щодо того, що дитину не залишили тут, то з цим нічого було й розводитися, бо це безперечно не мало не важило ні для нього та й ні для кого.

Марк так і гадав. Диявольську дитину, що на неї чекали, як на антихриста, треба було охристити і якнайшвидше спровадити, якщо хотіли уникнути великого лиха. Пізніше її знову візьмуть і спробують присвятити богові, зробити з неї попа, щоб одвернути божий гнів. Отже, малий будинок на Капуцинській площі в такий спосіб спекається ганьби, що дав цій дитині притулок. Батько її не забруднить його своєю присутністю, приходячи цілувати її; надто мати скине з себе докори за те, що вона виносила її від того моменту, як вона не бачитиме її там безперервно.

Марк раптом заспокоївся і заявив непохитним тоном:

— Я хочу бачити Женев'єву.

Але з таким же непохитним виглядом пані Дюпарк відказала йому своєю чергою:

— Ви не можете її бачити.

— Я хочу бачити Женев'єву,— повторив він. Де вона? Там, нагорі, в своїй кімнаті? Я знайду її.

І він уже попрямував до дверей, коли стара стала йому на шляху.

— Ви не можете її бачити, це неможливо... Адже ви не маєте бажання вбити її, а побачити вас було б безперечно для неї найстрашніше хвилювання. Вона ледве не вмерла від цих пологів. Вже два дні вона лежить бліда як смерть, утратила голос, найменше хвилювання робить з неї наче божевільну, отже, довелося забрати дитину, щоб вона й не бачила її... Так, ви можете пишатися з свого діла, небо вражає все, що ви забруднили.

Тоді Марк, облишивши стримувати себе, тихо почав тремтячим голосом виказувати все, що було йому на серці.

— Ви лиха жінка, що дожила старих років у похмурій жорстокості свого бога, й, кінець-кінцем, губите своїх дітей. Ви поставили собі завдання мордувати нас, і ми конаємо повільною смертю. Але ви намагатиметеся люто катувати своїх нащадків доти, поки в їхнім тілі буде хоч крапля крові, хоч трохи людської доброти... Коли ваша донька завдовіла, ви заборонили їй життєві насолоди, ви позбавили її навіть сили говорити й скаржитися... І коли ваша онука вмирає там, нагорі, відірвана від свого чоловіка й своєї дитини, це знову з вашої волі. А ви самі були за знаряддя в руках лихих людей, що вчинили цей злочин... О, так, моя сердешна, моя кохана Женев'єво! Скільки брехні, скільки страшної роботи треба було покласти, щоб одняти її в мене! Потім, тут її так затуркали, так перекрутили темною релігією, дурними релігійними обов'язками, що вона тепер наче вже не жінка, не дружина й не матір. Чоловік її — диявол, дитина — плід її гріха, що завдає їй турбот і може наразити на небезпеку вічного засудження, якщо вона сама погодує її. Ну, так от слухайте: буде край усьому цьому лиходійству. Життя завжди справедливе: воно проганяє темряву з її кошмарами з кожним новим сходом сонця. Ви будете переможені, я

певний того, і мені не так боязко, як шкода вас, нещасна, стара жінка, без розуму, без серця.

Пані Дюпрак слухала його з своїм суворим, високодумним виглядом, не пробуючи навіть уривати йому мову.

— Все? — спитала вона. Я добре знаю, що ви не поважаєте нікого. Ви заперечуєте бога, як же шануватимете сиве волосся!.. Але все ж таки, щоб показати вам, як ви помиляєтеся, закидаючи мені, ніби то я замкнула в себе Женев'єву наче в монастирі, я даю вам вільний прохід... Підіть до неї, вбийте її, коли цього так бажаєте, на вас одного впаде вина за ту жахливу небезпеку, на яку ви її наражаєте.

І, справді, він одступив від дверей, а вона сіла перед вікном, де холоднокровно, без усякого видимого хвилювання, взялася знову плести. Навіть руки її не тремтіли.

На мить Марк став нерухомий, розгублений, не знаючи, що діяти. Знову побачити Женев'єву, поговорити з нею, спробувати переконати її й повернути до себе, чи можливо ж зробити це під такий момент. Повільно він попрямував до дверей, навіть не попрощавшись. Потім якась думка раптом спала йому в голові, і він повернувся.

— Раз малого Клемана немає тут, дайте мені адресу його мамки.

Пані Дюпарк не відповіла; її великі сухі пучки продовжували совати дротиками з незмінним регулярним рухом.

— Ви не хочете дати мені мамчиної адреси?

По довгій новій мовчанці вона, зрештою, сказала —

— Я не можу сказати адреси. Підіть до Женев'єви й спитайте в неї, коли хочете вбити бідолашну жінчину.

Лютість охопила Марка. Метнувшись він повернувся до неї й загукав просто в безстрасне обличчя старої:

— Ви зараз же дасте мені мамчину адресу!

Німа, вона все ж таки не втрачала мужности й дивилася на нього своїми світлими очима, коли тут упала в слово зворушена пані Бертеро. Від початку

сварки вона сиділа, низько схиливши голову над своїм вишиванням. Адже вона давно скорилася, стала похлива, й тепер наче не хотіла компрометувати себе з остраху зазнати особистого клопоту... Але, як Марк, дорікаючи старій за її жорстоку святобожну тиранію, зробив натяк на все, що витерпіла матір його дружини після свого удівства в цім боголюбнім домі, вона не могла стримати зворушення, що опановувало її дедалі дуже, хвилі сліз, так довго стримуваних, клекотіли, душили її. Вона забула на мить свою мовчазну похливість, підвела голову й вперше після стількох років захвилювалася. Почувши, що матір одмовляє цьому безталанному чоловікові, ошуканому, замордованому, не хоче сказати йому адреси мамки, що годує його дитину, вона нарешті обурилася й вигукнула адресу:

— Мамку зовуть пані Дельорм; вона мешкає в Дербекурі, біля Вальмарії.

Від наглого напруження нервів, пані Дюпарк випросталася, наче м'язи стали їй пружинясті, мов у молоді, і грізним рухом зупинила смілу жінку, до якої вона все ще ставилась як до малої дівчинки, не зважаючи на те, що тій було вже під п'ятдесят років.

— Хто тобі дозволив говорити, доню?... Ти, значить, хочеш повернутися до своїх гріхів. Невже ж довгих років каяття не досить було, щоб знищити помилку нечестивого шлюбу? Бережися, гріх завжди перебуває в тобі, я це добре відчуваю, не зважаючи на твою зовнішню покірливість. Чому сказала ти проти мого наказу?

Все ще зворушена від ніжності й співчуття до Марка, пані Бертеро ще одну мить сперечалася.

— Я сказала тому, що, кінець-кінцем, моє серце стікає кров'ю й протестує. Ми не маємо права заховувати від Марка мамчину адресу... Так, так, це погано, те, що ми робимо!

— Замовчи, вигукнула люто бабуня.

— Я кажу, що це гидко спочатку роз'єднати, а потім одняти в них дитину. Ніколи Бертеро, мій дорогий небіжчик, що так кохав мене, не погодився б з цим убивством кохання, коли б він був живий.

— Замовчи, замовчи!

І стара жінка з таким величним виглядом, з такою жорстокою сухістю своїх шестидесяти трьох років і таким владним тоном повторювала цей вигук, що її донька з сивим волоссям перелякавшись поступилася й знову низько схилила голову над своїм вишиванням. Запала важка мовчанка; видко було, як од конвульсійних хвиль тремтіло все обличчя пані Бертеро. Сльози повільно текли їй по її щоках, виснажених іншими таємними сльозами протягом стількох років.

Марка зворушив цей наглий вибух інтимної, такої болючої драми пані Бертеро. Досі він тільки підозривав її. Величезна симпатія з'явилася в нього до цієї сумної вдови, приголомшеної, розчавленої вже з десять років цим матернім деспотизмом, що та його виявляла в ім'я бога заздирності й помсти. І він дарував цій безталанній жінці те, що вона не обстоювала Женев'єви, те, що вона облишила і його і її на люту сваволю страшної матері, дарував їй тремтливую полохливість: таке велике страждання бачив він у неї самої.

Спокійним тоном знову почала стара:

— Ви бачите, пане, що ваша присутність тут спричиняється до скандалів й бунтарства. Все, до чого ви торкаєтеся, псується, досить вашого дихання, щоб зіпсувати повітря там, де ви знаходитеся. Ось, наприклад, моя донька, що ніколи не дозволяла собі словом обізватися проти мене, тільки ви ввійшли, починає перечити мені й ображати... Ідіть, ідіть, пане, до своїх брудних діл. Дайте чесним людям спокій, дбайте собі за те, щоб вийшов із в'язниці ваш поганий жид, що, кінець-кінцем, згніє в ній, віщую вам це, бо бог не попустить, щоб його улюблені слуги зазнали поразки.

Не зважаючи на хвилювання, що від нього аж тремтів, Марк не міг стримати усмішки.

— А, ось ми й пробалакалися; первопричина всього цього тільки Сімонова справа, адже так? Всілякими переслідуваннями і моральними мордуваннями ото саме й треба знищити друга, захисника Сімонова, людину, що прагне правосуддя. Ну й гаразд! залишайтеся з вашим переконанням, а істина рано чи пізно, а переможе.

Сімон вийде з в'язниці, він колись таки святкуватиме перемогу. Настане такий день, коли справжніх винних, шахраїв, тих, що служили темряві й готували смерть, буде зметено разом з їхніми храмами, де вже багато віків вони тероризували й задурювали людство.

Потім спокійнішим голосом, звернувшись до пані Бертеро, що знову занурилася в свою покірливу мовчанку розчавленої істоти, він сказав:

— Так, я чекаю на Женев'єву, перекажіть їй, що я чекаю на неї тоді, як вона зможе мене зрозуміти. Я чекатиму на неї ввесь час, поки її не повернуть мені. Хай це буде за кільканадцять років, але вона повернеться до мене, я це знаю... Страждання не важить, бо треба багато страждати, щоб бути справедливим і зазнати нарешті трохи щастя.

І він вийшов з роздертим серцем, сповненим гіркости, але все ж таки й мужности. Пані Дюпарк узялася за своє незакінчене плетиво, і Маркові здавалося, що поза ним маленький будинок знову похмурився (вкрився темрявою) в тіні сусідньої церкви, що його зледеняла.

Промайнув місяць. Марк знав, що Женев'єва повільно видужувала. Раз якось у неділю Палагія прийшла за Луїзою, і ввечері він узнав, що дитина знайшла матір у такому стані: вона підвелася з ліжка, дуже схудла, розбита, проте, могла вже зійти і сісти за стіл у маленькій їдальні. Тоді в нього з'явилася нова надія побачити, що Женев'єва повернеться до нього, як тільки вона спроможеться пройти пішки від площі Капуцинів до школи. Безперечно, вона вже поміркувала; її серце мусило пробуркатися в стражданні, і ось він тремтів од усякого гомону, думаючи за її поворот. Але тижні збігали, невідомі руки, що відібрали її від нього, без сумніву, барикадували двері й вікна, щоб ще її затримати. Його захопив великий сум, хоч він не втрачав своєї непохитної віри, своєї певности, що переможе істиною й любов'ю. І йому за втіху в ці злигодні було ходити і цілувати якомога частіше маленького Клемана в його мамки, в цім гарнім селі Дербекур, що було таке зелене серед Верпільських луків, оточене тополями й вербами. Він ходив тут заради

втіхи, сподіваючись може на нагоду спіткатись з Женев'євою біля колиски дорогого немовляти. Але казали, що вона все ще дуже слаба, щоб ходити до дитини, і мамка носила їй її один раз на тиждень.

Відтоді Марк жив у чеканні. Вже незабаром рік, як касаційний суд розпочав своє слідство, що затяглося від різних ускладнень; його гальмували різні перепони, що безперервно народжувалися завдяки підземній роботі злих сил. У Леманів після жвавої радості від першого вироку, що постановив провадити слідство, знову почали втрачати надію, бачачи таку повільність; до того ще новини від Сімона надходили такі погані. Суд, що вважав за некорисне негайно повернути його до Франції, зробив наказ повідомити його, що він займається перегляданням його справи. Але в яким стані міг він повернутись? Чи не доведуть його до смерти ці довгі страждання раніше його повороту, що дедалі відкладався. Почав цього боятися сам Давід, такий завжди певний, такий мужній. І від цього довгого чекання, в яким перебували Давід і Марк, страждала ціла країна; надто від цього руйнувалося життя в Майльбуа, наче від якоїсь хвороби, що виснажувала його, а криза тяглася дуже довго й загрожувала соціальному життю. Зрештою, це принесло користь антисімоністам, що підвели голови після знахідки, зробленої в панотця Філібена. Через такі повільні формальності і всякі фалшиві новини — а вони народилися, від того, що слідство провадилось таємно, — вони вдавали, що вже перемогли й повідомляли, що поразка сімоністів певна. В ганебних статтях, розміщених у „Ле Пті Бомонте“, знову з'явилися брехні й образи колишніх днів. Чули, як панотець Теодоз на одній церемонії на честь святого Антуана Падуанського дозволив собі з катедри натякнути на близький тріумф божий над проклятою расою юдейською. Знову можна було побачити брата Фюльжанса, як він бігав вулицями, площами, наче підхоплений вітром, з заклопотаним виглядом, з радісним обличчям, мов тяг за собою колісницю церкви в її апотеозі. Щодо брата Георгія, то конгрегації починало здаватися, що він дуже її компрометує, і намагалися

замикати його яко мога, не насмілюючись відіслати його кудись далі, де він мав би певний захисток, як і панотець Філібен. А він, мов навмисне, любив показуватися, дивувати людей, прибираючи пози святого ченця, що безпосередньо розмовляє з небом за своє спасіння. Двічі він учиняв бешкет, надававши ляпасів дітям, що з галасом виходили з школи. Отже, мерові Філі, що його коректну побожність лякала ця особа надзвичайної й грубої релігійності, довелося втрутитися в інтересах самої релігії. Він зробив про це запитання в міській раді, де Дарра перебував усе ще в меншості на декілька голосів, він був цим паралізований і тому ще обережніший, бо не втрачав надії знову стати за мера з більшістю, що буде в нього, коли Сімонова справа повернеться на добре. А поки він уникав випадків виступати з промовами; вуста йому було наче зашито; але він був дуже стурбований, бачачи, що ченці і попи знову беруть гору на вулицях майльбуаських, як у місті, вже відтепер завойованим од них остаточно.

Хоч новини й гіршали, Марк намагався не втратити надії. Його тепер дуже підтримувала вірність його доброго помічника Мінью, що з кожним днем оддавався йому чимраз більше; його внутрішнє життя наповнювали тепер відданість і боротьба. Тут стався особливий моральний феномен; це був повільний вплив учителя на учня, що спочатку бунтував, потім повернувся до вчителя і остаточно підпав під його вплив. Безперечно, ніхто раніше не підозрівав, що з Мінью може бути герой, яким він став тепер. Він виявив себе дуже похлилим у судовій справі, обвинувачував Сімона, думаючи лише за те, щоб не скомпрометувати себе. Здавалося, заклопотаний він був тільки своїм підвищенням, був у глибині душі ні добрий, ні злий, і міг стати добрим чи злим, залежно від обставин і людей. З'явився Марк, і ось у трагічній історії знайшлася людина, розум і воля, що мусили зробити рішучий вплив на це сумління, оздоровити його, піднести до істини й справедливості. Це була яскрава, світла, певна себе наука: досить прикладу, науки одного героя, щоб із

темного невиразного натовпу людей з середніми якостями з'явилися інші герої. За десять років уже двічі хотіли призначити Мін'йо на вчителя в малім сусіднім селі, але він одмовлявся, бо вважав за краще залишитися біля Марка. Вплив цього останнього на нього був дуже великий. Мін'йо казав, що ніколи не залишить Марка, як вірний учень, що вирішив або перемогти або бути переможеним разом із своїм учителем.

Так само, чекаючи на те, щоб одружитися згідно з тим як він раніш ставився до цього питання, чекаючи на підвищення, він тепер вирішив залишитися нежонатим, і казав, що тепер це робити надто пізно, бо учні вже стали йому за сім'ю. А втім, хіба ж він не харчувався в Марка, де до нього ставилися наче до брата? Це вогнище він мав наче за своє власне, почувуючи там приємність найщільнішого зв'язку, що стає ще щільніший у міру того, як починають почувати й думати однаково. Отже, поступове роз'єднання сім'ї, що його він спостерігав, завдавало йому великого болю, а від'їзд Женев'єви цілком його роздосадував, бо йому довелося харчуватися в малім сусіднім ресторані, щоб не збільшувати клопоту сумного дому, де не було господині. Але він подвоїв шанобливу любов до Марка, намагався його втішити серед тих ударів, що сипалися на нього. Якщо він не приходив щовечора після обіду, щоб посидіти з ним, так це було через почуття скромної делікатности, бо він хотів залишити Марка з донькою, розуміючи добре, що й цієї останньої було досить для нього. Він намагався зникати також у присутності пані Мазелін, бо вона була корисніша для покинутого чоловіка, вміліше перев'язувала йому рани своїми спритними руками, наче сестра. А коли він бачив, що Марк надто засмучений, коли бачив, що той майже поступається перед своїм стражданням, він ще не знаходив іншого способу повернути вираз радості і надії на його обличчі, як обвинувачуючи себе за своє колишне облудне свідощтво на процесі, наче в злочині, і обіцяв йому на прийдешнім процесі полегшити публічно своє сумління й голосно заявити правду. Так, він заприсягатиметься, що Сімон невинний, бо він пе-

реконаний тепер у цьому, завдяки хвилі світла, що освітила його спогади.

Проте, повільність касаційного суду продовжувала підбадьорювати антисімонистів, під'юджувати їх до лютої кампанії. Надто ревно заходилися знову коло наклепів на Марка, бо треба було загубити його, щоб забезпечити тріумф школи братів на руїнах світської школи. Облишивши сприятливу нагоду, церква почувала би загрозу для самої себе, бо сама б зазнала смертельного вдару того дня, коли в неї знову одібрано було б право навчати й виховувати так, як їй треба, нові покоління. Раз якось ранком розкотилася погоска в Майльбуа, що допіру захоплено панну Мазелін у ліжку з Марком і саме біля кімнати Луїзиної, і навіть двері були не причинені. Додавали паскудні подробиці, бісівськи витончені безсоромності; очевидячки, це було діло підігрітої святобожної уяви. Але вигадка нічим не підтверджувалася, бо не можна було знайти свідка; версії з'являлися одна по одній, і були тим страшніші, що суперечили одна одній, поширюючи ганьбу. Дуже занепокоєний Міньюо насмілився попередити Марка про можливість скандалу, і цей останній не міг уже задовольнитися тим, що поставиться до такої ганебної обмови з гордим презирством мовчання. Цілісінський день перебув він у страшенній боротьбі. Серце йому розривалося від нової жертви, що його справа вимагала від нього. І коли посутеніло, він на щось зважився і за звичаєм пішов до маленького садочку, де щовечора просиджував одну годину, таку солодку, годину, що так підживляла його, в товаристві панни Мазелін. Вона була вже там, сиділа під кущем бузку, теж з задумливим і дуже засмученим виглядом; він сів проти неї й декілька секунд дивився на неї, нічого не кажучи.

— Мій сердешний друже, сказав він нарешті, в мене велика туга, і я хотів би полегшити серце, поки не прийшла Луїза... Ми не можемо продовжувати бачитися щоденно. Я гадаю навіть, що ми зробили б розумно, утримуючись надалі од усяких відносин... Ви бачите, це справжня розлука; нам треба відокремитися, мій друже.

Вона слухала його без здивовання, наче наперед знаючи, що він мав їй сказати. І сміливим засмученим голосом вона сказала йому:

— Так, мій друже, для цього прощання я й прийшла сама сьогодні ввечері посидіти тут. Вам не треба мене переконувати; я почуваю, як і ви, сумну потребу нашого відокремлення... Одна людина розповіла й мені все. З оглядом на таке безчестя в нас не залишається іншої зброї, як зречення й саможертва.

Запала довга мовчанка під розлогим спокійним небом; день повільно вмирав. Од левкой підводилися проникливі пахощі, а трава, зігріта сонцем, знову почала охолоджуватися.

Марк упівголоса, наче він міркував сам із собою, знову заговорив:

— Ці нещасні, що живуть далеко од простої природи, здорового розуму, не можуть доторкнутись до чоловіка й жінки без того, щоб не забруднити їх негайно брудом своєї уяви, перекрученої думкою про гріх. Жінка для них тільки чорт, дотик її псує все: ніжність, любов, дружбу... Я передбачав те, що сталося, але все прислухався, не хотів давати їм утіхи, що звертаю увагу на їхні наклепи. Але, коли я можу знизати плечима, то є ще ви, мій друже, є особливо Луїза, що до неї зрештою докотиться цей бруд... Отже, вони знову перемагають; вони можуть радіти, що додали ще одне велике страждання до всіх наших страждань.

Край зворушена, панна Мазелін відповіла:

— Це буде мені дуже важко... Я не тільки втрачаю тут чарівну втіху наших вечірніх розмов; я іду відси з сумом, бо мушу собі казати, що відтепер не буду корисна вам і залишаю вас ще самотнішим, ще нещаснішим. Даруйте мені цю маленьку пиху, мій друже, але я була така щаслива, коли допомагала вам і вашій справі, думаючи, що я трохи додаю вам сили, підтримую вас. Тепер я не зможу думати за вас без того, щоб не уявляти вас залишеним, доведеним до такого безщасного стану, що в вас немає навіть друга... Ах! справді, є дуже паскудні люди.

Він зробив тремтливий рух, що видав його тугу.

— Вони ж цього й хотіли: ізолювати мене, довести мене до розпачу, зробивши навколо мене таку порожняву, щоб я не бачив жодної близької прихильної істоти. І я примушений визнатися вам, що це єдина рана, від якої я дійсно страждаю. Решта—прості напади, образи, загрози, все це тільки під'южує мене, сп'яняє мене потребою героїзму. Але як я бачу, що вдари влучають у моїх близьких, коли я бачу, що їх бруднять, що вони являють з собою жертви жорстокої й ганебної боротьби, це для мене жах, доводить мене до агонії й до полохливості... Відібрали в мене мою бідолашну жінку, відокремлюють вас од мене й я чекаю на те, що, зрештою, вони відберуть у мене й доньку.

Панна Мазелін, що її очі зробилися вогкі від сліз, примусила його замовчати.

— Будьте обережні, мій друже, ось і Луїза.

Жваво він заперечив:

— Мені не треба обережності. Я чекав на неї, треба, щоб вона все знала.

І коли дитина усміхаючись наблизилась і сіла поміж них, він сказав:

— Моя мила, ти зараз підеш і нарвеш пучок квітів для панни. Я хочу, щоб вона мала щось приємного, перше ніж я засуну ці двері поміж двома садами.

— Засунешь двері! Навіщо, тато?

— Бо панна не може вже приходити сюди... Відбирають нашу товаришку, як відібрали вже твою матір.

Луїза стояла замислена й поважна серед великої мовчанки, що запала. Вона перебігала очима від батька до панни Мазелін, проте, не спитала жодного пояснення. Але, здавалося, вона зрозуміла, бо по її високому чолу, одержаному від батька, пробігли легкими тінями якісь ранні думки і в той же час у очах її з'явилася ніжність, навіяна великою прикрістю.

— Піду, нарву квітів, зрештою відповіла вона, і ти, тато, подаруєш їх панні.

Поки дитина, шукаючи найсвіжіших квітів, ходила біля грядки, вони провели ще кілька сумних і чарівних хвилин. Вони не казали нічого, тільки перегукувалися в мовчанні їхні братерські думки, повні бажання

щастя іншим людям, думки про те, що статі колись дійдуть згоди, жінка навчиться й визволиться, визволить у свою чергу й чоловіка. Двох істот, чоловіка й жінку, крім любови може з'єднати велика людська солідарність, все те, що може дати тісна й безумовна приязнь. Він був їй брат, вона його сестра. І ніч, що дедалі більше огортала сад, напоєний пахощами, приносила і їм свіжість, що заспокоювала їх у їхній журбі. Тоді панна Мазелін підвелася, а Марк подав їй букета. Потім усі пішли до дверей. Стоячи перед ними, вони затрималися ще на одну мить, не кажучи ні слова, щасливі тільки тим, що віддаляють розлуку. Нарешті Марк одчинив фірточку навстяж, і панна Мазелін, пройшовши в свій сад, повернулася, подивилася востаннє на батька, що його донька взяла під руку, схилившись головою йому на груди.

— Бувайте здорові, мій друже!

— На все добре, друже!

Більше нічого не сказано. Дверчата повільно зачинилися. Потім з двох боків тихесенько засунуто засуви; але вони заіржавіли й, наче від болю, застогнали. І цей стогін здавався повним суму. Кінець. Слепа зненависть убила ще щось, добре, щось утішне.

Промайнув ще місяць. У Марка була тепер тільки донька, і він почував як коло злигоднів і самотности тугіше стягується навколо нього. Луїза продовжувала ходити до школи панни Мазелін, що під зацікавленими поглядами вчениць, намагалася ставитися до неї, як і до інших учениць, не даючи їй переваги. Дитина не спізнавалася й швидко поверталася до батька. І коли траплялося, що вчитель й вчителька зустрічалися, вони обмінювалися звичайним привітанням, уникали звертатися один до одного з якимись словами, коли це не викликали їхні службові обов'язки. В Майльбуа відразу помічено зміну їхніх відносин і багато робилося з цього пояснень. Люди розсудливі похваляли їх за те, що вони так ураз обірвали паскудні чутки, що ширилися з приводу їх. Але інші глузували, тріюмфували: хоч зовні, мовлять, все було пристойне, але це не важало полюбовникам бачитися вночі, і коли дівчинка

погано спала, вона продовжувала чути їхні розмови. Марк, узнавши від Міньюо ці нові наклепи, відчув велику прикрість. Бували години, коли мужність одступала від нього: навіщо відмовлятися від утіх у житті, від усякого щастя, якщо лихі люди не цинили ніякої жертви. Ніколи ще його самотність не здавалася йому такою важкою, такою отруйною. Тільки но надходив вечір, він залишався один з Луїзою в холоднім і пустельнім приміщенні, і на нього нападав непереможний розпач на думку, що одного дня він утратить і цю дитину, і тоді в нього не залишиться вже жодної людини, що він любив би її й мав би до неї тепле почуття в серці.

Дівчинка запалила лампу й сіла за свій школярський стіл.

— Тато, раніше, ніж лягти, я повторю урок з історії.

— Добре, мила, попрацюй.

А його серед мовчанки порожнього дому, опадала туга. Він не міг продовжувати виправляти вправи своїх учнів, підводився, ходив з одного краю кімнати до другого обважнілим кроком. І довго ходив він так, наче поринувши в темряву поза колом світла, що падало від абажура лампи. Іноді, проходячи біля доньки, він нахилився й цілував їй волосся з очима, повними сліз.

— О тато! Що з тобою? Казала вона. Ось ти знову завдаєш собі страждання.

Вона почула теплу сльозу, що впала їй на чоло, повернулася, охопила батька своїми пестливими руками й примусила його сісти біля себе.

— Ти не розважний, тато, що завжди так зневірюєшся, коли ми залишаємося самі. Ти такий бадьорий удень, а ввечері, можна сказати, ти так боїшся, як я боялася колись, коли не хотіла залишатися без світла. В тебе є праця, ти мусиш працювати.

Він намагався всміхнутися.

— О, з тебе вже доросла розумна людина, моя мила... Безперечно, я візьмуся до праці.

Але, дивлячись на неї, очі йому знову затьмарювалися, і він божевільно починав цілувати їй волосся.

— Що з тобою, що з тобою? бурмотіла вона, зво-

рушена, і теж у сльозах. Чому ти так міцно цілуєш мене?

А він, тремтячи від збентеження, примушений був визнатися, що саме його лякає, і заговорив з нею про загрозу, що наче стерегла його в цій темряві.

— Тільки б ти залишилася в мене, моя дитино, тільки щоб тебе не забрали також.

Вона нічого не говорила, тільки пестила його, і вони обоє плакали. Потім, коли їй пощастило засадити його за школярські вправи, вона знову сіла за своє завдання з історії. Проймануло ще кілька хвилин, і в нього знову заворушилися турботи; йому довелося знову підвестися, щоб ще ходити й ходити. Здавалося, що він ганяє за своїм загубленим щастям в цій тиші й темряві свого зруйнованого вогнища.

Наблизилася доба першого причастя, і скандал знову почався. Луїзі минуло вже тринадцять років, і ввесь Майльбуа обурювався з того, що така велика дівчина залишається без релігії, відмовляється сповідатися, навіть не ходить до обідні. Надто після від'їзду її матері почали говорити, що вона живе наче тварина; і природно казали за неї з великим жалем, наче про жертву, що її уявляли собі розчавлену брутальним авторитетом батька. З ранку до вечора начебто тривала блюзнірська молитва, і він примушував її плювати на розпяття.

Панна Мазелін теж напевно давали їй лекції демонської розпусти. Хіба ж це не злочин залишати цю бідолашну душу на загибель у руках цієї пари засуджених, що їхнє відоме всім безпутство обурювало сумління всіх? Казали за те, що треба щось робити, зорганізувати маніфестацію й примусити немилосердного батька повернути доньку матері, цій святій жінці, що він її примусив утекти, до того обурював її своїм негідним життям, що відражало від себе всіх.

Марка, що звик до образ, турбувало тільки те, що Луїза мусила наражатися на жорстокі сцени за кожної з своїх візит до старих паній. Матір її була все ще хора, дуже повільно одужувала після пологів, з донькою поводитися стримано, холодно, залишаючи пані

Дюпарк, страшній бабуні, картати її ім'ям бога гніву, розпалювати полум'я в пеклі під чортовими казанами. Велика дівчина, що їй уже йде чотирнадцятий рік, не соромиться того, що живе наче дикунка, наче ті собаки, що не знають Ісуса, й що їх женуть з церкви. Невже ж вона не тремтить на думку про небесну кару, що чекає на неї, про олію, що клекотатиме, про залізни вила, про розпечені гаки, що все її тіло, як тіло проклятої людини, буде кипіти, смажитися і роздиратись протягом мільярдів і мільярдів віків? І коли Луїза поверталася до нього ввечері, коли вона переказувала йому ці загрози, Марк тремтів на думку, що хочуть згвалтувати її сумління страхом і намагався прочитати в очах дитини, чи налякана вона.

Часом дівчинка була схвильована, коли їй оповідали щось надто лихого, й тоді вона казала з своїм спокійним і розсудливим виглядом:

— Це ж смішно, тато, що з доброго бога роблять такого злого. Бабуня сьогодні запевняла, що коли я один раз не піду до обідні, то сатана різатиме мені ноги на дрібні шматки цілу вічність. Це було б не справедливо. І потім взагалі це мені здається неможливим.

Він трохи заспокоївся. Як людина з діткливим сумлінням, не бажаючи силувати розум, що народжувався, він не розбирав безпосередньо тих химерних лекцій, що їх слухала Луїза в старих паній, обмежувався загальним навчанням, заснованим на розсудливості, безперервно закликаючи її до істини, справедливості й доброти. І його захоплювало в доньці передчасне збудження розсудливості, вроджена потреба до логічності й певності, що її вона одержала від нього. З якою радістю бачив він, що з дівчинки, такої ще хиткої з притаманними їй віковими слабостями й пустощами, визволяється жінка світлого й міцного розуму, ніжного серця. Його турбувало тільки те, якби не зруйнувати надій цього чудового прийдешнього жнива. І він заспокоювався на час тоді, коли дитина дивувала його своєю розсудливістю вже дорослої й розумної людини.

— Знаєш, продовжувала вона, я дуже ввічлива з бабунею. Я відповідаю їй, що коли я не ходжу до

сповіді й не приймаю першого причастя, так це тому, що чекаю на час, коли мені буде двадцять років, як ти про те просив мене. Це на мій погляд дуже розумно. І ось я почуваю себе дуже міцною, не сходячи з цього пункту, бо коли маєш рацію, завжди чуєшся дуже міцним. Адже так?

Іноді, не зважаючи на свою любов і ввічливість до матері, вона сміялася й ніжно глузувала:

— Пригадуєш, тато, мама казала мені: „я з'ясовуватиму тобі катехізис, я сама“, а я відповідала: „добре, ти повторюватимеш мені лекції. І ти ж знаєш, я не вдаю з себе навмисно, наче не розумію“. Ось коли я нічого ніяк не зрозуміла в катехізисі, мама захотіла мені його з'ясувати; і як на лихо я продовжувала нічого не розуміти. Я почувала себе дуже ніяково, боялася образити її й примушена була вдавати, ніби раптом щось зрозуміла. Але, мабуть, в мене буває тоді такий дурний вигляд, що вона завжди з гнівом уриває лекцію і називає мене дурною... Одного дня щось про втілення вона розказувала мені, що тут треба не зрозуміти, а повірити; а я на лихо відповіла їй, що не можу вірити, якщо не розумію, і ось тут вона сказала мені, що це твоя, тато, фраза, й що чорт забере нас обох... О, я так плакала, так плакала.

Проте, вона усміхнулася й додала тихіше:

— Катехізис, принаймні, відтягнув мене від маминих ідей. Там багато є такого, що мене турбує... А мама, щоб там не було, хоче мені вбити катехізис у голову.

Батько поцілував її. Невже ж він буде мати радість бачити в своїй доньці виняток, один з тих малих урівноважених мозків, рано дозрілих, що в них розум росте наче в родючій ґрунті. Інші дівчатка цього віку, скаламученого від дозрівання в них статі, бувають такі ще пустотливі, такі схвильовані якимсь новим тремтінням, що являють собою легку здобич для всяких казок, містичних дурних вигадок. І яка це рідка нагода, коли його донька уникне загальної долі своїх товаришок, захоплених, переможених од церкви, під таку для них хитку пору, коли піп може опанувати їх. Висока й міцна, дуже здорова, Луїза щойно зформувалася без

будь-яких випадків. Але, хоч з неї й була вже мала жінщина, траплялися дні, коли вона залишалася цілком дитиною, тішилася з дурничок, вихоплювалася з грубими недоречностями, поверталася до своєї ляльки й вела з нею надзвичайні розмови. І ось такими днями її батька охоплювали турботи; він тремтів, бачачи ще таке дитинство, питав себе, чи не вкрадуть її, кінець-кінцем, у нього, не затьмарять їй розуму, що був на світанку такий ясний, свіжий.

— Ах, тато! Кумедне мені допіру сказала лялька. Та що поробиш. Вона ще не дуже то розсудлива, ця лялька.

— А ти сподіваєшся зробити її розсудливішою, моя мила.

— Не дуже то й сподіваюся. Вона така туподумна. Щодо святої історії, ще йде якось. Вона затямлює її слово в слово. А вже щодо граматики й арифметики, то тут з неї вже справжній пень.

І Луїза почала сміятися. Дарма, що квартира була порожня й холодна, іноді вона сповнювала її своєю дитячою веселістю, наче весняною музикою.

Проте, в міру того, як дні збігали, вона ставала поважніша, заклопотаніша. Повертаючись після відвідин матері четвергами й неділями, вона приходила задумлива, сиділа мовчки і над чимось розводилася. Ввечері, працюючи біля лампи, вона часом забувалася й довго дивилася на батька смутними й добрими очима. І те, що мусило статися, зрештою сталося.

Це було одного теплого вечора, коли в повітрі зависла буря, і темні, наче атраментові, хмари важко облягли небо. За звичаєм батько й донька працювали, сидячи в узькім колі світла, що спадало з-під абажура. Через вікно, що стояло відчинене настях і виходило на Майльбуа, чорне й заснуле, влітали нічні метелики, що тільки й порушували глибоку тишу легким шарудінням своїх крил. Дівчинка провела час після півдня на площі Капуцинів і тепер здавалася дуже втомленою. На чолі їй проступила якась важка думка. І от, схилившись над папером, вона не писала, а щось обмірковувала. Зрештою вона вирішила, поклала перо

й заговорила серед великої сумної тиші, що повила будинок.

— Тато, я маю щось тобі сказати, що мене дуже журить. Мені доводиться завдати тобі великого, великого болю, і ось чому я досі ще не зважилася. Проте, я собі дала непохитне слово не вклататися спати, поки не розповім тобі про своє вирішення; воно мені здається за розумне й конче потрібне.

Марк жваво підвів голову; серце йому стиснулося від жаху, бо з тремтливого голосу дитини він здогадувався, що це вже останнє лихо.

— Що ж таке, мила?

— Так от, тато. Я поміркувала цілий день, розводилася над цією думкою в своїй малій голові, і мені здається, що й ти мусиш погодитися зі мною, що я повинна залишити тебе й жити з мамою в бабуні.

Він був зворушений і спочатку палко запротестував.

— Як, щоб я з тобою погодився. Так я не хочу. Та я щосили затримуватиму тебе, не дам тобі в свою чергу залишити мене.

— Ох, тато! Мовила вона зажурена, — поміркуй тільки трішечки, і ти сам побачиш, що я маю рацію.

Він не хотів і слухати, підвівся, ходив розгублений напівтемною кімнатою.

— В мене нікого немає, крім тебе, і ти хочеш піти. В мене взяли жінку, а тепер одбирають доньку, хочуть залишити мене одного, щоб я був од усіх залишений і щоб мені не було жодної втіхи. Ах! Я добре почував, що це прийде. Це останній удар. Я добре передбачав, що огидні руки в темряві видеруть мені й цей останній шматок серця... Ні, ні, це вже надто. Я ніколи не погоджуся на це розставання!

І, зупинившись раптом перед нею, він продовжував грубим голосом:

— Отже, тобі зіпсували таки й розум і серце, і тобі також, щоб ти не любила мене більше!.. Хіба ж це не так? За кожною з твоїх відвідин вони починають мене судити, повторюють тобі ганебні речі, щоб одштовхнути тебе від мене. Аджеж уся справа в тім,

щоб вирвати тебе з-під впливу проклятої людини, засудженої, й оддати до добрих друзів, цих паній, що зроблять з тебе лицемірку й брехуху... І моїх ворогів ти слухаєш, і ти тепер хочеш скоритися їхнім безугавним намовам, залишаючи мене!

В розпачі вона благально підвела до нього руки з сльозами в очах.

— Тато, тато, заспокойся!.. Запевняю тебе, ти помиляєшся. В моїй присутності мама ніколи не дозволяла казати огидних речей за тебе. Безперечно, бабуня не любить тебе, й вона краще зробила б, коли б частіше помовчала, як я там буваю. Правду мовити, вона робить усе можливе, щоб я перейшла жити до неї з мамою. Але заприсягаюся тобі, в моїм вирішенні нічого не важили ні вона, ані інші... Ти ж знаєш, я ніколи не брешу. Це я, тільки я саме надумала, і мені здається, що наше розставання річ добра й розумна.

— Ото мені добра річ — твій відхід. Та я ж умру від цього.

— Ні, ти все зрозумієш, ти ж такий дужий... Сідай но, послухай мене.

Вона ніжно примусила його знову сісти перед собою. Своїми двома пестливими руками вона взяла його обидві руки й почала його врозумляти, як мала, дуже обачлива особа.

— В бабуні всі переконані, що тільки ти відвертаєш мене від релігії. Ти, мовляв, гнітиш мене, брутально поводишся зі мною, щоб покласти в мене свої ідеї, і якщо покину тебе, я завтра ж піду сповідатися і прийму перше причастя... І от, чому ж не довести їм, що вони помиляються. Завтра я піду й житиму в бабуні, і вони добре побачуть, примушені будуть визнати свою глибоку помилку, бо це не завважатиме мені повторювати завжди одну й ту ж відповідь: „я обов'язалася не приймати першого причастя раніше двадцяти років, щоб тоді я могла взяти повну відповідальність за такий акт, і я стримаю обіцянку, чекаю“.

Він зробив рух сумніву.

— Моя бідолашна дитино, ти нічого не знаєш; вони

зламають твою волю, переможуть тебе за якіхось кілька тижнів. Ти ж їще мале дівча.

В свою чергу вона обурилася.

— Ах! Ти не ввічливий, тато, коли вважаєш мене за таку несерйозну. Я мале дівча, але твоя мала донька й пишаюся з того.

Вона сказала це з виглядом такої дитячої сміливості, що він не міг не всміхнутися. Йому ставало тепло на серці, коли він дивився на цю малу дівчинку, бо в ній хвилинами він бачив себе цілком з своєю розсудливістю й логічністю до пристрасти. Він дивився, вважав її за дуже вродливу й дуже розумну: обличчя їй було разом і солідне і погорде, очі світлі й чарівні в своїй щирості. І він все слухав її, а вона, тримаючи його руки в своїх, продовжувала переказувати йому всі ті важливі рації, що змушують перейти до матері й жити в маленькім святобожнім домі на Капуцинській площі. І словом не натякнувши на жахливі чутки, що ширилися по місту, вона дала йому зрозуміти, як усім приємно буде, що вони не йдуть проти суспільної думки. Скрізь казали, що її місце було в цих паній, отже, вона й погоджувалася йти до них і, хоч їй тільки тринадцять років, але напевне вона буде там найрозумніша, і всі добре побачуть, як вона зробить там добре діло.

— Хоч що там, дитино, — зрештою, сказав він з виглядом великої втоми, — ніколи ти не переконаєш мене в потребі нашої розлуки.

Вона почула, що він не так уже впирається.

— Але ж це не розлука, тато. Ходила ж я відвідувати мати двічі на тиждень, я приходитиму тебе відвідувати й частіше... Нарешті, розумієш, мама, може, трохи слухатиме мене, раз я буду близько від неї. І ось я матиму змогу говорити їй за тебе, я казатиму їй, як ти кохаєш її, як ти побиваєшся за нею. І хто знає? може, вона поміркує, й я знову приведу її до тебе.

В них обох текли сльози, і, міцно обійнявшись, вони почували велике зворушення. Батька розчулило велике серце цієї дитини, що в ній дитиність змішувалася з такою розсудливістю, добрістю й надією. Донька хо-

тіла зробити те, що підказувало їй серце, довчасно дозрілої істоти, завдяки речам, що вона їх відчувала, але не могла сказати виразно.

— Роби, як знаєш, сказав він уривчасто крізь сльози. Але хоч я й поступаюся, я не можу тебе вхвалювати; вся моя істота обурюється й протестує.

Такий був останній вечір, що вони його провели вкупі. На дворі стояла така ж тепла ніч, темна, наче атрамент, без найменшого подиху вітра. Через навстяж одчинене вікно жодний гомін не доходив з міста, що наче вимерло. Залітали тільки метелики і згорали на лампі. Бурі так і не було. І дуже пізно батько й донька, не кажучи більше ані слова, сиділи одне проти одного за своїм робітнім столом, наче поринувши в якусь працю, щасливі тільки з того, що вони вкупі серед цієї безмірної тиші.

Але другого дня який жахливий вечір був для Марка. Його донька пішла, він був абсолютно самотній у порожнім і похмурім житті. Після дружини в нього відібрано дитину, й не було нікого, хто любив би його, йому видрали шматок за шматком усе його серце. Попереду, щоб у нього не залишилося навіть розради, що має друга, його підло примусили пірвати з єдиною жінчиною, що її братський розум підтримував би його. Давно вже передчував він це повне лихо, таємну руїну роботу провадили навколо нього лихі невидимі руки, щоб підкопатися під нього й перемогти його на руїнах усього його діла. А тепер вороги думають, що тримають його, що кров точиться з усіх його ран, що він знесилений, залишений без сили у самоті й сидить у своїм домі, враженім наче вдаром грому, в цім огнищі забрудненім і пустельнім, і конає. І цього першого вечора самотности він чувся справді переможеним, його вороги могли б гадати, що він одтепер у їхній владі, коли б побачили, як він хитким кроком ходив у блідім присмерку, як нещасна поранена тварина, що шукає темної дірки, щоб там упасти й умерти.

І справді час настав жахливий. Чутки ширилися найгірші за слідство, розпочате від касаційного суду.

Повільність його, здавалося, мала за мету затушкувати справу. Марно намагався Марк досі примусити себе надіятися, щодня збільшувався в нього острах узнати за Сімонову смерть навіть раніше, ніж ухвалено буде переглянути справу. Цими днями суму йому здавалося, що все загинуло, перегляд одкинуть, його надлюдські зусилля будуть зайві, істину й справедливість буде задушено, огидний соціальний злочин не буде покарано, відхилено розв'язку, що єдина могла б урятувати батьківщину від ганьби. Він від усього відчував наче якийсь святий жах, тремтіння остраху, що зледіняв його. А тут ще, крім публичної поразки, домішувалася ще й його особиста, і він почував, що неминуче дедалі більше знесилюватиме від неї. Тепер як не було біля нього вже й Луїзи, щоб заспокоїти його сум, дати йому мрію про її довчасні розсудливість і мужність, він питав себе, як це він так збожеволів, що дозволив їй іти жити до цих паній. Вона ж була тільки дитина; її захопить, переможе за кілька тижнів всямогутня церква, що перемагала жінку вже стільки віків. Її взяли й не повернуть йому вже ніколи; він навіть не побачить її більше. І він сам оддав цю ще беззахисну жертву, його опанував жахливий розпач: знищено його діло, він сам і його близькі.

Пробило вісім годин; Марк не мав сили сісти за стіл обідати в темній кімнаті, як хтось боязко постукав у двері. Здивований, він побачив, що ввійшов Мінью. Йому було наче важко з'ясувати, чому він прийшов.

— Ось, пане Фромане... Коли ви мені розповіли сьогодні ранком, що вас залишила ваша маленька Луїза, одна думка цілий день крутиться в моїй голові... І ось увечері замість того, щоб іти обідати до свого ресторану...

Він зупинився тут, шукаючи слів.

— Як! вигукнув Марк, ви досі ще не обідали, Мінью?

— Та, ні, пане Фромане... І ось мені спало на думку піти пообідати до вас, щоб удвох веселіше було, а я все вагався і відволікав, так і загаяв час. Якщо це

вам буде за втіху, тепер коли ви самі, я міг би знову почати в вас харчуватися. Два чоловіки завжди порозуміються. Ми разом готували б обід, ми б дали собі раду з господарством, якого біса... Погоджуйтесь, а мене це зробило б щасливим.

Марк відчув якусь радість у своїм серці. Він зворушено всміхнувся.

— Я цілком погоджуюсь... Ви добрий хлопче, Мінью... Ну, сідайте, зараз ми почнемо обідати вдвох.

І вони пообідали, сидячи один проти одного; вчитель знову занурився в свої прикрі думки, а помічник тихо підводився за якоюсь стравою чи за шматком хліба серед глибокої сумної вечірньої тиші.

II

І ось протягом місяців і місяців, поки продовжувалося ще слідство касаційного суду, Марк примушений був знову замкнутися в школі, віддався й тілом і душею справі навчання нижчих, щоб зробити їх спроможними до найбільшої істини, до найбільшої справедливості.

Але серед надій і розпачу, що продовжували гарячково хвилювати його залежно від того, чи були новини добрі чи злі, панувала одна думка, що не залишала й гнітила його. Іноді від першого дня він питав себе, як це Франція не повстане вся цілком вимагати визволення невинного. Це була одна з його ілюзій, що Франція, шляхетна Франція великодушна й справедлива, бо вона стільки разів захоплювалася пристрастю в ім'я справедливості, і вона ще один раз напевне дасть світові доказ свого великого серця, зробивши зусилля виправити найганебнішу з судових помилок. І сумне здивовання, що він його відчув як наступного дня після Бомонського процесу, побачив, що вона якась обважніла й байдужа, збільшувалося і дедалі більше його мордувало. Тоді він ще міг це якось вибачити; почував, що вона ще не знає фактів, отруєна брехнями, а тепер, коли виявилось стільки правди, пролито вже стільки світла, він не знаходив належ-

ного пояснення такого довгого, такого міцного й ганебного сну в цій несправедливості. Чи не підмінили йому Францію? Отже, виходить вона не була вже визволителька, і раз вона все знала тепер, чому ж вона не повстала замість того, щоб і далі стояти на заваді, як сліпий і глухий натовп, що стоїть поперек шляху?

І він усе повертався до того пункту, з якого він вийшов, коли побачив яке потрібне його діло, діло незначного вчителя. Коли Франція все ще спала важким сном несвідомости, це діялося тільки через те, що Франція не знала ще досить. Дригота пройняла його: скільки поколінь, скільки віків треба було для народу, навченого істини, щоб він став здатний до справедливости. Вже незабаром п'ятнадцять років, як він намагається робити людей справедливими, одне покоління пройшло вже крізь його руки, і він міг констатувати, що це вже етап до прийдешнього; він питав тепер себе, скільки ж шляху пройдено вже. Часто-густо він намагався побачити своїх колишніх учнів, дивуючись, що не почуває їх так близько до себе. Коли він здибував їх, він любив погомоніти з ними, порівнював їх до батьків, що міцніше були прив'язані до ґрунту, порівнював і з учнями, що сиділи тепер на шкільних лавах. Цих він уважав за ще вільніших. Це була велика робота, місія, що її він узяв на себе в годину смертельної небезпеки, вона пройшла крізь усі страждання; іноді годинами втоми він міг упадати до сумніву, але наступного дня знову заходжувався біля неї з новою вірою.

І ось раз серпневого ясного вечора, пішовши прогулятися Вальмарійською дорогою аж до фарми Бонгарів, він помітив Фернана, свого колишнього учня, що повертався з жнив з косою на плечах. Фернан щойно одружився з дочкою муляра Долюара, Люсіль. Йому було двадцять п'ять років, а їй дев'ятнадцять, обидва були товариші з дитинства, бавилися колись разом підчас виходу з школи. Молода жінка, маленька білявка з приємним обличчям, що усміхалося, була теж тут; вона сиділа на дворі, лагодячись латати білизну.

— Ну, Фернана, ви задоволені? Хліб добрий цього року.

В Фернана було таке ж гладке обличчя, вузьке вперте чоло, повільна мова.

— О, пане Фромане, не можна ніколи бути задоволеним: такого багато клопоту біля цієї проклятої землі, а вона більше вимагає, ніж дає.

Його старий батько, майже п'ятдесят років, почував уже, що ноги йому виснажені хворобою, обважніли. І молодий Фернан, повернувшись із служби, вирішив допомагати йому, замість того, щоб найматися в іншому місці. Їхня праця була завжди стародавня, вперта боротьба. Сім'я від батька до сина жила на тій же самій лані, від якого, здавалося, вона народилася. Завзято, але сліпо працювала, вперто не визнаючи жодного вдосконалення.

— А за маленького хлопчика, що прийде до мене висиджувати свої штанці в свою чергу, ви ще не думаєте?

Люсіль зашарилася, наче дівчина, а Фернан одповів:

— Йй-богу, пане Фромане, мені здається, що він уже ось-ось народиться. Але він прийде до вас не так швидко. І хто знає, де будемо всі ми, коли цей гульвіса буде вивчати грамоту... А потім ви, такий учений, не будете з того дуже задоволені.

Марк почув трохи зрозумілого презирства в тоні цього поганого учня з туподумною головою, з заснулим розумом, що йому було так важко колись учити лекції. Він побачив тут також обережний натяк на подію, що зворушили країну, і негайно скористувався з цього, щоб узнати думку свого колишнього учня. Жодне питання на світі не хвилювало його більше, як це.

— О! я завжди задоволений, сказав він знову з сміхом, що мої гульвіси майже виконують свої обов'язки й що вони не надто мені брешуть. Ви це добре знаєте, пригадуєте. Я, знаєте, одержав сьогодні добрі новини про справу, що нею я клопочуся вже так давно. Так, невинність мого бідолашного друга Сімона незабаром буде визнано.

Ферманові зробилося враз дуже ніяково, обличчя йому обважніло ще більше, очі загасли.

— А, проте, кажуть і інакше.

— А що ж кажуть?

— Кажуть, що судді знайшли ще нові докази вини колишнього вчителя.

— Які докази?

Кінець-кінцем, Фернан погодився пояснити й почав якусь плутану історію. Євреї дали либонь велику суму грошей, п'ять мільйонів, Сімонові, своєму одновірцеві, той за це мусив зробити так, щоб гільйотинували одного з братів християнського вчення. І ось, коли Сімонові не пощастило в його витівці, ці п'ять мільйонів лежали в схованці, і тепер євреї працюють над тим, щоб спровадити брата Горгія на каторгу. Вони спроможні до того, щоб залляти Францію кров'ю, щоб Сімон повернувся, щоб особисто викопати скарб з таємного місця, що про нього знає тільки він.

— Ну, мій хлопче, вигукнув здивований і вражений Марк, — ви ж не можете вірити подібним дурницям.

Молодий селянин з таким виглядом, наче він не зовсім очунявся, дивився на вчителя круглими очима.

— Дідько, чому ж ні?

— Та тому, що ваша розсудливість мусить з цього обурюватися... Ви вмієте читати, вмієте писати, і я лестив собі, що я трохи пробуркав ваш розум, навчивши вас способів, як розрізняти істину від брехні... Та невже ж ви не зберегли нічого з того, чого я вчив вас.

Фернан зробив рух утоми й байдужности.

— Ах! Коли б треба було, пане Фромане, все зберігати, голова була б надто загромаджена. А я, я повторюю вам тільки те, що скрізь можна почути. Багато заприсягається, що це правда... А втім я щось таке читав у «Ле Пті Бомонте» позавчора. Раз це надруковано, то, значить все це мусить бути слушне.

Марк розпачливо розвів руками. Що ж це таке! Руками зусиль він не міг досягти перемоги над темнотою. Цей хлопець являв з себе таку легку здобич для помилок і брехні. Він брав за правду найдурніші вигадки, не мав ні волі розуму, ні логіки, потрібних, щоб перечити газетні байки. І його довірливість була така велика, що навіть його жінка, білявка Люсіль, з більшим розумом, здавалось терпіла від цього.

— О! сказала вона, підводячи очі від своєї роботи, скарб у п'ять мільйонів, це надто багато.

Вона, одна з посередніх учениць панни Рузер, не зважаючи на те, що не одержала посвідки про закінчення школи, здавалося, пробуркалася й ставала розсудлива. Її називали побожною. Вчителька згадувала її часом навіть з гордощами, згадувала, як вона без жодної помилки читала довгу євангелію про страсті христові... Але одружившись вона перестала ходити до церкви, проте, не скинувши з себе підсвідомої залежності і тих обмежень, що накладає церква на жінку, підкоривши її під свою владу. Вона навіть трохи заперечувала.

— П'ять мільйонів у схованці, повторював Марк, п'ять мільйонів, що мають лежати долі, чекаючи на поворот мого нещасного Сімона, та це ж божевілля... А що ж ви зробите з усіма відкритими новими документами, з усіма доказами, що обтяжують становище брата Горгія.

Тут насмілилася заговорити й Люсіль. Вона мило всміхнулася й мовила:

— Це останнє напевне не має великої ваги. Може, братові Горгію й важке сумління, але, проте, йому треба дати спокій заради релігії. Я також уче читала, й це примусило мене поміркувати.

— Ото так, — сказав наче підсумовуючи Фернан, — коли б треба було ще міркувати після читання, так цьому б і краю не було. Краще сидіти спокійненько в своїм кутку.

Марк зібрався було знову заперечити, коли шум кроків примусив його обернутися. Це надійшли батько Бонгар і його жінка, що теж повернулися з поля з донькою Анжелою. Бонгар почув слова свого сина й повернувся до вчителя.

— Це цілком слушно, пане Фромане, те, що каже цей хлопець. І краще не паморочувати собі голови читанням усього, що пишеться за всі ці справи... Свого часу ми не читали газет, і від цього ми не були нещасніші. Адже так, стара?

— Цілком справедливо, підтримала його енергійно пані Бонгар.

Але Анжела, що, не зважаючи на свою туподумність, одержала в панни Рузер посвідчення, завдяки своїй напосідливості, нагло засміялася. Усе її завжди тупе обличчя з кирпатим носом, роззявленим ротом, здавалося, хвилинами освітлювалося від унутрішнього світла, що намагалось пробити свою грубу оболонку. Наступного місяця вона мала одружитися з Огюстом Долюаром, високим веселим парубком, муляром з ремества, як і його батко. Вона поклала на нього честолюбні надії, мріяла, що він візьметься за якесь підприємство тоді, як вона житиме в його сім'ї й керуватиме ним.

На батькові слова вона завважила:

— А я, я вважаю за краще все знати. Нічого не можна досягти, коли нічого не знаєш.. Вас всі ошукують, крадуть у вас... Ще вчора, мамо, ти передала б трису полудникові, колиб я не прочитала його рахунку.

Усі хитнули головою на знак згоди.

Марк задумливо продовжував свою прохідку. На цій фермі, де він зупинився на кілька хвилин, нічого не змінилося від того далекого часу, коли він заходив сюди в день Сімонового арешту, шукаючи сприятливих свідчень. Такі самі, як і тоді, залишилися Бонгари з їхньою грубою темнотою, такі ж недовірливі, мовчазні, як жалюгідні істоти, що тільки но вийшли з землі й усе тремтять, щоб більші й дужчі істоти їх не з'їли. І нове на цій фермі являли собою тільки діти; в них помітно було трохи поступу, хоч вони й ледве визволялися, знання вони мали більше, але, затупівши від неповного навчання, вони підпадали новим дуроццям. Проте, ці молоді посувалися довгим людським шляхом, а найменший крок уперед дає все ж якусь надію.

Кількома днями пізніше Марк пішов до Долюара, щоб поговорити з ним за один проект, що дуже цікавив його. Після того, як у його школі побували старші мулярові сини Огюст і Шарль, Маркові довелося в ній побачити й молодшого Жюля, що виявляв великі успіхи. Хлопчик мав жвавий розум. Одержавши свою посвідку про закінчення школи на дванадцятім році, він мусив залишити навчання. Маркові цього дуже не хотілося, бо він мріяв зробити з нього вчителя, і завжди

він клопотався думкою за поповнення вчительського персоналу початкових шкіл, про що часом з такою турботою казав йому Сальван.

На вулиці Плезір, у помешканні, де все ще жив муляр, Марк застав панні Долюар, що була з Жюлем. Чоловік з синами ще не повернувся з роботи. Вона вислухала Марка уважно з серйозним виглядом жінки трохи обмеженого розуму, але, як добра господарка, заклопотана тільки тим, щоб пильнувати інтересів сім'ї.

— О, пане Фромане мені здається це неможливо. Нам потрібний Жюль, ми його негайно віддамо в науку до майстерні. Де ж ми знайдемо гроші, щоб продовжувати вчити його в школі. Це завжди коштує надто багато, навіть тоді, коли вчать у школі дурно.

І, звернувшись до хлопця, вона спитала:

— Адже так? Тобі до вподоби ремесло столяра. Мій батько теж був столяр.

Але Жюль з блискучими очима насмілився заявити про свій смак.

— О, ні, мамо! Коли б я міг продовжувати вчитися, це дало б мені таку втіху.

Тільки Марк налагодився підтримати його, як увійшов Долюар у супроводі двох своїх синів. Огюст працював у тій же столярні, що й він. Мимохідь, вони прихватили й Шарля, робітника в сусіднього майстра—слюсаря. Дізнавшись, про що йде розмова, батько швидко став на сторону жінки, що являла з себе міцну голову в сім'ї. Вона була консервативна, охороняла здорові традиції. Це була чесна, порядна жінчина, з вузьким егоїзмом і не схильна до нового. І чоловік корився їй, хоч і хвалився, що був колись салдатом, і касарня поширила його світогляд.

— Ні, ні, пане Фромане, це мені здається неможливим.

— Та ви поміркуйте, — знову почав терпляче Марк. Я беру на себе підготувати Жюля для нормальної школи. Потім у нормальній школі ми виклопочемо йому стипендію. Отже, це не коштуватиме вам абсолютно нічого.

— А годувати до того часу?— спитала матір.

— Боже ти мій! Нагодувати одну зайву людину, коли вже є кільканадцять за столом, — це ж не велика

витрата!.. Та можна ж і поступитися дещо заради дитини, що подає такі великі надії.

Два старші брати почали сміятися, як добрі хлопці, що їх потішав вигляд разом і стурбований і погордий їхнього молодшого брата.

— Так ти, хлопчисько, вигукнув Огюст, мусиш стати великою людиною. Не треба так пишатись, бо й ми також маємо таке, як ти, посвідчення. Але нам цього й досить. Ми по вуха заплуталися в тій купі історій, що їх так багато в книжках і що їм немає краю... Біг - ме, я вважаю за краще розчиняти свій любайстер.

Потім, звертаючись до вчителя с веселим виглядом, він додав:

— Ох, пане Фромане, скільки ж клопіту завдавав я вам: я не міг усидіти на місці. Пригадую ті дні, коли я каламутив цілу клясу. На щастя, Шарль був розсудливіший за мене.

— Напевно, сказав Шарль, сміючись у свою чергу, бо зрештою я хотів, щоб там не було, йти слідком за тобою, щоб мене не вважали за якогось полохуна або за дурного.

І Огюст зробив висновок:

— Дурні? О! ні, ми не були дурні, ми мали тільки нерозумні голови й були ледарі... Тепер, пане Фромане, ми щиро просимо вибачити нам. І я погоджуюся з вами. Мені здається, що як Жюль має здібності, треба їх розвинути. Якого біса! треба йти в ногу з поступом.

Ці слова дуже втішили Марка, що мусив сьогодні цим задовольнитися, одклавши на пізніший час справу переконати остаточно батька й матір. Він ще трохи погомонів з Огюстом; розповів йому про те, що бачив його наречену Анжелу Бонгар, що, здається, вирішила серйозно ставитися до життя. І, бачачи, що молодий чоловік задоволено сміється, наче вчителеві слова йому дуже лестили, Маркові забажалося продовжити своє дослідження й узнати, як учень, що вийшов з його рук, ставиться до питання, що так пристрасно цікавило його.

— Фернан Бонгар, брат Анжели, той Фернан Бонгар, що одружився з вашою сестрою Люсіль, ви ж його добре пригадуєте? Він був у мене разом із вами обома...

Обидва брати засміялися.

— О! Фернан, ото ще була тупа голова!

— Ну, так от з Фернаном ми розговорилися про цю нещасну Сімонову справу. Він вірить, що таємний скарб у п'ять мільйонів, даний євреями і захований десь, чекає на нещасного Сімона, якщо їм пощастить повернути його з в'язниці, а натомість посадовити одного з братів християнського вчення.

Пані Долюар враз стала дуже поважна, нерухома. Вона, що й так булу невеличка на зріст, ще більше якось зігнулася. Сам Долюар, завжди білявий, але тепер з попелястим волоссям, прикро скривився. Досі він мовчав, але тепер процідив крізь зуби:

„Знову ці історії, що ними, як справедливо гадає моя жінка, нам не слід клопотати собі голови“.

Але Огюст, голосно засміявшись, вигукнув:

— А, знаю, історія про скарб, що з'явилася в „Ле Пті Бомонте“. Це не дивує мене, коли Фернан жадібно читає такі казки... П'ять мільйонів та будуть заховані в землі, а... Ні!...

Батькові стало прикро й він не міг більше стримуватись.

— Скарб, чому ні? Ти маєш себе за дуже хитродумного, мій хлопче. Це тому, що ти не знаєш, на що тільки спроможні євреї. В полку я знав одного єфрейтора, що служив у якогось банкіра єврея. Так він бачив, як щосуботи цей банкір переправляв до Німеччини золото цілими барилами, все французьке золото, той єфрейтор так казав... нас продано, це безперечно.

— Ні, ні! тато, урвав мову Огюст з виглядом легкодушного парубка, не дуже то шанобливого до батька, не треба нам твоїх історій з твого полку. Ти знаєш, я ж сам щойно повернувся з касарні, це надто огидно... Ти сам побачиш це, мій сердешний Шарль.

Справді, він щойно повернувся з військової служби, а його братові Шарлеві доводилося йти в свою чергу, в жовтні.

— Ось чому, розумієте, мене не цікавить уже ця дурниця, історія за ці п'ять мільйонів, закопаних під деревом, скарб, що його підуть шукати одного місяч-

ного вечера. Але це не завважає мені думати, що краще зробили б, коли б залишили б там у в'язниці цього Сімона й не дурили найбільше голів, кажучи про його невинність.

Цей наглий висновок, що на нього зовсім не чекав Марк, щасливий уже з того, що почув розумні речі від свого колишнього учня, сумно здивував його.

— Як це? Спитав він. Коли він невинний, подумайте тільки, яке то мордування! Ніколи ми не змогли б винагородити його за всі ці злигодні, що він витерпів.

— О, невинний! Це ще треба довести. Дарма я часто читав те, що друкують у газеті, від того в голові мені все ще більше переплутується.

— Це через те, що ви читаєте тільки брехні. Нарешті, вже доведено, що пропис вийшов із школи братів. Краєчок, знайдений у панотця Філібена є доказ цього, і груба помилка експертів тепер теж доведена, бо підпис очевидячки зроблено рукою брата Горгія.

— Ах, я не знаю всього цього. Як це ви хочете, щоб я читав усе, що друкують? Я вам сказав, що більше хочуть мені з'ясувати стан речей, то менше я розумію. І взагалі, раз експерти й суд приписали колись пропис засудженому, найпростіше думати, що він і вийшов од нього.

І його нічим не можна було переконати, не зважаючи на всі зусилля Маркові, що втратив надію від того, що його колишній учень ще й досі такий упертий, так мало здатний до істини, а він ще якийсь момент гадав, що Огюст більше визволився.

— Ну, досить, сказала нарешті пані Долюар з авторитетом простої розсудливої жінки. Даруйте мені, пане Фромане, коли я вас попрохаю припинити мову за цю справу. Робіть собі, як вам до вподоби, мене це не обходить. Тільки ми, бідні люди, ще краще зробимо, коли уникатимемо втручатися до того, що нас не обходить.

— Проте, пані, коли б узяли одного з ваших синів і заслали його до в'язниці невинного, справа обходила б вас? А ми боремся тільки за те, щоб не повторилася знову така ганебна несправедливість.

— Можливо, пане Фромане. Але жодного з моїх синів не візьмуть саме тому, що я намагаюся по-доброму ставитися до всіх, навіть до попів. Вони мають велику силу, ці попи, сами бачите. І я вважаю за краще не ставати їм поперек дороги.

Долюар і собі захотів укинути слово, як добрий патріот.

— А, попи! Плювати я хочу на них! Треба захищати батьківщину, а уряд має намір гнутися перед англійцями.

— А ти зробив би мені втіху, коли б помовчав, урвала йому мову жінка. Уряд, як і попи, краще не чіпати. Подбаємо, щоб було що їсти, цього з нас буде досить.

І Долюар знову скорився, хоч перед своїми товаришами він і виставляв себе за соціаліста, сам гаразд не розуміючись на цьому. Огюст же й Шарль, що належали до освіченішого покоління, визнавали, проте, що мати має слухність. Їх майже зіпсувала здобута неповна освіта, що вони її погано перетравили. В них вона породила ще більший сумнів і егоїзм. Ці молодики були ще надто темні, щоб визнати закон людської солідарності. А він вимагає, щоб щастя кожного народжувалося б через щастя всіх. І один тільки маленький Жюль, з його палкою жадобою до науки, з захопленням і пристрасно чекав. Його, очевидно, непокоїло те, що розмова повернулася так несприятливо для нього.

Збентежений, почувуючи, що дальша розмова зайва, Марк попрямував до дверей. Він гільки кинув на прощання:

— Добре, пані, ми ще побачимося і знову поговоримо про це, і я сподіваюся привернути вас до моєї думки — дозволити Жюлеві вчитися далі, щоб він міг стати за вчителя.

— Гаразд, пане Фромане. Але ви знаєте, що треба зробити все так, щоб це не коштувало нам жодного су, й ми ще мали б з цього вигоду.

Коли Марк повернувся до себе, його опанували гіркі думки. Як у Бонгарів, він шойно пережив і в До-

люарів свої колишні відвідини до них того дня, коли заарештовано Сімона. Нещасні істоти, що їх розчавило суспільство, засуджені жити серед невсипущої несправедливої праці, думали захищатися тим, що нічим не цікавитимуться, огорнуті глибокою темрявою. Вони ні на крихту не змінилися, нічого не хотіли знати, боячись, щоб не впасти через те в більші злидні. Розуміється, їхні діти знали більше, але надто не виразно їм не досить для того, щоб слугувати істині. Коли поруч з Фернаном Бонгаром, що залишився біля землі, Огюст і Шарль Долюари визволялися вже, починали міркувати, не йняли віри дурним казкам, то скільки ж шляху треба було ще пройти їхнім дітям, щоб остаточно визволитися. Великий сум викликало таке повільне поступовання. Проте, їм цим треба задовольнятися, якщо не хотіли втрачати мужности, щоб виконувати їм далі важке завдання навчати їм визволяти темних людей.

Другого дня Марк здибав службовця Савена, що з ним він мав колись прикрі суперечки, коли два сини Савенові, близнята Ахіл і Філіп, одвідували його школу. Савен був тоді слухняним знаряддям у руках конгрегації, він усе тремтів, боячись викликати незадоволення своїх начальників, гадав, що з політики він мусять служити церкві, хоч і вдавав, ніби вона не потрібна йому, як прибічникові влади, республіканцеві. Але один удар за одним, дві катастрофи вразили його їм остаточно сповнили його прикрости. Спочатку його донька, ця така гарна Гортанз, зразкова вчениця панни Рузер, що її палка віра, виявлена підчас причастя, вславила на ціле місто, шістнадцяти років оддалася першому, що потрапився їй, хлопцеві, підмайстрові сусідньої молочарні. І батько в розпачі від цієї поразки своїх гордощів, побачивши, що вона вагітна, примушений був одружити доньку з цим хлопцем, що походив з простих людей. Тимчасом він мріяв, що вона, завдяки своїй вроді одружиться з сином одного з його начальників. А потім ще болючишою рани, що точилася кров'ю, завдала йому його жінка, ця ніжна Маргарита, що він її, не зважаючи на свою огиду до церкви, примусив виконувати релігійні обов'язки через надто

хоробливі ревності. Він був переконаний, що релігія це узда, потрібна щоб стримувати жіночу зіпсованість. Він примусив її взяти собі за сповідника старшого з капуцинів панотця Теодоза, цього чорнявого Ісуса, що ним марили святобожні жінки. Добре не знали подробиць цієї історії, але поширилася погolosка, що чоловік застукав її на гарячому вчинку: раз якось одного зимового вечора він пішов за своєю жінкою до капели й здібав її в темнім закапелку в обіймах сповідника; забувшись вони саме цілувалися. Повагавшись між гнівом і острахом, він не вчинив бешкету, але надто терпів од цієї іронії долі. Дружина ж його була йому вірна досі, а він сам наштотхнув її на гріх, як ревний дурень. І як переказували, він люто помстився на бідолашній, бо їхнє життя стало справжнім пеклом.

Тепер Савен наблизився до Марка в своїй зненависті до попів і ченців. І ось, коли він виходив з свого бюро з гіркими зморшками біля вуст, очманілий од праці, що скидалася на працю манежного коня, помітивши вчителя, він, здавалося, прокинувся.

— А пане Фромане, я радий, що здібав вас... Ходіте, проведіть мене додому. Мій син Філіп у пені розледачився, не хоче нічого робити, і ви один тільки можете трохи на нього вплинути.

— Залюбки, — відповів Марк, бо йому завжди хотілося бачити ближче, як вони живуть, і поміркувати.

На вулиці Фош, у маленькім, похмурім приміщенні, вони застали пані Савен. Вона була все ще чарівна в сорок чотири роки. В цей момент вона квапилася скінчити квіти з перлів, що їх треба було приставити того ж вечора. Після свого нещастя Савен, здавалося, не соромився вже, коли бачив, що його дружина працює, мов проста робітниця, начебто в цьому й полягала спокута її провини. Жінка мусила носити фартух і працювати, щоб підтримувати сім'ю, жінка, що нею він так пишався, коли вона виходила з дому в капелюсі, наче пані. А втім і сам він пустився берега, кинув носити сурдута. Ось і тепер він брутально звернувся до жінки:

— Ти знову застала всю кімнату. Де ж по-твоєму можу я посадовити пана Фромана?

Лагідно й боязко, трохи зашарившись, вона поквапилася дати лад своїм кошичкам і шабатуркам.

— Але, друже, коли я працюю, мені ж треба хоч трохи місця. Я не чекала на тебе так рано.

— Так, так, я знаю, ти ніколи на мене не чекаєш. Ці слова, що, може, таїли в собі жорстокий натяк, остаточно засоромили її. Він не подарував їй саме того, що застукав її в обіймах гарного самця, тимчасом як він чувся недолугим, виснаженим працею, мізерним утриманням, що його одержував од своєї служби, не маючи ніякої надії ні на підвищення, ні на щастя. Хворобливий, заздрісний, ревливий, він лютував через те, що читав у її ясних очах благання. Ці очі казали йому про ту фатальну спокусу, що їй підпало її слабке тіло жінки, коли вона порівняла його худорлявого й миршавого з здоровим уродливим ченцем, що до нього він наказав їй наблизитися. Вона схилила голову над своєю роботою й стала зовсім маленька.

— Сідайте, пане Фромане, знову почав Савен. Я вам казав уже, що цей великий гувліса, що ото там сидить, доводить мене до розпачу. Йому незабаром буде двадцять два роки, а він спробував два - три ремества, і тепер спроможний тільки дивитися, як працює його мати, і подавати їй перли.

Філіп справді сидів у кутку мовчазний, розгублений. Пані Савен, зневажена від чоловіка, ніжно глянула на сина, а він одповів їй легкою усмішкою наче б для того, щоб розважити її. Видно було, що поміж ним і матір'ю існувало порозуміння через спільне страждання. Блідий, з кволим здоров'ям, колишній затайливий учень, шархай і брехун, здавалося, він став сумним хлопцем без ніякої енергії й усе шукав захисту в матері. Вона на вигляд була ще така молода і скидалася на старшу сестру, що теж терпіла й співчувала йому.

— Чому ви мене не послухали? сказав Марк. Ми б зробили з нього вчителя.

— Ах! Ще чого не вистачало. Краще вже буде, коли він сидітиме мені на карку... Хіба ж це ремество, натовкмачувати собі голову по школах до двадцяти вісьми років, щоб потім заробляти якихось шіст-

десять франків на місяць і досягти платні в сто франків тільки за десять з гаком років служби?.. Вчитель! Та ніхто вже не хоче бути ним, найзлиденніші з селян уважають за краще розбивати брук на дорогах.

Марк уникнув безпосередньої відповіді.

— Я гадаю, що ви вже вирішили щось за сина Леона? Отже, ви не хочете, щоб він був за вчителя початкової школи?

— Біг-ме, не хочу. Я віддав його до одного торговця хемічним удобренням. Йому ледве шістнадцять років, а він уже заробляє двадцять франків... згодом він подякує мені.

Марк з жалем похитав головою. Він пригадував цього малого Леона, коли він був ще в пелюшках на руках у матері. А пізніш од шости до тринадцяти років він учився в Марка. Як учень, він визначався більшим розумом проти своїх старших братів, двох близнят. І Марк покладав на нього велику надію. Безперечно, пані Савен поділяла його жаль, бачачи, що її молодший син припинив учитися, бо й вона підвела знову свої гарні очі, з прихованим і сумним виглядом.

— Ну, сказав Савен, яку ж пораду дасте ви мені? А спочатку, прошу вас, присоромте цього великого гульвісу, що він отак марнує цілісінькі дні. Може, він вас послухає, вас, свого колишнього вчителя.

Під цю розмову повернувся від свого судового виконавця Ахіл. Він почав у нього свій стаж п'ятнадцяти років, і вже незабаром буде сім років, а він ще не заробляв собі на хліб. Ще блідіший і недолугіший за свого брата, він, ставши молодиком, зберіг затайливість і неспокійну полохливість поганого учня, що здатний був завжди продати товариша, щоб уникнути кари. Здавалося, він здивувався, побачивши тут свого колишнього вчителя; і, безперечно зловмисно, привітавши його, сповістив новини.

— Не знаю, що там такого вміщено у „Ле Пті Бо-монте“? Газету аж рвуть у пані Мільйом. Напевно, знову щось за цю брудну справу.

Марк знав уже за статтю, за виправдування брата Горгія. Стаття повна була безсоромних брехень. Тому

він скористувався тільки з нагоди позондувати молодих людей.

— Марно ця газета, сказав він,—виступає з своїми історіями про закопані в землі мільйони й зневажливо відкидає факти, що достоменно встановлені. Уже багато хто починає припускати Сімонову невинність.

Обидва близнюки злегка знизали плечима. Відповів Ахіл повільним голосом.

— О! їхній історії про закопані мільйони можуть повірити тільки дурні, і ті слушно, що вони надто брешуть. Нарешті це вже видко. Але, хіба ж це нас обходить?

— Як, вас це не обходить? — спитав здивований учитель, нічого не розуміючи.

— Так, я хочу сказати, чим може зацікавити нас ця історія, що нею нам докучають уже так давно? Тоді Марк почав хвилюватись.

— Мої сердешні хлопці, мені шкода вас... Отже, ви не припускаєте невинности Сімонової?

— Та як вам сказати, це не зовсім ясно; але коли хто прочитає уважно всі матеріяли, той скаже все ж таки, що він невинний.

— Як же тоді ви не обурюєтеся на страшну думку, що він у в'язниці.

— Ах! звичайно, в цьому нічого веселого для нього немає. Але скільки ж ще інших є невинних по в'язницях. А втім, я не заперечую, щоб його звільнили. І потім у кожного є досить свого особливого клопоту, навіщо ж псувати собі життя нещастям інших?

У свою чергу й Філіп висловився лагідним тоном.

— Я тому не клопочуся цією історією, що вона завдає мені надто багато болю. Вчителі, я розумію, обов'язані діяти. Але, якщо нічого не можеш подіяти, то хіба не найкраще нічого не знати й триматися осторонь?

Марно Марк поставав проти такої байдужости цього полохливого егоїзму, що здавався йому найгіршим дезертирством. Бо з цього протесту найнижчих людей, маленьких і складався дужий голос, непереможна воля народу. Ніхто не може казати, що

він звільнений од свого обов'язку, бо одного акту може бути досить для того, щоб змінити долю. А втім несправедливо казати, що в боротьбі справа ходить тільки за долю одного, всі члени нації мусять бути солідарні, кожний охороняючи волю іншого, захищає й свою волю. Далі, яка це чудова нагода виконати одним ударом справу цілого віку тяжкого політичного й соціального поступу. З одної сторони всі реакційні сили з'єдналися проти одного нещасного невинного з єдиної потреби підтримати старі рештування католицизму й монархізму; з другої— всі ті, що прагнуть майбутнього, всі люди розуму і волі, що прийшли з усіх кінців країни, з'єдналися в ім'я істини й справедливості. І досить одного зусилля цих останніх, щоб знищити ворога під руїнами старих рештувань, що підгнили й тріщать скрізь. Справа поширилася; вона вже переступила межі звичайної судової справи однієї безщасної невинної людини, несправедливо засудженої. Кінець-кінцем, вона втілила в себе мученство навіть людства, що його треба було витягти з його вікової в'язниці... І визволення Сімона визначало визволення французького народу на його шляху до більшої вартости й щастя.

Раптом Марк замовк, поглянувши на Ахіла й Філіпа. Вони дивилися на нього наче приголомшені, своїми слабими очима, що клипали на блідих обличчях.

— О! пане Фромане, що це ви нам оповідаєте? Коли ви зв'язуєте стільки речей з цією справою, ми не підемо за вами, напевне. Ми не знаємо цього, не можемо.

А Савен схвильовано слухав, щось бурмочучи, не бажаючи уривати мову. Зрештою він не втримався і, звернувшись до вчителя, сказав з обуренням:

— Усе це дурниці, дозвольте мені сказати, пане Фромане. Невинність Сімонова це те, в чім у мене є сумнів! Щодо мене, я не ховаюся, я залишився з своєю колишньою думкою і не хочу нічого читати. Хай швидче уб'ють мене, ніж примусять, щоб я проковтнув бодай один рядок з того бруду, що друкують. Дяка богові! я кажу так не з любови до попів. Ах! паскудні тварини! хай чума задушить усіх їх! Але, раз

є релігія, то вона потрібна. Те саме кажу я й щодо армії: вона кров Франції. Я республіканець, франкмасон, наслідуюсь навіть сказати, я соціаліст у кращім розумінні цього слова; але передусім я — француз і не хочу, щоб порушували те, що становить велич моєї батьківщини. Отже, Сімон винний; усе доводить це: почуття суспільства, докази, що їх установив суд, його засудження, підлі інтриги, що їх снували євреї й снують досі, щоб урятувати його. І коли якимось чудом він і не був би винний, це було б велике лихо для країни, і безперечно треба, щоб він був винний.

Перед таким засліпленням, змішаним з такою дурістю, Марк мусив поступитися, і він почав лагодитися йти, коли надійшла Гортанз, з своєю донькою Шарлотою, дівчинкою майже сьомі років. Це не була вже колишня чарівна Гортанз. Молода жінчина була заклопотана, мусила давати лад господарству вбогої сім'ї після того, як одружилася з своїм спокусником, підмайстром з молочарні. А втім Савен дихав на неї важким духом і прийняв доньку, як гнівний батько, що соромиться цього шлюбу, що від нього терпіли його невігоїні гордощі незначного розлютованого службовця. І потрібна була вся чарівна грація, вся жвава дитяча розсудливість маленької Шарлоти, щоб пом'якшити таку прикрість.

— Добридень, дідуню, добридень, бабуню... Ти знаєш, я знову перша в читанні, і панна Мазелін дала мені медаль.

Вона була чарівна. Пані Савен залишила свої перли, взяла її в обійми цілувала, і вона розважилася, чулася щасливою. А дівчинка звернулася до Марка, що його дуже добре знала.

— Ви знаєте, пане Фромане, я перша в класі. Це ж добре бути першою.

— Так, так, моя любя; це дуже добре бути першою. Я знаю й те, що ти уже розумна... Бачиш, завжди треба слухатися панні Мазелін, бо вона зробить з тебе добре освічену маленьку жінчину, дуже розсудливу, що буде дуже щаслива й даруватиме щастя всім своїм близьким.

Гортанз сіла, почувавши себе ніяково, а її два брати Ахіл і Філіп переглянулися, бо вони хотіли вийти до їдальні, щоб пообідати. Але Савен почав знову глухо бурчати: щастя всім близьким. О! розуміється, це було б щось нового, бо ні бабуня, ні мати йому не давали цього щастя, і коли б панна Мазелін зробила таке чудо, зробила з дівчини щось чисте й корисне, він пішов би сказати за це панні Рузер. Потім, роздратований тим, що, як він бачив, жінка почала сміятися, наче помолоділа, біля цієї дитини, він примусив її знову взятися до роботи, сказавши їй таке грубе слово, що вона схилила голову над роботою з очима, повними сліз.

А Марк підвівся, знову заклопотаний.

— Значить, ви мені нічого й не порадите щодо мого гультя Філіпа. Через пана Сальвана, друга пана Ле Баразе, ви, може, виклопотали б йому якусь маленьку посаду в префектурі.

— Дійсно, можна це спробувати. Обіцяю вам поговорити за це з паном Сальваном.

На вулиці, схиливши голову й ідучи повільним кроком, Марк підсумовував вражіння від своїх трьох відвідин, зроблених одна за одною до батьків його колишніх учнів. Безперечно, як і треба було сподіватися, Ахіл і Філіп, сини службовця Савена, мали розум дозріліший і вільніший за синів муляра Долюара, Огюста й Шарля, що теж почасти звільнялися від грубої довірливості Фернана, сина селянина Бонгара. А в Сальвана констатував він сліпу впертість ба́тька, що не взнав нічого, нічого не забув і все перебував на тій же ступні дурної помилки. Тимчасом діти його трохи ступили на шляху еволюції, набули дещо з розсудливості й логічності. Невеличкий крок зроблено, й Марк мусив цим задовольнитися. Але який сум, коли порівняти п'ятнадцять майже років зусиль з тим невеличким поліпшенням, що його досягнуто. Він почав тремтіти, коли уявив собі, скільки ще треба впертої праці, відданості, віри, від незначної армії вчителів початкової школи раніше, ніж видко буде, що їм пощастило змінити нещасних замордованих людей, що страждають, задурені, поневолені, забруднені, — в людей свідомих і вільних. По-

трібні цілі покоління. Його не залишала думка за безталанного Сімона, коли він сумував, що не може виховати нарід, що прагне істини й справедливості, нарід, здатний обурюватися проти заподіяної несправедливості й виправити її. Нація все ще відмовлялася стати шляхетною, великодушною й справедливою, а він так довго вірив у неї. Це вбивало йому й розум і серце, бо він не міг звикнути до Франції, оповитої темним фанатизмом. Потім у голові йому постала весела картинка: він пригадав маленьку Шарлоту, таку зворушену, щасливу з свого першого місця в класі, й він знову почав сподіватися. Майбутнє належало дитині; чому ж маленьким чарівним істотам не зробити велетенських кроків тоді, як їхні міцні й прості розуми поведуть їх до світла.

Повертаючись до себе, до своєї школи, він мав таку зустріч, що знову стиснула йому серце. Проходила пані Феру з пакунком у руці, відносячи замовлення. Вона втратила старшу доньку, що вмерла більше від злиднів, ніж од хвороби, після довгих страждань, і продовжувала жити з молодшою донькою в паскудній барлозі. Обидві вони вбивали себе роботою і ніяк не могли заробити на хліб.

Марк зупинився, бачачи, що вона йде, спустивши очі, дуже соромлячись своїх злиднів. Це була вже не та висока, приємна білявка з пухкими вустами, з гарними світлими очами, але бідна, принижена жінка, що відцвіла, постаріла передчасно.

— Ну, як пані Феру, шитво йде потроху?

Вона відповіла щось невиразне, але зрештою підбадьорила.

О! пане Фромане, справа ніколи не йде добре, марно ми тільки зводимо очі. Добре ще, коли нам обом пощастить заробити двадцять п'ять су на день.

— А як з проханням за допомогу, що ви подали до префектури, як удова вчителя.

— О, пане Фромане, мені не відповіли. Потім, коли я зважилася з'явитися туди сама, я гадала, що мене там заарештують. Високий чорнявий чоловік з гарною бородою, спитав мене, чи не хочу я плювати на всіх,

насмільюючись нагадувати про свого чоловіка, дизертира, анархіста, засудженого від військової ради, що його примушені були вбити, наче скаженого собаку. І він так налякав мене, що я й досі ще оббігаю дорогою префектуру.

Марк, почувавши, що весь тремтить, мовчав, а вона дедалі сміливішала.

— Боже мій! бідного мого Феру вбито, наче скаженого собаку! Ви ж його знали, коли ми жили в Море. Він же мріяв тільки про відданість, братерство, істину, справедливість, і він збожеволів, кінець-кінцем, тільки через злидні, переслідування, несправедливістьі... Залишаючи мене з тим, щоб більше не повертатися, він сказав мені на останку: „Франція країна погана, цілком зіпсована попами, отруєна паскудними газетами, загрузла в такім бруді темноти й легковір'я, що ніколи вже її не можна витягти відти“... І бачите, пане Фромане, він мав слушність.

— Ні, ні, пані Феру, він тут не мав слушности. Ніколи не треба зневірюватися в своїй країні.

Але тепер вона своєю чергою обурилася й почала гукати:

— Кажу вам, що він був справедливий!.. Хіба ж у вас немає очей, щоб бачити? Чи не ганьба ж те, що діється в Море? Шанья, цей утриманець попів, що є в нього снаги силкується задурити дітей, до того, що вже кілька років жоден з учнів не одержав ще посвідчення. А пан Жоффр, ваш заступник у Жонвілі! Ось ще один, що веде своє добре діло так, щоб догодити своєму попові, абатові Коньясові. Вони провадять роботу таким темпом, що, можна сподіватись, за якихось десять років Франція забуде читати й писати.

Вона випросталася й кидала свої прикрі слова з зненавистю, чорною злопомністю безталанної жінки, розчавленої соціальною несправедливістю.

— Чуєте, пане Фромане? Це погана країна; з неї ніхто вже ніколи не витягне нічого доброго й справедливого. Вона зійде до ступня мертвих націй, що їх католицизм узявся точити, як хробаки й шашіль.

І вся струшена цим виступом, тремтячи від того, що

надто багато говорила, вона попленталася з своїм стурбованим и приниженим виглядом і повернулася до свого кутка страждання, де чекала на неї бліда й німа дочка.

Марк стояв зворушений. Йому здавалося, що він чув голос Феру. Це голос Феру вийшов з домовини, щоб вигукувати з жорстоким песимізмом, висловити дикий протест з голгофи, де страждав покірливий убитий наче громом учитель. І коли відкинути те, що було з лютости перебільшено, то нічого не може бути справедливішого, як слова пані Феру. Шанья продовжував задурювати Море, Жоффр, кінчав свою руйнацьку роботу в Жонвілі за проводом упертого й обмеженого абата Коньяса, не зважаючи на свій глухий гнів за те, що так довго не визнавали його заслуг і не дали йому негайно посади головного вчителя в Бомоні. А втім в цілій країні велика справа початкового навчання йшла не краще. Бомонські школи майже всі перебували в руках святобожних учителів і учительок, що думали за підвищення й догоджали церкві. Панна Рузер з своєю святобожною запопадливістю мала тут найбільший успіх. Дутрекен, що був тепер у відставці, цей республіканець першої години, що його патріотичні погляди поволі кинули до реакції, залишався всемогутнім авторитетом, високою особою. Його ставили на зразок усім новакам. Як могли молоді вчителі повірити в невинність Сімонову й намагатися зруйнувати конгрегацькі школи, коли подібна людина, один з тих, що бився на барикадах 1870 року, що був за друга фундаторів республіки, стояв на стороні конгрегації, в ім'я батьківщини, що їй загрожують євреї. На одну панну Мазелін, таку непохитну в її справі розуму й доброти, на одного Мінью, навернутого до істини прикладом, придбаного для завзятої боротьби, скільки полохунів і зрадників, і як повільно персонал початкової школи посувався вперед шляхом до вільного розуму, великодушности, відданости, не зважаючи на підтримку, яка рік-у-рік надходила до них з нормальної школи? Проте, Сальван продовжував свою справу, відродження з палкою вірою, з переконанням, що тільки скромний учитель урятує країну від чорної клерикаль-

ної руйнації того дня, коли сам він буде визволений, спроможний навчати істини й справедливості. Отже, виходило те, що він повторював безперервно: чого вартий буде вчитель початкової школи, того варта й нація. І якщо поступ іде так повільно, це визначало, що справу виховання добрих учителів, треба було поділити на послідовні покоління. Потрібні також покоління учнів, щоб народився нарід справедливий, звільнений од помилки й брехні.

Отже, від усього цього безнадійного дослідження, від вигуку, що вийшов з могили Феру через його дружину, в Марка залишилося тільки палке бажання продовжувати боротьбу, подвоївши сили. Вже давненько він працював над справою позашкільної освіти, щоб підтримати зв'язок поміж учителями й їхніми колишніми учнями. Закон дозволяв вчителям знову брати їх до навчання з тринадцяти років. Скрізь народжувались товариства друзів і мріяли, що створиться федерація таких спілок однієї округи, далі департаменту, а потім цілої Франції. З'явилися й товариства захисту інтересів одставних учителів та допомоги їм. Та для тієї мети, що ніколи не кидала його думок, організація курсів для дорослих здавалася йому найбажанішою. Вже панна Мазелін дала чудовий приклад, що завершився величезним успіхом: вона відкрила кулінарні курси, курси сімейної гігієни, доглядання хворих. Ці курси розраховувалися на тих її вчениць, що вже поробилися дорослими, і функціонували вони вечорами, кілька разів на тиждень. Бачачи, що дуже багато дівчат і молодих жінок одвідують курси, вона зрештою офірувала й свої неділі і влаштувала неділями курси після півдня, щоб на них приходили ті дівчата, що їм важко звільнитися увечері. Вона була така щаслива, як вона часто-густо казала сама, від того, що допомагає своїм дівчаткам, яко мога більше навчивши їх істини, допомагає їм стати добрими дружинами, матерями, спроможними господарювати в домі, сіяти навколо себе веселість, здоров'я й щастя. І Марк робив так, як і вона: тричі на тиждень знову відкривав школу ввечері і закликав до неї хлопців, що вже залишили

його. Він намагався поповнити їхню освіту з усіх практичних питань життя. Не рахуючи, кидав він добре насіння в ці молоді мозки й казав, що матиме нагороду за свою втому, якщо одна тільки зернина на сто проросте і дасть плід. Надто цікавився він тими рідкими учнями, що їх він вирішив скерувати на вчительську кар'єру: затримував їх у себе, готував до іспиту в нормальній школі, віддаючись цілком цій справі. І цим особливим лекціям присвячував він свій час після півдня в неділю, захоплюючись цим ділом якнайцікавішою з розваг.

За одну з перемог Маркових було те, що він переконав пані Долюар і здобув од неї згоду на продовження освіти Жюля, щоб дати йому змогу вступити потім до нормальної школи. Один з його колишніх учнів вже учився там, найдорожчий його серцю Себастьян Мільйом, що його матір, пані Олександр, повернулася й сіла на своє місце в паперовій крамниці біля своєї невістки, пані Едуар, після того, як за невинність Сімонову знову порушено питання, і поверталася честь світської школи. Але вона продовжувала посідати в крамниці скромне місце, залишаючись у тіні, щоб не дратувати клерикальних клієнтів, що все ще посідали перше місце. На другий рік Себастьян став також дорогим і Сальванові, що був щасливий, маючи його в своїй школі, бо покладався на нього, як на одного з майбутніх місіонерів істини, і мріяв надіслати його працювати на село. Напочатку шкільного року Марк мав утіху довірити своєму старому другові ще одного з своїх учнів, Жозефа Сімона, сина невинного Сімона. Жозеф Сімон вирішив стати за вчителя, як і його батько, не зважаючи на важкі перепони, сподіваючись перемогти там, де бився дорогим його серцю батько, так трагічно вражений. Отже, Себастьян і Сімон зустрілися, надхнені одним і тим же бажанням, однією й тією ж вірою, і ще щільніша симпатія зміцнила їхній колишній товариський зв'язок. І які добрі години перебували вони, коли могли скористуватися відпусткою й піти до Майльбуа стиснути руку своєму колишньому вчителю.

Марк серед цього повільного розгортання фактів, втрачаючи надію сьогодні, знову сподіваючись другого дня, жив у чеканні. Марно сподівався він, що повернеться Женев'єва, нарешті освітлена, вигоєна від отрути. Єдина його розрада, єдина вперта надія полягала в спокійній непохитності Луїзи. Ця остання, як і обіцяла була, відвідувала його четвергами і неділями. Вона завжди була весела, повна ніжної рішучості. Він не насмільювався питати її про матір, бо вона мовчала, вважаючи безперечно цю тему за болючу, адже доброї новини не могла вона переказати йому. Їй незабаром мусило стати шістнадцять років. Вона підростаючи краще розуміла тепер живу рану, що від неї терпіли вони всі троє, і вона так бажала вигоїти її, сцілити, з'єднавши знову до купи обох своїх таких коханих батьків. Проте, тими днями, коли вона помічала дуже вже хоробливу нетерплячку в очах свого батька, вона обережно порушувала мову про страшне становище, що не виходило в них з голови й що за нього вони звичайно не говорили.

— Мама ще дуже хвора; треба дуже обережно поводитися з нею; я ще не насмільюся говорити з нею по-товариському. Проте, сподіваюся, що це буде, бо вже тепер часом вона так обіймає мене, так притискує, що ледве не душить, і сльози проступають їй на очах. Іноді, щоправда, вона буває жорстока й несправедлива, обвинувачує мене, що я не люблю її, й скаржиться, що її ніхто ніколи не любив... Бачиш, тато, треба бути лагідним з нею, вона ж так терпить, бо думає, що ніколи вже не задовольнить своєї потреби любови.

Тоді Марк, зворушений, гукав:

— Так, чому ж вона не повертається сюди. Щодо мене, то я люблю її до смерти, й якщо вона мене ще кохає, ми були б щасливі.

Ніжно, з сумним і лукавим рухом Луїза клала йому руки на уста.

— Ні, ні, тато, не будемо казати за це. Я не справедлива, що почала таку розмову; це тільки примусить нас більше страждати. Треба чекати. Тепер я біля

мами, й одного дня вона сама побачить, що тільки ми двоє любимо її. Вона послухає мене й піде слідом за мною.

Іншим разом молода дівчина приходила до батька з блискучими очима, рішучою ходою, наче вона щойно вийшла з боротьби. Він не помилявся й казав їй за це:

— Ти, мабуть, сперечалася допіру з бабунею?

— А, ти вже помітив! Це правда, вона знову сьогодні ранком затримала мене на добру годину, соромячи мене й лякаючи пеклом, і все через перше причастя. Вона говорить зі мною, наче я паскудніша з тварин, малює мені відразу пекельні тортури, здивована й скандалізована моєю, як вона каже, незрозумілою впертістю.

Марк підбадьорювався, веселішав на якусь мить. Бо він так боявся, що його дитина поступиться, як поступалися інші дівчата. Він був такий щасливий з того, що бачив у ній таку непохитність, таку вже солідну розсудливість, навіть тоді, коли його не було біля неї, щоб її підтримати. Потім його охопила ніжність; він уявив собі доньку серед усіх цих уїдливих спроб переконати її, серед лайки і сцен, що ними мусили мордувати щоденно дівчину.

— Моя бідолашна маленька, скільки мужности треба тоді! Як тобі важко терпіти ці безперервні чвари.

Але, запокоївшись і опанувавши себе, вона усмінулася й сказала:

— Чвари? ні, тато. Я надто ввічлива з бабунею, щоб сваритися з нею. Це вона все гнівається й нападає на мене. А я слухаю її з найбільшою ввічливістю, не зважаючи ніколи на жодне заперечення. Потім, коли вона кінчає і знову починає вдруге або втретє, я тільки кажу їй якомога ніжніше: „Що ж поробиш, бабуню? Я пообіцяла татові чекати на двадцять років раніше, ніж зваятися, прийняти чи ні перше причастя. І я додержу слова, раз його дала“. Розумієш, я нічого більше не кажу, крім цієї фрази; я її знаю вже на пам'ять і повторяю її, не змінюючи ні слова. І це робить мене непереможною. Мені буває шкода бідолашної бабуні, до того вона лютує. Тільки но я

почну цю фразу, як вона хряпає дверима просто перед моїм носом.

На ділі вона терпіла чимало від цього безугавного воєнного становища. Але, бачачи, що батько в захваті від неї, вона ніжно кидалася йому на шию.

— Будь спокійний, тато, я ж бо твоя донька. Мене ніколи не примусять зробити того, чого я вирішила не робити.

Їй довелося витримати цілу бійку, щоб продовжувати своє навчання, бо вона остаточно вирішила присвятити себе вчителюванню. Луїза хотіла стати вчителькою, і, на щастя, її підтримувала матір. Ця остання зважала тут на майбутнє, що невідомо яке буде. Її непокоїла старість пані Дюпарк, що дедалі зростала, й те, що мале її майно мало піти на святобожні заклади. А втім, ця остання, щоб заподіяти більше прикрости Маркові, після того, як дала захисток у себе і Женев'єві й Луїзі, почала вимагати в них платні за харчування, і Марк, отже, примушений був давати їм на харчі, що було важкою витратою з його скромного утримання. Мабуть, пані Дюпарк, з поради своїх друзів, що їхні невидимі руки керували всім, сподівалася тут на відмовлення, скандал. Але Марк, витрачаючи сам для себе якнайменше, негайно погодився, наче почувачи себе щасливим з того, що залишається батьком сім'ї, що заробляє на неї й підтримує її. Велика скрута в грошах ще більше обтяжувала його самотність. Він і Міньо, витрачали на їжу надзвичайно мало. Але він не терпів од цього, бо йому досить було знати, що Женев'єву, здавалося, зворушувала його некорисливість. З усіх цих міркувань вона й підтримувала Луїзин вибір, бажаючи, щоб вона забезпечила собі майбутнє. Отже, Луїза продовжувала працювати з панною Мазелін, хоч і одержала вже посвідчення за початкову школу, й готувалася до іспиту на вище посвідчення. Це знову спричиняло зливу гнівних розмов з панею Дюпарк, що аж не тямилася від усієї цієї науки, що її тепер повелося давати молодим дівчатам, а їм досить було, за її словами, і катехізису. А як Луїза все тільки відповідала їй з виглядом великої

шаноби: „Так, бабуня... розуміється, бабуня...“, то це гнівало її ще більше. Зрештою вона починала важким духом дихати і на Женев'єву, що їй часом уривався терпець, і тоді вона не поступалася перед нею.

Раз якось Марк, вислухавши новини, що їх принесла донька, здивувався.

— Так мама сперечалася з бабунею? перепитав він.

— Так, так, таточко. Це вже вдруге чи втретє. І знаєш, мама не дуже то маніриться з нею. Вона зараз же обурюється, підвищує голос, бурмотить у своїй кімнаті, як вона робила це тут перед тим, як піти.

Він слухав, не бажаючи виявити таємну радість, надію, що пробуркувалася в нім.

— А пані Бертеро, — знову почав він, утручається в ці дискусії?

— О! бабуня Бертеро завжди мовчить. Вона, на мою думку, на моїй і маминій стороні, але не насмілюється підтримувати нас, боячись неприємностей. В неї вигляд людини, що дуже терпить і сумує.

Але збігли ще місяці, а Марк не бачив, щоб здійснилася бодай одна з його надій. А втім він завжди виявляв надзвичайну обережність, розпитуючи про щось доньку: йому бо огидно було робити з неї якусь шпигунку, що розповідала б йому все, що діялося в маленькім похмурім домі на Капуцинській площі. І протягом тижнів, коли вона сама припиняла говорити, він повертався до свого турботного невідання й знову втрачав надію. І тоді за єдину втіху йому були милі години після півдня четвергами і неділями, що він їх так приємно проводив з нею. Часто-густо два товариші з нормальної школи, Жозеф Сімон і Себастьян Мільйом, приходили з Бомону біля трьох годин і залишалися в Майльбуа до шости, раді з того, що знаходили тут свою колишню маленьку товаришку Луїзу, що вся насичена була, як і вони, молодістю, мужністю й вірою. Починалися довгі розмови з веселим сміхом і на цілий тиждень залишали радість в похмурім, самотнім житті. Марка це подбадьорювало, й він просив іноді Жозефа привести з собою сестру Сару від Леманів, куди той спочатку заходив привітати своїх. Він

казав також Себастьянові, який би він був радий, коли б той приходив до нього з своєю матір'ю, пані Олександр. Він хотів би згуртувати навколо себе всіх звичайних людей, всі сили майбутнього. І на цих, таких щирих, зібраннях — знову зав'язувалися і ставали ніжніші й міцніші колишні симпатії поміж Себастьяном і Сарою, Жозефом і Луїзою. А Марк, щасливий в такі часи, чекаючи перемоги тільки од цього молодого народу прийдешнього часу, покладав усе на розумну природу з її благословенною любов'ю.

Несподівано, серед такого повільного розгортання слідства касаційного суду, що доводив зацікавлених до розпачу в момент, коли вже їх покинула усяка мужність, Давід і Марк одержали листа від Дельбо, де той повідомляв їх про велику новину й просив надійти й поговорити з ним. Вони просто побігли. Велика новина, що громом розкотилася в Бомоні, була така — Жакен, архітектор, епархіяльний старшина групи присяжних, що колись засудили Сімона, вирішив нарешті полегшити своє сумління, після довгої і жорстокої внутрішньої боротьби. Дуже побожний, ходячи до сповіді й причастя, цей чоловік суворої віри й непохитних чеснот, кінець - кінцем, почав сумніватися у своїм спасінні й питав себе, чи може він дати приховувати істину й далі мовчати, не наражаючись на небезпеку бути на віки-вічні засудженим. Гомоніли, що його сповідник, уражений, не наслідуючись висловитися сам, порадив йому спитати поради в панотця Крабо, й переказували, що, коли архітектор мовчав ще протягом кількох місяців, так це трапилося через надзвичайний тиск, що зробив на нього цей єзуїт. Він заборонив йому виступати ім'ям політичних інтересів церкви. Але істинна причина того, що Жакен не міг довше таїти про себе страшної таємниці, полягала в його мордуванні, як християнина, в його вірі в божественність Христа, що спустився на землю для того, щоб забезпечити перемогу істині й справедливості. Прихована істина, що палила його тепер, полягала в зробленні од голови суду Граньйону повідомленні присяжним за документ, що його не знали ні оборона, ні обвину-

вачений. Закликаний у нарадчу кімнату, щоб він з'ясував присяжним застосування кари, голова показав їм листа, либонь щойно одержаного після закінчення дебатів славнозвісного Сімонового листа до одного з його друзів. На цім листі був постскрипtum і під ним підпис, цілком подібний до підпису на прописі. На оцей то лист і натякав панотець Філібен у своїм свідченні на суді, коли він вигукнув, що має наочний доказ Сімонової вини, але більше за це не може сказати, бо зв'язаний професійною таємницею. А щойно доведено, що хоч лист і був написаний рукою Сімона, але P. S. і підпис напевне являли собою найбезсоромнішу підробку, навіть грубе фалшування, що ним не можна було б обдурити навіть дитину.

І тут Давід і Марк побачили, що Дельбо тріюмфує.

— А що? не казав я вам? Ось тепер доведено й незаконне повідомлення. Жакен щойно написав голові касаційного суду. Він повідомляє, як було діло й просить, щоб його вислухали... Я бачив цей лист у судовій справі, бо Граньйон не наслідився його знищити. Але як важко було витягти його з судових паперів і домагатися, щоб експерти дослідили почерк. Я носом чув, що це підробка, і підозрівав у цьому руку страшного Філібена... Ах! цей єзуїт, такий гладкий, такий, здавалося, звичайний, на вигляд! Та що більше знайомишся з цією справою, то більше почуваш, як зростає ця людина, що має подвійний геній — хитрощів і сміливості. Бачите, йому не досить було відібрати краєчок пропису, він ще підробив Сімонового листа, щоб цей лист переконав присяжних у останній момент, бо ця фальсифікація діло його рук.

Давід, що так багато зазнавав невдач і поразок, висловив побоювання:

— Але, спитав він, чи переконані ви в тім, що цей епархіяльний архітектор, що залежить од попів, піде до кінця?

— Цілком переконаний... Ви не знаєте Жакена. Він не йде сліпо за попами; це один з дуже рідких християн, що йдуть тільки за власним сумлінням. Мені оповідали надзвичайні речі за його побачення з пан-

отцем Крабо. Єзуїт либонь почав говорити з ним згорда, сподівався спочатку розчавти архітектора ім'ям свого авторитетного бога, що прощає й прославляє найгірші вчинки, як що справа ходить про порятунок церкви. Але Жакен відповідав йому теж ім'ям бога, свого бога добрости, справедливости, бога невинних і справедливих, що не припускає ні помилки, ні брехні, ні злочину. Це була завзята бійка, що її я хотів би бачити й чути, бійка між простим вірним і політичним агентом релігії, що дедалі руйнується. І мені оповідали, що довелося таки єзуїтові визнати себе за переможеного, благи навколішках цього чесного чоловіка, й все ж таки йому не пощастило заввадити Жакенові виконати свій обов'язок.

— Проте, урвав мову Марк, довго ж він збирався полегшити своє сумління.

— О! безперечно, я не кажу, що він негайно зрозумів свій обов'язок. Спочатку, протягом кількох років, він і не знав, що повідомлення, зроблене присяжним од Граньйона, було незаконне. Майже всі присяжні такі; вони нічого не знають, приймають на віру все від вищих суддів. Потім він почав вагатися, і це цілком очевидно, протягом ще років мусив відчувати докори сумління, боявся скандалу. Чи зможемо ми колись усвідомити гризоти, боротьбу цієї людини, що сповідалася й причащалася з острахом, що засуджує себе. Але, запевняю вас, того дня, коли він переконався, що лист був підроблений, він уже перестав вагатися, він вирішив сказати, хоч би тут довелося побачити, що повалився собор святого Максанса. Він бо був переконаний у тім, що в усякім разі служить своєму богові.

Потім Дельбо жваво підсумував стан речей, як людина, що вже підступила близько до здійснення мети після довгих зусиль.

— На мою думку, справу таки переглядатиметься. Ми маємо тепер два нові факти. Я підозрівав за їх існування і за те, що їх так важко буде встановити. Поперше пропис вийшов од братів, підпис зроблений не почерком Сімоновим. Далі, голова Граньйон роз-

повів незаконно присяжним про річ, що була фалшива. За таких умов просто неможливо, щоб суд не скасував вироку.

Давід і Марк вийшли радісні. Але який страшний галас підвівся в Бомоні, коли взнали про Жакенів лист, його сповідь і пропонування дати свої свідчення! Голова Граньон, що його особисто обходила ця справа, зачинив двері, відмовився відповідати журналістам; здавалося, озброївся погордою мовчанкою. Гомоніли, що ця подія його приголомшила, та він втратив свою жартівливу іронію, перестав волочитися й залицятися до дівчат після такого вдару, що загрожував йому відставою напередодні одержання командорського ордену. Дружина його, чарівна пані Граньон, уже не такого віку, щоб читати вірші в гурті молодих офіцерів генерала Жаруса, хоч і пізно, а навернула чоловіка до церкви, вказавши йому безперечно на вигоди побожної старости. І він почав ходити за нею до обідні, сповідався, причащався, давав високий приклад палкого католика. Це з'ясовувалося великою запопадністю, що виявив панотець Крабо. Він бо намагався перешкодити Жакенові полегшити своє сумління. Єзуїт надто хотів урятувати Граньона, вірного католика, що посідав таке велике становище, і ним так пишалася церква. А втім увесь Бомонський суд був солідарний з головою й обстоював колишній вирок, як своє власне діло, зразковий твір, що його не можна навіть торкатися, не заподіявши там злочину, не образивши батьківщини. А під цим таким шляхетним обуренням тремтів низький, полохливий страх, страх заслання, жандарів, що можуть накласти одного вечора свої важкі руки на чорні й червоні вбрання, підбиті горностайовим хутром. Колишній прокурор республіки, гарний Рауль де ля Бісоньєр, не жив тепер у Бомоні. Його призначено на таку саму посаду в сусіднім апеляційнім суді в Морне, де він остаточно заскнів од розпачу, що не просунувся ще до Парижу, не зважаючи на свою спритну гнучність перед усіма міністрами. Слідчий Де, що став за радника, не залишив міста; його все ще мордувала страшна пані Де. Її честолюбство, невга-

мовна потреба розкошів руйнували нещасну сім'ю; а найгірше було те, що либонь і Де, як і Жакен, мурдували гризоти сумління до того, що він визволився з-під жорсткої влади своєї дружини і розповідав, який він був тоді полохун, коли послухався її, бо він міг видати наказу, що немає підстав до звинувачення за браком доказів. Отже, весь паляц суду був тоді занепокоєний, його каламутили хвилі гніву й жаху. Всі тут чекали на переверот, що зрештою змиє всі стародавні рештування людської справедливості, що вже підгнили.

А в самім Бомоні люди, що цікавилися політикою, були не менше занепокоєні й розгублені. Депутат Лемарруа, мер міста, почував, що його колишнє становище радикального республіканця вже примеркло, і він може остаточно втратити його в цім великім перевероті, що скасовує партії й покликає до життя живі сили народу. І ось салон розумної пані Лемарруа, завжди повний одвідувачів, ще більше підкреслював реакційну орієнтацію. Там знову частенько бачили колишнього депутата поступової молоді, Марсільї, надію Франції; тепер він упав у якийсь політичний параліч, переляканий тим, що не розрізняв уже, де його особистий інтерес, бо безупинний острах, що його знову не оберуть, доводив його до нерухомості. Там можна було здибати також генерала Жарусса; він став тепер задерикуватою нікчемною людиною після того, як вже перестали мати його на увазі на випадок якогось військового перевероту. Його наче остроги під'южували безперервні вигукування пані Жарусс. Вона так висохла, що її тепер називали пупов'язкою. Іноді заходив туди навіть префект Аннебіз у супроводі спокійної пані Аннебіз. Вони обоє бажали тільки одного — жити в згоді з усіма. Це було бажання уряду: не треба ніяких історій, мусить бути тільки братання й усмішки. Дуже боялися злих наслідків нових виборів у департаменті, що знову захоплений був лихоманкою через Сімонову справу. І Марсільї, навіть сам Лемарруа, не визнаючись у тому, вирішили потайки пристати до своїх реакційних колег з Гектором де Сангльбефом на чолі, щоб знищити кандидатів - соціялістів, особливо Дельбо. Успіх цього

останнього можна було передбачати напевно, якщо він виграє справу невинного мученика. Звідси й почалося заворушення, коли дізналися за втручання Жакена, що робило неминучим перегляд процесу. Сімоністи тріумфували, антисімоністи кілька днів були приголомшені. Знову в Жафрах, на місці гулянки великого панства, тільки й мови було, що за це. І марно „Ле Пті Бомонте“ щоранку, щоб задовольнити своїх клієнтів, писав, що перегляд справи відкинуто двома третинами голосів. Не менше розгубилися й друзі церкви, бо спірки, що люто шматували сім'ї, безумовно призводили до іншого висновку.

У людей, що належали до університету, радість була стримана. Майже всі вони були переконані сімоністи, але так часто надії їхні не виправдувалися, що вони не наслідувалися тепер знову радіти. Ректор Форбес особливо почував велике полегшення, передбачаючи той день, коли він звільниться від справи майльбуаського вчителя, цього Марка Фромана, бо через нього реакційні сили не давали йому дихати. Не зважаючи на своє бажання не втручатися ні в віщо, покластися в усьому на інспектора академії, Ле Баразе, йому довелося мати розмову з цим останнім за потребу покарати Фромана. Ле Баразе сам не міг уже опиратися, він передбачав уже такий момент, коли його мудра політика примусить його офірувати Марком, і він визнався в цьому перед Сальваном, що впадав од цього в розпач. Отже, який веселий і урочистий прийом чекав на Марка, коли добрий Сальван приймав цього разу в себе Марка. Той прийшов до нього з великою новиною, з певністю, що буде переглядатись справа. Сальван поцілував його й розповів про небезпеку, що загрожувала йому; від неї могло відтягти його тільки сприятливе вирішення суду.

— Моя мила дитино, коли б перегляд не ухвалено, вас напевно довелося звільнити з посади, бо за цим разом ви надто заплуталися. Ціла реакційна партія вимагає вашої голови... Нарешті, я задоволений. Тепер ви переможець. Це ж тріумфує наша світська школа!

— І вона має в цьому велику потребу, сказав Марк,

бо ще надто малі царини, де вона перемогла помилки й темноту, не зважаючи на ваші особисті зусилля дати країні добрих учителів.

Сальван зробив свій звичайний рух, що визначав його непохитну надію.

— Безперечно, на це треба багато людського життя. Все ж таки ми посуваємося вперед і дійдемо до мети.

Але остаточно довело Маркові, що він дійсно переміг те, як кинувся до нього інспектор елементарних шкіл, красень Морезен. Це було того дня, як він вийшов од Сальвана.

— Ах, милий пане Фромане! Який я радий, що здивав вас. Так мало буває нагод побачитися зовні службових обов'язків.

Після того, як знову почато Сімонову справу, Морезен переживав смертельну турботу. Знайдено пропис, краєчок, що його відірвав панотець Філібен і одкрито знову фальсифікацію, все це його страшенно налякало, що він вибрав хибний шлях. Досі він одверто стояв на стороні антисімонистів і гадав, що попи добре впраються з справою, щоб їх не переможено. А раз вони програвали, як же міг він виплутатися. І Морезен розгубився на думку, що він став не на сторону дужчих.

Він нахилився до Марка, щоб сказати йому щось на вухо, хоч ніхто й не проходив вулицею.

— Знаєте, мій милий Фромане, щодо мене, я ніколи не сумнівався в Сімоновій невинності. В глибині душі я був цього переконаний. Тільки ж ми обов'язані поводитися дуже обережно, ми що посідаємо офіційальні посади. Адже так?

Вже давно Морезен домагався стати заступником Сальвана, і раз перемогали сімонисти, він уважав за розсудливе обережно ставитися до них, бути на їхній стороні напередодні їхньої перемоги. Але він був ще не досить певний цієї перемоги, щоб цілком одверто бути в їхнім товаристві. Отже, він поквапився залишити Марка, прошепотівши йому з останнім стиском руки:

— Тріумф Сімонів, це буде наш спільний тріумф.

Повернувшись до Майльбуа, Марк і тут почув теж якусь зміну. Дарра, колишній мер, що він його здивав,

не задовольнився тим, що привітав його скромно, як він звичайно робив це. Він зупинився посередині Великої вулиці, розмовляв із ним більш, ніж десять хвилин, і все це дуже голосно, з веселим сміхом. Він був сімонист од самого початку; але потім, засмучений тим, що примушений був поступитися своєю посадою мера клерикалові Філі, й бажаючи змістити його, він поклав своє гасло в кишеню й дипломатично мовчав або зачиняв двері на засуви раніш, ніж сказати те, що він думав. І щоб він тепер так забувся серед білого дня, справді треба було, щоб йому видавалося певним, що Сімона незабаром виправдають. Саме в цей момент проходив повз них клерикал Філі. Він квапливо йшов пішоходом, нахиливши голову, й зкоса зиркнув на них. Дарра радів з цього і кинув на Марка погляд взаємного розуміння й додав:

— Ну, що ж, мій милий Фромане! Те, що тішить одних, завдає мордування іншим. Кожному своя черга.

Справді, впадало в очі велике пожвавлення серед майльбуанців. Протягом кількох наступних тижнів Марк міг день-повз-день констатувати, як успіх тієї справи, що він її захищав, усе збільшувався. А надто допомогло йому зрозуміти рішучу важливість опанованої царини те, що він дістав листа від барона Натана, що був тоді на дачі в Дезидераді в свого зятя Гектора де Сангльбефа. Натан запрошував його прийти поговорити з ним про офіру, що він її хотів зробити до фонду світської школи. Негайно Марк відчув, що тут була якась інша притичина. Барон уже двічі або тричі давав по сто франків, що їх розподіляли кращим учням книжками ощадної каси. І Марк вирушив до Дезидеради, здивований і зацікавлений. Він не був там уже давно, від того дня, коли товаришував Давідові, що бажав зацікавити всемогутнього барона справою свого ув'язненого невинно-звинуваченого брата. І він пригадав тепер всі подробиці тієї візити, той спосіб, на який єврей, що тріумфував, фінансовий король, тесть одного з Сангльбефів, звільнився від бідного єврея, розчавленого суспільним презирством. Дезидерада стала ще величніша, ще прекрасніша. Цілий мільйон витрачено

на нові тераси й нові басейни, що надавали квітникам, насадженим перед замком, вищої величності. Ідучи поміж водограїв, що струмилися, серед цілого натовпу німф, дійшов Марк зрештою до ганку, де два ставні служники в зелених лівреях, оздоблених золотом, чекали на нього. Один з них привів його до малого салону й просив його почекати. Марк на одну мить залишився тут сам і чув невиразний гомін голосів, що мусив надходити з сумежної кімнати. Двері знову рипнули, запала тиша, й увійшов барон Натан з протягнутою рукою.

— Даруйте, що я потурбував вас, милий пане Фромане, але я знаю, який ви відданий своїм учням, і тому я хотів би подвоїти суму, що я вам давав останніми роками. Ви ж знаєте, мої ідеї дуже широкі, я хотів би нагороджувати заслугу скрізь, де вона виявиться, незалежно від політичних і релігійних питань... Так, я не визнаю різниці поміж конгрегаційними й світськими школами; мені дорогий добробут Франції.

І він продовжував говорити, а Марк дивився на нього; це був чоловік невисокий на зріст, трохи зігнутий, з жовтим обличчям, голим черепом. Марко знав, що барон став ще багатіший, загарбавши новий мільйон на одній колоніальній афері. Це була колоніальна здобич од грабіжок, що він її мусив поділити з католицьким банком. Тимто він і вдався до крайньої реакції, дедалі більше почувуючи, в міру того, як нагромаджував мільйони, потребу в попі й салдати, щоб зберегти в такий спосіб надбане майно. Тепер, не задоволений тим, що ввійшов через доньку в стародавню шляхетну сім'ю де Сангльбефів, він, нарешті, почав зрікатися свого єврейського походження, виявляв про людське око свій дикий антисемітизм, був монархіст, мілітарист, шанобливий приятель тих, що колись палили євреїв. Марк, бачачи, що барон так пишається з свого величезного майна, дивувався його вродженій приниженості, острахові переслідувань, що перейшов до нього від предків, і що від нього неспокійно бігали його очі. Вони стежили за дверима, наче він завжди був напоготові прослизнути під стіл від найменшої небезпеки.

— Отже, вирішено, — знову почав барон після всіх умісно плутаних пояснень; ви сами порядкуватимете цими двомастами франків, як вам видасться кращим, бо я цілком покладаюся на ваш розум і розпорядливість.

Справу скінчено. Марк подякував, але все ще не розумів нічого. Навіть політичної потреби бути в добрих взаєминах з усіма, бажання товаришувати переможцям, якщо гору візьмуть сімоністи, не досить було щоб пояснити це підлесливе й незрозуміле побачення, цей надто прихильний прийом у Дезидераді.

Марк уже лагодився забиратися, коли нарешті з'явилось й пояснення.

Барон Натан, що виряжав Марка аж до дверей вітальні, затримав його, начебто йому нагло спало щось на думку.

— Мій милий пане Фромане, я маю вам щось сказати... Коли мені оповістили про ваш прихід, я сидів з однією особою. І та особа вигукнула: „О, пан Фроман, я був би радий поговорити з ним одну хвилину?“ Це, вихопилося, біг-ме, од щирого серця.

Він замовкнув і почекав хвилину, сподіваючись, що Фроман його запитає. Потім, бачачи, що Марк мовчить, він знову став веселий, і, здавалося, перекрутив свою мову на жарт.

— Ваше здивування було б велике, коли б я сказав ім'я цієї особи.

І бачачи, що гість продовжує стояти з поважним виглядом, наче готуючись до оборони, він сказав усе:

— Панотець Крабо, от хто. Ви ж на це не чекали правда... Так, панотець Крабо прийшов сьогодні ранком випадково на сніданок. Знаєте, він дуже шанує й любить мою доньку й часто відвідує мій дім. І ось панотець Крабо висловив мені бажання поговорити з вами. Якщо не зважати на погляди, що вас відокремлюють, це людина дуже гідна. Чому б вам не побачитися з ним?

Марк зрозумів нарешті. Цікавість пробуркувалася в ньому чимраз більше, і він одказав спокійно:

— Та я ж не відмовляюся побачити панотця Крабо.

Якщо він має щось мені сказати, я залюбки вислухаю його.

— От і гаразд! Це дуже гарно, вигукнув барон, захоплений успіхом своєї дипломатії. Я зараз скажу йому.

Знову двері одні, а потім другі відкрилася, невиразний гомін голосів долинув аж до маленької вітальні. Потім знову запала глибока тиша, Маркові довелося дуже довго чекати. Наблизившись до вікна, він побачив, що вийшли на сусідню терасу ті, що їхні голоси він чув. Він пізнав Гектора де Сангльбефа і його дружину, все ще вродливу Лею в супроводі її близької товаришки, маркізи де Буаз. Ця остання, не зважаючи на те, що їй було вже п'ятдесят сім років, залишалася пишною білявкою, хоч сліди великої руйнації на її обличчі впадали в очі. З'явився й Натан, а в дверях великої вітальні показалося обличчя панотця Крабо, що жваво про щось розмовляв з господарями дому, радий, що вони залишають йому місце, і він може приймати тут Марка, як у своїм домі. Маркізу де Буаз, здавалося, дуже тішив цей випадок. Вона так і оселилась в замку, хоч і обіцяла виїхати з нього того дня, коли їй стукне п'ятдесят років, не бажаючи нав'язувати Гекторові надто старої коханки. А що їй завжди казали, що вона чарівна, чому ж було їй і далі не вщасливлювати сім'ї Гекторової? Вона ж бо була така розумна, що замість того, щоб примушувати його жити з нею в чорних злиднях, одружила його з Леею, стала їй за ніжну товаришку, звільнивши її від чвар, що такі важкі були для неї з її темпераментом лїнивої жінки, закоханої в себе саму. Отже, не зважаючи на її вік, щастя, здавалося, на віки оселилося в Дезидераді, серед великих розкошів, викликаючи скромні усмішки й благословення панотця Крабо.

Марк з рухів, з виразів обличь зрозумів, що страшний Сангльбеф, з його гладким рудим обличчям, упертим чолом обмеженої людини, не похваляв такої великої дипломатії, такої пошани, виявленої до незначного вчителя-анархіста для того, щоб прийняти його й поговорити з ним. Хоч йому ніколи не доводилося битися підчас тих гарних днів, коли він був кирасир, він

завжди повторював, що всіх зарубає шаблюкою. І марно маркіза, після того, як з її хотіння він став депутатом, примушувала його з'єднатися з республіканцями, як не формально наказував папа, він усе розповідав історії з свого перебування в полку й не хотів утрачати свого блиску в ім'я свого прапора. Скільки помилок наробив би він, коли б не було біля нього маркізи. І ось цими міркуваннями, що вона офірувала собою, вона й виправдувала те, що не мала сили залишити його. І за цим разом вона мусила була втрутитися й тихесенько увести його. Сама вона попрямувала дрібненькими кроками до парку поміж ними і його жінкою, дуже весела, почуваючи матерне почуття до них обох.

Барон Натан жваво ввійшов до великої вітальні й зачинив скляні двері, і майже негайно Марко почув, що він іде за ним.

— Милій пане Фромане, будь ласка, йдіть за мною.

Він провів Марка через більярдну і якимось притих. Уводячи його, він, очевидячки, захоплювався тією чудною ролею, що він, її відігравав, зігнувши спину й прибравши вигляду людини, що в ній знову з'явилася расова єврейська пригнобленість у фінансового короля, що тріумфував.

— Увіходьте, на вас чекають.

А сам він, тихо причинив двері й зник. Здивований же Марк опинився в товаристві панотця Крабо, що стояв у своїм чорнім, довгим убранні серед обширної пишної кімнати з червоними й золотими шпалерами. Одну мить вони помовчали.

Єзуїт, що з таким шляхетним виглядом і великопанськими манірами, здавалося Маркові, постарів, посивів. На обличчя йому з'явилися зморшки від тих страшних турбот, що від деякого часу посідали йому голову. Але в голосі його збереглися нотки, що милували слух, маніри, що привертали до нього людей.

— Пане, як обставини привели нас однієї й тієї ж години до цього дружнього дому, даруйте, що я напросився на цю нашу розмову, таку бажану вже давно для мене. Я знаю ваші погляди, вмію шанувати всі думки, якщо вони щирі, лойяльні й чесні.

6

Він довго ще говорив, сипав хвалу на свого супротивника, наче для того, щоб приголомшити його й повернути до себе. Та ця метода була надто зрозуміла, вона була надто наївна; тому Марк, уклонившись з ввічливості, чекав із спокійним виглядом, намагаючись навіть заховати свою жваву цікавість, бо така людина мусила мати дуже важливі рації, щоб зважитись на подібне побачення.

— Як сумно, вигукнув нарешті панотець Крабо, що злигодні останніх часів відокремлюють розуми, варті того, щоб порозумітися. І ось жертви нашого непорозуміння дійсно заслуговують на жаль. Ну, наприклад, голова Граньйон...

Але він схаменувся, побачивши жвавий рух, що мимохіть зробив учитель:

— Я називаю його тому, що добре знаю його. Він сповідається в мене, мій дуже. Не можна знайти вищої душі, простішого, лойяльнішого серця. І знаєте, він перебуває в жахливім стані через це звинувачення в службовім зловживанні, через цю руйнацію всього його службового життя. Він не може більше спати. Вам стало б шкода його, коли б ви бачили його страждання.

Нарешті Марк зрозумів. Вони бажали врятувати Граньйона, вірного сина всемогутньої церкви, що почувала б змалення свого значіння, коли б він був переможений.

— Я розумію його мордування, відповів Марк, нарешті; але він сплачує за свою помилку. Суддя повинен знати закон, і незаконне повідомлення присяжним, що він у ньому винний, спричинило страшні наслідки.

— Е! ні, запевняю вас, що він діяв просто дуже наївно, — вигукнув єзуїт.

— Цей лист, одержаний останнього моменту, здавалося йому, не мав ніякої ваги. Він тримав його в руці, йдучи до залі нарад, як його зкликали присяжні, і він навіть не знає, як він міг показати його.

Марк легко знизав плечима.

— Тоді йому залишається тільки розповісти це новим суддям, коли почнеться процес... Я гаразд не розумію,

чому ви звертаєтеся до мене. Я тут нічого не можу зробити.

— О! не кажіть, пане. Ми знаємо ваш великий вплив під сромною зовнішністю вчителя. Ось чому я й зважився вдатися до вас. Ви друг Сімонової сім'ї, а вона зробить те, що ви їй порадите. Невже ж ви не захочете змилосердитися над нещасним, що його загибель зовсім непотрібна вам?

Він простягнув руки й благав свого супротивника так палко, що той, здивований знову, питав себе, чому він звертається до нього з таким безнадійним проханням, чому наполягає на цей незначний факт. Невже ж єзуїт почував, що справу, яку він захищав, програно? Чи не має він певних відомостей, що давали йому право дивитися на перегляд справи, як на діло вирішене, і тепер йому доводиться стати на сторону небіжчика й залишити колишніх своїх улюбленців, що вкрай тепер скомпрометовані? Цей бідолашний брат Фюльжанс мав розум буйний, неврівноважений, зіпсований гордощами, і його вчинок дав згубні наслідки. З нещасного панотця Філібена, розуміється, був завжди чернець, повний віри, але в ньому було багато вад, і, на великий жаль, бракувало морального почуття. Щодо нещасного брата Горгія, то Крабо остаточно топив його, як одного з цих непутящих, але сміливих дітей, що з ними церкві великий клопіт. Коли Крабо не дійшов до того, щоб визнати можливість Сімонової невинності, то він недалекокий од того, щоб повірити, що брат, Горгій здатний на всілякі злочини.

— Ви бачите, шановний пане, я не помиляюся: він справді з іншої породи людей, і було б жорстоко примушувати їх платити дуже дорого за прості помилки. Допоможіть нам урятувати Граньойна, а ми віддячимо вам, припинивши боротьбу з вами на інших царинах.

Ніколи Марк не мав такого певного почуття своєї сили, певніше, сили справедливості. Він довго що розмовляв з панотцем Крабо, бажаючи скласти певну думку за те, чого вартий цей всемогутній єзуїт. І його здивування ще побільшилося в міру того, як він знайомився з цією людиною і ближче почув надзвичайну

бідність аргументів, побачив виключну неспритність його, бо з панотця Крабо була людина бундючна, і він звик до того, що йому ніколи не перечили. Невже ж це був той глибокий дипломат, що його геніяльних хитрощів усі боялися? Всім бо здавалося, що то його рука керувала всім на світі, і її бачили за кожною подією. В цім недоречнім побаченні, так незручно підготованім, він, навпаки, виявив себе, як розгублену людину з недалеким розумом. Він, виявилось, неспроможний був навіть захистити свою віру проти співрозмовника, що відрізнявся тільки розсудливістю й логічністю. З Крабо й була тільки людина з пересічним розумом, звичайна людина, що вихвалялася своєю світською звичайністю, й блиск її обдурював простих вірних. Його справжня сила полягала тільки в дурості отари вірних, в покірливості, з якою вони згинали свої спини перед його твердженнями, а він їх висловлював наче наказ, що його не можна було заперечувати. І Марк, спостерігаючи цю пересічну людину, зрозумів зрештою, що перед ним звичайний єзуїт, виставлений на показ. Орден дозволяв йому висуватися наперед, виблискувати й спокушати заради оздобы, а поза його спиною стояли інші єзуїти; наприклад, панотець Пуар'є, провінціяльний начальник, що мешкав у Розані, хоч ніколи не згадувалося й імени його, дуже розсудливо керував усім, з свого прихованого закутку. Його не знали, але то була вища влада.

Проте, панотець Крабо добре помітив, що він став на хибну стежку у розмові з Марком, і тому що змоги намагався полагодити справу. Все скінчилося холодними фразами обох співрозмовників. Потім знову ввійшов барон Натан, що, мабуть, стояв за дверима. Він теж почував себе ніяково й мав, очевидячки, одне тільки бажання якнайшвидче звільнити Дезидерад од цього незначного вчителя, досить дурного, раз він не зрозумів, де був його інтерес. Він вирядив його до ганку й дивився, як той пішов собі. Проходячи квітником, Марк помітив серед водограїв, що струмилися навколо мармурових німф, у густій тіні маркізу де Буаз. Вона ніжно всміхалася, тішилася з прохідки, ідучи повільною

ходою поміж щирим другом Гектором і вірною приятелькою Леєю.

Ввечері того ж дня Марк пішов на вулицю Тру до Леманів, де призначив був побачення з Давідом. Там натрапив він на несамовиту радість. Саме одержано телеграму, надіслану від одного з паризьких друзів, де повідомлялося, що касаційний суд нарешті виніс свій вирок, прийнятий одногolosно: давній бомонський вирок скасовано, й справу на новий розгляд передавалося Розанському судові присяжних. Це було для Марка соняшне проміння.

І тут він подумав, що панотцеві Крабо можна було й подарувати дещо. Очевидячки, дуже добре поінформований, він знав уже цю новину й хотів тільки перед переглядом справи врятувати те, що, на його думку, можна було ще врятувати. У Леманів плакали від радощів. Усім злигодням наближався край. Жозеф і Сара цілували божевільно Рашель, цю матір, дружину, що довчасно постаріла й помарніла; всі мов сп'яніли від того, що незабаром повернеться батько, чоловік, що за ним вони так довго побивалися, що його вони так жадали побачити. Забуто образи, мордування, бо вже певні були, що відтепер їх буде винагороджено. Ніхто й не сумнівався щодо цього ні в Майльбуа, ні в Бомоні. Давід і Марк, ці добрі робітники, що таки досягли нарешті справедливості, теж поцілувалися в пориванні щирої ніжності.

У в'язниці Сімон захворів так небезпечно, що ще довго аніяк неможливо було привезти його до Франції. Може, збіжать ще місяці й місяці, поки почнуться знову дебати на Розанському процесі. Несправедливість матиме стільки часу, скільки їй потрібно, щоб вона знову підвела голову й виросла серед брехень і полохливого невідання натовпу.

III

Протягом року, що знову промайнув, року, що був такий турботний, повний такого суму й боротьби, церква вжила найбільшого зусилля, щоб знову відновити

свою колишню могутність. Ніколи вона не перебувала в такому скрутнім стані, під такою силою загроз, граючи в безнадійну гру, що мусила продовжити її владу протягом віку, а, може, й двох. Їй треба було залишитися для цього вчителькою й вихователькою французької молоді, зберегти свою владу над дитиною й жінкою, над темною масою пригноблених, щоб їх остаточно поневолити, перекрутити, зробити з них нарід, здатний до помилки, легковірний, покірливий. Саме такий нарід потрібний був їй, щоб панувати. Той день, коли їй заборонено буде навчати, коли вона побачить, що її школи закрито, й вони зникли, буде початком її близького кінця, її неминучої загибелі. Тоді бо повстане новий визволений нарід, що виросте вільний од її брехень, з іншими ідеалами розуму й визволеного людства. А час був надто важливий, Сімонова справа, що віщувала поворот і тріумф невинного, могла заподіяти страшену поразку конгрегаційній школі, вславивши світську школу. Панотець Крабо, що хотів урятувати голову суду, Граньйона, був сам так скомпрометований, що вважав за краще зникнути з великопанського світу, і вже не виходив з своєї келії, був блідий, тремтів. Панотець Філібен, похований у далекому римському монастирі, спокутував свої гріхи, якщо не вмер уже. Брата Фюльжанса, старші ченці відставили за дискредитацію, що зменшила вже на третину кількість учнів братської школи в Майльбуа, і він, либонь, небезпечно захворів у якимсь віддаленому департаменті. Нарешті, брат Горгій щойно втік, боячись можливого арешту. Він мав підстави турбуватися, бо почував, що начальники облишили його й можуть офірувати його, як жертву свого визволення. І ця втеча остаточно засмутила оборонців і прихильників церкви. Але, не зважаючи на таку силу приводів до хвилювання, вони жили тепер тільки однією думкою — стати до остатнього немилосердного бою, коли Сімонова справа знову повстане перед судом Розанських присяжних.

Марк теж, хоч і шкода йому було, що хвороба Сімонова не дозволяє ще привезти його до Франції, готувався до цього бою, бо розумів, який він має бути важливий. Майже щочетверга ходив він до Бомону, часом

з Давідом, часто - густо сам, щоб почути там свіжі відомості. Він заходив і до Дельбо, подавав йому нові думки, розпитував його за найдрібніші випадки протягом тижня. Нарешті, він ходив до Сальвана, що переказував йому настрої міста. А в місті приплив і відплив шматували всі класи суспільства. І ось раз якось у четверг, вийшовши з нормальної школи, він прямував вулицею Жафр, і тут біля собору Сан - Максанса він натрапив на зустріч, що збентежила цілу його істоту.

У глибині відлюдної побічної алеї, там, де ніхто не ходить після чотирьох годин, сиділа на лаві Женев'єва. Вона мала якийсь виснажений, безпорадний вигляд. Сиділа в холодку під собором біля в'язку, що стовбур йому від сусідства з соборним муром укрится мохом. Якусь мить він стояв нерухомо, глибоко зворушений. Зрідка він зустрічав її в Майльбуа, але їй завжди товаришувала пані Дюпарк; ходили вони, очевидно, в якихось своїх побожних ділах; ішла вона завжди, нічого не помічаючи. За цим разом вони зіткнулися віч - на - віч в цілковитій самотності, і ніхто не стояв поміж них. Вона добре його бачила й дивилася на нього поглядом, що в нім він читав, як йому здавалося, велике страждання, неприховану потребу допомоги. Марк наблизився, насмілився сісти на лаві трохи оддалік од неї, наче боявся, що вона розгнівається і втече.

Запала велика мовчанка. Це було в червні. Сонце підкочувалося до обрію і з чистого обширного неба пронизувало листя тонесенькими золотими стрілками. Післяпівденна спека охолоджувалася вже від легеньких подихів вітру, що наче блукав. Він без слів продовжував дивитися на неї, дуже схвильований тим, що побачив її таку змарнілу, бліду, наче вона встала після якоїсь хвороби. Але це тільки підкреслювало її вроду. Колишнє її обличчя, з гарним білявим волоссям, великими пристрасними й веселими очима, схудло й прибрало вигляду гарячкової турботи, мордування від жаги, що, нічим невгамована, пекла її. Женев'єва склепила повіки, і дві сльози, що вона їх намагалася затримати, стікали по її щоках. І тут він заговорив. Здавалося, він залишив її тільки вчора, так йому хотілося заспокоїти.

— Наш Клеман здоровий?

Вона не відповіла негайно, боячись, безперечно, виявити хвилювання, що її душило. Дитина, що їй було вже чотири роки, не жила вже в Дербекурі. Взявши її від мамки, вона тепер лишила її біля себе, не зважаючи на глухе бурчання бабуні.

— Він дуже гаразд ся має, сказала вона нарешті з легким тремтінням у голосі, вдаючи ніби й вона також байдужа й спокійна.

— А Луїза, спитав він, ти з неї задоволена?

— Так, але вона не завжди кориться моїй волі, ти залишився володарем її розуму. Проте, вона розумна й добра, запопадливо працює, я не можу поскаржитися на неї.

Знову запала мовчанка. Вони чулися ніяково й тому знову не знаходили слів. Досить було цього натяку на строжну суперечку, що їх розлучила з приводу першого причастя їхньої доньки. Проте, це був пункт непорозуміння, що його вага зменшувалася з кожним днем після того, як дівчина взяла на себе відповідальність за це, виявляючи спокійну волю чекати на двадцять років перше, ніж виконати цей релігійний акт. Вона ніжно вгамувала й матір, і ця остання, коли вона казала за причастя, робила тільки рух утоми, начебто говорила за щастя, що на нього давно чекала й вже не сподівалась мати з того радості. Дещо згодом він насмілився ніжно ще за одне спитати.

— А, ти, мій друже, в тебе такий страдницький вигляд, як тобі ведеться?

Вона розпачливо знизала плечима й примушена була затримати дві новісльози.

— О! я, я вже давно не знаю, як мені ведеться. Це немає ніякої ваги, я продовжую жити, бо бог дає мені на те снагу.

Він до того був схвилюваний, до того проїнятий тремтінням любови й жалосливості, як побачив стільки страждання, що в нього вихопився вигук занепокоєння.

— Женев'єво, моя Женев'єво, на що ти хора, що тобі болить? скажи мені. О, коли б я міг тебе розрадити, тебе вилікувати!

Але вона вже відсунулася від нього, побачивши, що він наближається до неї і майже торкається згорток її сукні.

— Ні, ні, тепер немає нічого спільного поміж нами, ти тепер не можеш нічого зробити для мене, мій друже, бо ми з двох різних світів... Ах! я сказала б тобі! Але навіщо? Ти не зрозумієш мене.

Проте, вона сказала. Розповіла за свої муки, за свою тугу, що все зростала. Казала короткими гарячковими фразами, не помічаючи навіть, що вона сповідається. В неї була одна з тих годин струсу, коли серце відкривається й шукає, кому висповідатися. Розповіла, що вона прийшла оце з Майльбуа до Бомону без відому пані Дюпарк, щоб посповідатися в славетного місіонера панотця Атаназа, що його поради викликали тоді цілу революцію серед святобожних бомонських людей. Він тут був проїздом, чудесно вигоював жінок, що ніяк не могли заспокоїтися й мордувалися безугавним жаданням Ісуса. Він повертав їм одним благословленням, однією молитвою блаженний спокій святих янголів. Допіру вона вийшла з сусіднього собору, де молилася протягом двох годин, розповівши святому ченцеві на сповіді про всю свою невгамовну жагу боже-ського щастя, а він задовольнився тим, що дарував їй один гріх, те, що він називав надмірними гордощами, надмірною людською пристрасстю, й наклав на неї спокуту: вона мусить заходитися коло нижчих справ, наприклад піклуватися бідними й хворими. Марно вона молилася до нестями, приборкувала себе в глибині похмурої порожньої капели Сен Максанс. Не заспокоїлася, не наситилася вона і все палала тією ж жадою задовольнити свою потребу цілковитої офіри усієї своєї істоти, що вона її хотіла зробити своєму богові, хоч ще ніколи не знаходила в ньому щасливого спокою для свого тіла й серця.

Марк почав підозрівати істину й затремтів од надії, хоч і сумно було йому бачити свою Женев'єву такою нещасною. Очевидячки, ні абат Кандьє, ні навіть панотець Теодоз не вгамували в ній божевільного бажання кохати. Вона пізнала кохання й мусила досі кохати

чоловіка, що від нього вона відокремлена й що обожував її. Блідий Ісус з його містичними насолодами не дав їй заспокоєння, залишив її збентеженою. Вона була тепер тільки заповзята вперта католичка, намагалася виконувати релігійні обов'язки, все безглуздіші й грубіші. Вони правили їй за дужчі муки, що вгамовують біль. Почувала бо в них потребу,—щоб приспати пристрасть, запобігти бунтарству своїх ошуканих надій, своїх розчарувань, що дедалі збільшувалося. Все вказувало на те, що в ній пробуркувалася вже матір: маленький Клеман, що вона його знову взяла до себе, мила Луїза, що ставала їй за втіху. Луїза, що була така обережно дипломатична, мала на неї ніжний вплив, що гоїв її рани, нагадуючи їй щоденно батька й чоловіка. Потім він пригадав суперечки, що почалися в неї з страшною бабунею, маленький будинок на Капуцинській площі, що в ньому зрештою вона не могла жити, бо ледве не вмирала там від холоду, похмурої тиши й мороку. І криза, кінець-кінцем, кинула її до цієї останньої спроби, до цього всемогутнього місіонера, що на нього вона поклала свої надії після того, як ні абат Кандье, ні панотець Теодоз не змогли наблизити до неї Ісуса. І вона прибігла до цього нового чудодія порадитися, потайки, щоб їй ніхто не заввадив, і почула від нього єдину варту сміху пораду—накласти на себе режим дитячих релігійних обов'язків.

— Женев'єво! — скрикнув знову зворушений Марк, та це ж, виходить, тобі бракує нашого вогнища, раз ти втратила ґрунт під ногами і так терпиш. Ти надто нещасна. Повернись, повернись до мене, благаю тебе!

Але вона була вперта в своїх гордощах і повторювала:

— Ні, ні! ніколи я не повернуся до тебе... Я не нещасна; це несправедливо. Я покарана, за те, що кохала тебе, що я буваю наче одно з тобою тіло, наче стаю твоїм співзлочинцем, коли я дозволяю собі вболювати за минулим, жаліти себе, згадуючи своє життя з тобою. Я є визволена жертва за твої гріхи, це мене карає бог, щоб уразити тебе, і це твоя отрута палить мене без надії на полегшення.

— Моя бідолашна жінко, та це ж безглуздя, що ти кажеш! Тебе роблять божевільною. І коли правда, що я поклав у тебе насіння нових жнив, так саме на ці жнива сподіваюся я, сподіваюся, що вони забезпечуть наше щастя. Так, ми надто злютовані один з одним. Ти повернешся до мене, наші діти приведуть тебе до покинутого вогнища.

— Ніколи!.. Бог уразить нас громом, і тебе й мене. Ти мене вигнав з нашого дому своїм блюзнірством. Коли б ти любив мене, ти не відібрав би в мене мою доньку, не дозволивши їй прийняти перше причастя. Як же ти хочеш, щоб я повернулася до нечестивого вогнища, де мені не дозволено буде навіть молитися?.. Ах! яке нещастя, небо не хоче відкритися для мене!

І вона розридалася. Марк, розгубившись перед цим вибухом страждання, почував несправедливість мордувати її далі і жорстоко і некорисно. Ще не настав час. І знову запала мовчанка. А з вулиці Жаффр, в чистім вечірнім повітрі, чути було далекі вигуки дітей, що там гуляли.

Вони дещо наблизилися підчас жвавої розмови на відлюдній лаві. Тепер сидячи рядком, вони, здавалося, міркували, знизивши очі, а сонце осипало їх золотавим пилом із заходу. Потім Марк перший порушив мовчанку, наче в голос закінчуючи свої міркування.

— Я не думаю, мила, що ти бодай на хвилину повірила тим паскудствам, що ними дехто хотів мене забруднити, використавши мої чисто братерські відносини з панною Мазелін.

— О, ні! жваво відповіла вона, я знаю тебе, знаю й її. Я мала б себе за дурну, коли б повірила всьому тому, що мені казано.

З помітною ніяковістю вона продовжувала:

— Те саме було й зі мною; мене, я знаю, зарахували до отари, що з неї панотець Теодоз добрав собі якийсь таємний двір. Поперше я не припускаю, що існує такий двір, і панотець Теодоз може ченець і надто задоволений з своєї власної особи, але, на мою думку, він щирої віри. А потім я зуміла б захистити себе, ти певний того, я думаю.

Не зважаючи на свій сум, Марк не зміг приховати легкої усмішки. Очевидячки, Женев'єві було чогось ніяково, з цього можна здогадуватися за якусь спробу капуцина, що зустріла опір од Женев'єви. Це, кінець-кінцем, пояснило йому її гірку турботу й потребу змінити сповідника.

— Розуміється, я не сумніваюся, відповів він. Я, я так знаю тебе і вважаю тебе за нездатну на негідний учинок... Панотець Теодоз не турбує мене, скільки мова йде за тебе, хоч один чоловік з моїх знайомих напевно бачив його в дуже вже люб'язній розмові з своєю жінкою... Мені шкода тільки за ту дуже погану пораду, що примусила тебе залишити доброго абата Кандье й оддатися до рук цього гарного ченця.

Женев'єва спалахнула на ці слова, і це виказало йому, що його слова мали слухність. Не без глибокого знання жінки ще молоді, сповідальниці, що милувала ще коханням, діяв панотець Крабо, порадивши пані Дюпюрк узяти внуку з рук абата Кандье і поручити її панотцеві Теодозові. Пояснювали це тим, що старий абат, надто з великою поблажливістю ставився до екзальтованої душі молоді жінки, не виявляв потрібної непохитності, а їй саме й потрібне, мовляв, непохитне керівництво. А капуцин, як гарний мущина, міг бути за певний потрібний авторитет, міг стати могутнім володарем, діючи в своїй делікатній ролі, як людина, що доповнює Ісуса, що примушує обожувати себе жінку, відірвавши її від кохання чоловіка, якому вона ще належала. Ці вчені лікарі від католицтва добре знають, що тільки кохання вбиває кохання, що тіло, яке кохає ще іншу людину, крім Христа, ніколи не може цілком належати Христові. Поворот Женев'євин до старого гріха був неминучий, якщо вона не перестане кохати або не покохає когось іншого. Тільки панотець Теодоз тут схибив і припустився поганій помилки щодо цієї пристрасної й щирої сповідниці, й, мабуть, дозволив собі якусь брутальність. Цим він прискорив кризу, огиду й розгублене обурення цієї засмученої істоти. Вона, не повернувшись іще цілком до здорової розсудливості, побачила, що руйнується

навколо неї уславлена містична оздоба бога її дитинства.

Щасливий з того, що відкрив новий симптом, Марк дозволив собі невеличке лукавство.

— Тоді, спитав він, — панотець Теодоз уже не сповідальник тобі?

Вона подивилася на нього своїми очима й одказала з певністю:

— Ні, панотець Теодоз не підходить мені, й я повернулася до абата Кандье. Бабуня, може, й має деякі підстави обвинувачувати його в холодності, але він часом заспокоює мене, такий він добрий.

Одну мить вона, здавалося, чимось розводилася. Потім у неї знову вихопилося визнання:

— Ах! Це така мила людина. Проте, він не знає, як він збільшив муки, я їх переживаю, звіривши мені за цю паскудну справу.

Вона урвала мову, а він згодившись і схвильований тим, що вона порушила цю болючу тему, мусив продовжувати:

— Сімонову справу... Абат Кандье вважає, що Сімон невинний, так.

Повільно вона знизила очі додолу і мовчала. Потім дуже тихо заговорила:

— Так, він вірить у його невинність. Сказав він мені це з великою таємницею на хорах своєї церкви біля підніжжя хреста, перед Спасителем, що чув його.

— А ти, Женев'єво, скажи мені, тепер ти віриш у невинність Сімонову?

— Ні, не вірю, не можу повірити. Ти мусиш пам'ятати, що ніколи б я тебе не облишила, коли б я вважала його за невинного, бо його невинність обтяжувала би вину захисників бога. Ти ж сам, захищаючи Сімона, обвинувачував бога в помилці й брехнях.

Марк добре це пам'ятав. Він пригадав, як вона принесла йому вістку про перегляд справи, як вона була в розпачі від його радості, гукала, що поза богом не може бути істини й справедливості; як вона, кінець-кінцем, залишила дім, де її католичну віру зневажено. І тепер, коли йому здавалося, що вона збурена, йому

палко захотілося знову переконати її, бо він добре розумів, що знову завоює її того дня, коли вона, побачивши блискучий тріумф істини, почує потребу бути справедливою.

— Ще один раз звертаюся до тебе, Женев'єво, моя мила Женев'єво! ти така проста, така щира, з таким певним розумом тоді, коли містика твого дитинства не затьмарює його; це ж неможливо, щоб ти припустилася такої грубої помилки. Тобі треба обізнатися на справі, прочитати документи.

— Але запевняю тебе, мій друже, я вже обізнана, я читала все.

— Ти читала оголошені документи судової справи, все слідство касаційного суду?

— Так, так. Я читала все, що друкують у „Ле Пті Бомонте“. Ти ж знаєш, бабуня купує цю газету щоденно. Різким рухом Марк виявив свою огиду й обурення.

— Оце так діло! моя мила. Оце так ти шукала правди! Брудна газетка, що ти її називаєш, — та це ж потік, що отрує суспільство. Вона несе народу тільки бруд і брехні. В ній підроблюють фалшиві документи, перекручують текст, годують бідолашні довірливі голови нижчих простих людей дурними казками... І ти так само отруєна, як і багато інших чесних людей!

Безперечно, й вона визнавала, що в газеті надто багато дурости й безсоромности, бо вона знову спустила долу очі з засоромленим виглядом.

— Послухай, знову почав він, дозволь мені надіслати тобі повне оголошене слідство з документами, що його виправдують, і пообіцяй мені прочитати все уважно, чесно.

Але вона жваво підвела голову.

— Ні, ні! не надсилай мені нічого, не хочу.

— Чому?

— Бо це зайва річ. Мені не треба нічого читати.

Він сумно подивився, знову охоплений тугою.

— Скажи краще, що ти не хочеш нічого читати.

— Ну, що ж, коли тобі це до вподоби, — я не хочу нічого читати. Навіщо? як каже бабуня. Хіба ж не треба завжди ставитися з недовір'ям до свого розуму?

— Ти не хочеш нічого читати, бо ти боїшся бути переконаною, бо ти вагаєшся вже в тім, чого була певна вчора.

Вона зробила рух втоми, гіркої байдужості.

— Так. На тебе вже вплинула переконаність абата Кандьє, і з жахом ти питаєш себе, як святий отець може вірити в невинність Сімонову, бо ця віра примусила б тебе відкинути роки помилки, через яку ти мордувала досі нашу безталанну сім'ю.

На цей раз вона навіть і не поворухнулася. Здавалося, вона не хотіла більше слухати. Її очі залишалися деякий час уперто знижені додолу. Потім вона повільно сказала:

— Не давай собі втіхи засмучувати мене більше. Наше життя поламане, це скінчена річ. Я вважала б себе за ще більше винну, коли б я повернулася до тебе. І не дало б тобі особистого полегшення уявлення, що я помилилася, що я не знаходжу в своїй бабуні дому мира й віри, де я сподівалася знайти захист. Мій біль не вигоїв би твого,

Це була вже майже сповідь, таємний жаль за тим, що вона втікла, тужливе сумління, що в нього вона впала. І він це добре почув і знову вигукнув:

— Та, коли ти нещасна, скажи мені за це і повернися, приведи дітей, дім уже чекає на вас. Це буде велика радість, велике щастя.

Вона підвелася й повторила своїм безфарбним тоном жінки, що почуває каяття, проте, залишається вперта, сліпа й глуха:

— Я не нещасна; мене покарано, і я вип'ю до краю свою чашу. І якщо ти маєш якийсь жаль до мене, залишайся й сиди тут, не намагаючись іти слідком за мною, й одверни голову, коли трапиться тобі здибати ще мене, бо все вже вмерло, все мусить умерти поміж нас.

І вона відійшла і попрямувала в блідім золоті заходу пустельною вулицею. Була вона похмура, тонка й висока. Від її вроди залишилося тільки чудове біляве волосся, і останнє проміння сонця наче запалювало пожежею його пасма. А він, слухаючись її, не рухався,

дивився, як вона віддалялася, з надією, що вона скаже в останній раз: прощай. Але вона не повернулася, зникла поміж деревами, а вечірній вітрець, що підвівся, викликав у сутінках льодове тремтіння.

Коли й Марк у свою чергу підвівся з тугою, він був здивований, побачивши перед собою доброго Сальвана. Той аж сяяв щасливою усмішкою на устах.

— А! мої закохані, я спіймав вас, ви призначаєте побачення по куточках. Я вас помітив уже давно й стежив за вами, не хотів вас турбувати... Ось чому, мій милий, затайливий хлопчик, ваша візита була така коротка сьогодні після півдня.

Марк, хитнувши сумно головою, пішов з старим товаришем.

— Ні, ні, ми зустрілися цілком випадково. Серце мені сходить кров'ю від цього.

Потім він розповів за цю зустріч, за довгу розмову, що завдала йому ще болючішої рани, переконала в остаточній розривці. Сальван ніколи не міг собі подарувати, що він колись поблажливо дивився на цей союз, спочатку такий прекрасний, такий щасливий, союз, що скінчився так погано. Він обвинувачував себе в тім, що діяв нерозсудливо, погодившись одружити вільного мислителя з вірною дочкою церкви. Тому він уважно слухав Марка, не усміхався більше; проте, вигляд йому був задоволений.

— Але, зрештою сказав він, все це не так уже погано. Ви безперечно не сподівалися, що наша сердешна Женев'єва кине́ться до вас і благатиме вас узяти її знову до себе. Жінка, що віддалася богові, має надто гордощів, щоб так визнатися в тім, що бог залишив її в такім скрутнім становищі і відмовляється від неї. На мою думку, вона переживає страшенну кризу, що може привести її знову до вас раніше, чи пізніше. Коли істина розкриється для неї, це буде наче удар блискавки. В ній збереглося досить розуму, щоб повернутися до справедливості.

І, набравшись завзяття, він знову звеселів.

— Я ніколи не оповідав вам, мій друже, про свої справи в пані Дюпарк цими останніми роками. Що

вони не призвели ні до чого, я й не міг похвалитися ними перед вами... Так, коли ваша жінка повернулася до неї, я вважав з свій обов'язок, я старий друг її батька, піти до неї й спробувати умовити її.

Хіба ж я не був їй за опікуна? Мій колишній стан натурально відкривав мені двері цього маленького дому на Капуцинській площі, так щільно замкненого й такого похмурого. Тільки можете собі уявити, як дико приймала мене страшна бабуня. Вона не залишала мене на самоті з Женев'євою й уривала кожну з моїх фраз примирення звинувачуваннями на вашу адресу. Проте, здається, я сказав усе, що мені треба було сказати... Бідолашна дитина, це правда, не була в такому стані, щоб мене вислухати й зрозуміти. Страшна річ — та руйнація, що її завдає релігійна екзальтація в душі жінки, коли в ній дає буйну пророчість католицьке виховання. Женев'єва, здавалося, була врівноважена, мала гарне здоров'я, і досить було цієї нещасної Сімонової справи, щоб порушити в ній усяку рівновагу. Вона не хотіла навіть мене слухати, відповідала мені такими божевільними словами, що могли завдати мороки розумній людині... Нарешті, я відступив. Щоправда, мене не викинули за двері. Але після двох інших спроб з довгими перервами, я примушений був збудити трохи логіки в цім божевільнім домі, де сумна пані Бертеро, здалося мені, одна тільки зберегла трохи розсудливості й од того багато терпіла.

З Маркового лица не збігала похмурність.

— Ви ж добре бачите, що все втрачено. Не можна з такої далечини повернути назад людей, що вперто бажають нічого не знати.

— Чому так?.. Я піймав облизня, це правда. Зайве було б мені робити нову спробу, бо там загодя заткнуть собі уші, заплющать очі, щоб не бачити й не чути. Але ви маєте там всемогутню помічницю, найкращого з оборонців, найтоншого з дипломатів, найзручнішого з капітанів, переможця, що може досягти найбільшого тріумфу.

Він сміявся й додавав духу Маркові.

— Так, так, ви маєте там вашу чарівну Луїзу, що їй я дивуюсь, як чуду розуму й грації... Знаєте, така не-

похитна й така ніжна поведінка цієї дівчинки починаючи з дванадцяти років, є поведінки героїні. Я не знаю прикладу вищого й зворушливішого. Вона виявила до-вчасну розсудливість й мужність, що їх не можна знайти в її маленьких товаришок того ж віку. А скільки шанобливості, скільки любови виявила вона в тім спокійнім одмовленні, що вона його протиставляє бажанню своєї матері, пообіцявши вам не сповідатися й не причащатися до двадцяти років. Треба тільки побачити її тепер, коли вона домаглася права стримати свою обіцянку. Як увічливо поводить ся вона, як лагідно опановує вона цей дім, де все їй вороже, де бурчати на неї надокучує навіть самій бабуні. А найзворушливіша вона в своїм ніжнім опрацьовуванні матері. Вона оточує її активним обожуванням, наче матір видужує й треба відновити її фізичні й моральні сили, щоб зробити її спроможною жити так, як живуть усі. Вона дуже зрідка каже їй за вас і привчає пригадувати ваш вигляд, вашу думку, вашу любов. Вона заступає там вас і не марнує жодної години, щоб не попрацювати для повороту дружини й матері, знову зав'язуючи своїми ніжними руками зв'язок, що ввірвався. І якщо ваша жінка повернеться до вас, мій друже, це дитина приведе її до вас назад, всемогутня дитина, що являє собою здоров'я й мир огнища.

Марк, дуже зворушений, слухав його й почував, що надія повертається до нього.

— Ах, коли б це була правда, що ви кажете! Моя бідолашна Женев'єва дуже хвора ще.

— Дозвольте діяти вашій маленькій лікарці; її поцілунок щоранку приносить матері життя... Коли Женев'єва так мордується, це визначає, що життя бореться в ній, потроху вириває її з лабет смертельної небезпеки, що ледве не загубила її зовсім. Тільки но здорова натура переможе почварне містичне туподумство, вона буде в ваших обіймах разом з дітьми... Ну, мій друже, не втрачайте мужности. Коли ви повернете цього бідолашного Сімона його сім'ї, було б жорстоко, щоб ця перемога істини й справедливості не повернула також і вам вашого щастя.

Вони по-приятельському потиснули один одному руки. Марк, повернувшись до Майльбуа трохи підбадьорений, з другого дня знову опинився серед запеклої боротьби. В Майльбуа вибухла надто жорстока буря клерикальних пристрастей, бо церква намагалася зробити найвище зусилля врятувати й уславити конгрегаційне навчання. Втеча брата Горгія справила згубне вражіння. Знову почалися дні, коли тільки й мови було, що за Сімонову справу. Не було дома, де не точилися пристрасні суперечки з приводу можливої вини цього страшного ченця, і його особа почала цікавити всіх без краю.

Тікаючи з Майльбуа з спокійною безсоромністю, він надіслав до газети „Ле Пті Бомонте“ листа, де з'ясовував, що його видали ворогам начальники; вони положливо його облишили на призволяще, й він покищо ховається, щоб мати змогу захищатися своєчасно й на свій спосіб. Але цей лист багато важив, надто у тім, що наводив нову версію в з'ясуванні наявності пропису в Зефірена. Йому, мабуть, завжди видавалася дурною складна історія з підрубкою підпису, історія, що її вигадали його старші. Вони хотіли не припускати навіть можливості, що пропис міг вийти з школи братів. На його думку, було безглуздо заперечувати, що він вийшов звідти, як була дитяча витівка заважати, щоб визнали його власний підпис. Хай собі всі експерти на світі пізнають почерк Сімонів у цім підпису, проте, для чесних людей це залишався все таки почерк його, Горгіїв. А втім, поступаючись перед непереможною волею старших, що загрожували облишити його на призволяще, якщо він не погодиться на їхню версію, він скорився й облишив свою. І тільки тепер він знову повертався до своєї версії, визнаючи іншу за чудну, безглузду, після того, як у панотця Філібена знайдено відірваний краєчок з печаткою школи братів. Тепер надто безглуздо стверджувати протилежне, як це робила конгрегація, що вперто підтримувала, начебто Сімон дістав собі печатку, або звелів її собі зфабрикувати, щоб утопити братів конгрегацької школи, що змагалася з світською школою. Почуваючи, що його

облишили й видали на кару свої ж брати, яким здавалося, що Горгій надто скомпрометував себе, він вивольявся від них, намагався поставити себе так, щоб вони боялися його, й виказав частину істини. Його нова версія була така, що могла приголомшити довірливих читачів газети „Ле Пті Бомонте“ й полягала ось у чім. Пропис дійсно вийшов із школи братів і мав його підпис, але непавно Зефірен уніс його до себе, як уніс так само пропис Віктор Мільйом, не зважаючи на те, що це заборонено, і що Сімон, отже, знайшов його на столі, в кімнаті своєї жертви в ніч почварного злочину.

Двома тижнями пізніше газета оголосила новий лист Горгіїв. Він утік до Італії, як ширилася чутка. Але Горгій уникав дати свою певну адресу й пропонував приїхати й подати свої свідчення на Розанськiм процесі, що має відбитися, якщо формально пообіцяють не позбавляти його волі. Він продовжував ставитися до Сімона, як до паскудного єврея й казав, що має незаперечний доказ його вини, але подасть його тільки перед судом присяжних. І це не заважало йому висловлюватися за своїх старших, надто за панотця Крабо, задерикуватим і образливим тоном, з гiркою жорстокістю спiльника, що його колись приймали за свого, а тепер одкинули, офірували. Яка безглузда була їхня історія про підроблену печатку. Навіщо ця жалюгідна брехня, коли можна було так добре сказати істину? Вони дурні і боягузи, і найбільше боягузи, раз вони облишили його, вірного божого слугу після того, як офірували героя панотця Філібена й нещасного брата Фюльжанса.

На адресу останнього він мав тільки слова поблажливого презирства, взивав його жалюгідною, божевільною, чванькуватою людиною. Говорив, що його спекалися, заславши в далекий край, пояснивши це хворобою, а перед тим дозволими йому компрометувати себе, скільки йому бажалося. Щодо панотця Філібена, величав його своїм другом, героєм серед слуг церкви, вважав, що він був за пасивне знаряддя в руках своїх начальників. Його використовували в найгірших справах і кинули, коли визнали за потрібне вивести його

з кону. Доживаючи віку в якимсь далекім Апенинським монастирі, цей герой, за словами Горгія, був мученик віри, і правильно його намалював один із завзятих антисімонистів на іконці з авреолею і пальмовим вінцем. А далі він почав вихвалити самого себе з надзвичайною силою, з красномовством, гідним його широкого розмаху й безсоромности. Він був незрівняний у цій мішанині щирости й брехні, енергії й лукавства. Вони були такі незвичайні, що, напевне, з цього мерзотного шахрая, могла б бути велика людина, коли б цього захотіла доля. Отже, як уважали ще досі його начальники, він залишався зразком ченцем чистої, виключної й войовничої віри, що домагалася для церкви напування на небі й на землі. Себе ж він мав за солдата, що йому все дозволено, тільки б він боронив церкву. На світі існували тільки бог, його начальники й він. І раз він склав звіт про свої вчинки начальникам і богові, решті світу залишалось тільки скоритись. А тепер з рахунку спадали й начальники, раз він побачив їх негідність. Залишався тільки він один перед богом, і більше не було нікого. Отже, тими днями, коли він бувало посповідається, коли бог подарував йому всі гріхи, він уважав себе за єдину чисту людину, що не повинна складати справу в своїх діях нікому. Він тоді стоїть поза всіма людськими законами. Хіба ж не в цьому полягає головніша католицька істина, що слуги церкви залежать тільки від влади божої? Хіба ж не треба було мати світську положливість панотця Крабо, щоб боятись нерозумної людської справедливости і сліпої думки натовпу?

А втім у своїм другім листі брат Горгій припускав, з спокійною безсоромністю, що і йому траплялося грішити. І він тоді жорстоко бив себе в груди, гукав, що він тільки вовк і свиня, і покірливо припадав до ніг свого бога. Але потім, сплативши за свій гріх, він з спокійним сумлінням продовжував свято служити своїй церкві до того дня, поки грішний світ кидав його знову до якогось бруду, і тоді він покутував свої гріхи. Але він, чесний католик, наслідуюється казати правду, тимчасом як духовні сановники, ці вищі

ченці в ордені, що на них він так гірко скаржився, були брехуни й шахраї. Вони тремтіли за свої гріхи, заховували їх з низьким лукавством, скидали на інших, боячись наслідків і суду людського.

Спочатку в своїх пристрастях обвинувачення він виявляв лише гнів за те, що його так брутально облишили після того, як скористували з нього, як з слухняного знаряддя. Він порівнював своє становище до становища панотця Філібена й брата Фюльжанса, заявляючи, що він, як і вони, жертва найгідотнішої й найдурнішої невдячності. Але далі почали домішуватись до цих скарг приховані глухі загрози. Раз він завжди покутував свої гріхи, як добрий християнин, то й іншим треба було розплатитися за свої злочини прилюдною покутою. Чому ж не визнаються вони? Їм, напевне, доведеться розплатитися одного дня, коли ввірветься терпець небу, що може надіслати месника, і той вимагатиме правосуддя й викриє ці невиказані, непокарані злочини. Тут він, очевидячки, натякав на панотця Крабо, хотів сказати про таємну історію, що про неї багато чуток уже ширилося, про те, як захопив той усе велике майно графіні Кедвіль, цей чудовий Вальмарійський маєток, де пізніш засновано славетний єзуїтський коледж. Люди пригадували деякі подробиці: графіню, красуню білявку, що славилася була своїм розпусним життям; вона, ще показна як на свої шістдесят років, вкинулася в крайню святобожність. Пригадували й панотця Філібена, ще дуже молодого тоді, як він став до неї за вчителя її внука Гастона, хлопчика ледве дев'яти років, останнього з Кедвільів, що його батьки загинули трагічно під якусь пожежу. Потім панотця Крабо, що тоді гоїв свої рани, заподіяні коханням; пригадували, як він навернув графіню до релігії, оселився в замку, став згодом сповідником, духовним керівником, другом, а дехто казав, і любовником усе ще гарної графіні. Пригадували нарешті випадок, таємну жахливу смерть малого Гастона, що втонув, як гуляв з своїм учителем, і його смерть дозволила графіні відказати маєток й все майно панотцеві Крабо. Цьому допоміг якийсь радник, неві-

домий клерикальний Бомонський банкір, призначений за спадкоємця цього майна. Йому припоручено перетворити замок і парк в конгрегаційну школу середнього ступня... Пригадували також, що малому Гастонові товаришував у забавках син того браконьера, що його графіня призначила за вартівника мисливства. Це було хлопча на прізвище Жорж Плюме; він був спочатку під її охороною, а пізніше став вихованцем езуїтів. Це був не хто інший, як брат Горгій. Отже, грубі слова цього останнього та те, що він кидав загрози, навертали думку на все це далеке минуле, підтверджували колишні підозри, що якийсь труп зв'язував сина вартівника мисливства й дуже могутніх ченців—справжніх господарів країни. Хіба ж це не з'ясовувало їхньої довгої протекції, те, як вони зухвало приховали його, зв'язували його діло з своїм в найбезпечнішій справі? Безперечно, вони насамперед намагалися врятувати церкву; але потім зробили все можливе, щоб зробити невинним страшного ченця; й коли вони тепер видавали його, так це тому, що неможливо було далі захищати його. А втім, може, брат Горгій хотів тільки залякати їх, щоб ще витягти з них якомога більше. І він залякав їх, це так, бо видко було, що вони розгубилися від листів, статтів цього страшного балакуна, що завжди спроможний був бити себе в груди, волати за свої помилки й за помилки інших. І не зважаючи на те, що зовні здавалося, що вони його облишили цілком, можна було підозрівати, що його все ще оточував таємний могутній захист, можна було сказати і те, що йому напевно надсилали облесливі листи й гроші, судячи з того, що раптом він замовкав на кілька тижнів.

Але яке зворушення викликали в клерикальній партії визнання й загрози брата Горгія! Це була профанація храму; таємниці святого святих давали страву хоробливій зацікавленості невірних. Проте, багато клерикалів залишилися вірні Горгієві; вони захоплювалися його католицькою непримиреністю, тим, що він оддавався під владу тільки бога, не визнаючи ніяких інших прав, що на них претендує людське суспільство.

Далі, чому ж не прийняти його версії, що пропис дійсно підписав він, що цей пропис заніс Зефірен, і його потім використав Сімон з диявольською метою? Це була розумніша версія; вона виправдувала навіть панотця Філібена, що, загубивши голову, відірвав краєчок, що на ньому знаходилася печатка. Це трапилось тієї хвилини, коли його засліпила любов до святої матері-церкви. А більшість клерикалів, ті, що залишилися вірні панотцеві Крабо, майже усі попи й ченці, наплягали на першій версії, згодом виправленій і доповненій. Сімон підписав пропис, підробивши руку братові, поставив фалшиву печатку. Це було безглуздо, й читачі газети „Ле Пті Бомонте“ ще більше хвилювалися, наче захоплюючись цією новою вигадкою про фалшиву печатку, що ще збільшувала неймовірність випадку. Щоранку газета повторювала з непохитною певністю, що є матеріальні докази того, що печатку зроблено, й що тепер нове засудження Сімона від Розанського суду присяжних — безперечне. Гасло дано; вся розважна громадськість вдавала тепер, ніби вірить у остаточний тріумф братської школи, коли буде розчавлено нечестивих супротивників нещасного брата Горгія. А ця школа мала велику потребу в посиленні свого успіху, бо вона щойно втратила ще двох учнів, через глухе недовір'я, що підкопувалось під неї після всіх напіввизнаних і прикрих фактів. Тільки остаточна поразка Сімона, знову спряженого до в'язниці, могла повернути їй увесь її блиск, зруйнувавши вдруге світську школу. І, розуміється, наступник брата Фюльжанса мав наказ припинити й потерпіти, тимчасом як старший з капуцинів, панотець Теодоз, що завжди тріюмував навіть на руїнах, мудро використовував становище й під'юджував святобожних людей робити маленькі регулярні офіри святому Антуанові Падуанському. Вони давали по сорок су щомісячно й просили його підтримати в Майльбуа школу добрих братів.

За найважливіший випадок цього часу треба вважати те, що сен-мартенівський піп, абат Кандье, знову запалав в своїй катедрі запеклим обуренням. Вже давно його вважали за таємного сімоніста й казали,

що за його спиною стоїть єпископ, превелебний Бер-жеро, тимчасом як панотець Крабо таємно підтримував капуцинів і братів християнського вчення. Стояли одні супроти одних, біле духовенства й ченці, дві армії, що завжди були напоготові розпочати рукопашну бійку, бо піп не хотів, щоб ченець з'їв його, повернув на свою користь прибутки з культу. І за цим разом, як і завжди, правда була на стороні попа, він мав справедливіше й гуманніше уявлення про християнську релігію. Потім пригадували, як свого часу абат Кандье послухався превелебного Бертеро, переможеного й примушеного поступитися перед хвилею суєвірства, під загрозою, що він може позбутися керівництва своєю єпархією. Абат Кандье мусив тоді скоритися, прилюдно покаятися, з великою прикрістю в серці взяти участь у ідольській церемонії в капуцинській капелі. А потім він відійшов і наче з головою пірнув у свої попівські обов'язки. Христив, сповідував, вінчав, ховав своїх парафіян, нечебто він був дбайливий службовець, і не можна було, дивлячись, як він добре виконував свої професійні обов'язки, здогадатись за те, як йому прикро було на серці й який розпач опановував його часом. Але після бурхливих руїничих подій, після того, як панотець Філібен визнався в брехні й фалші, брат Фюльжанс скомпрометувався і став корчити якогось дурника, а брат Горгій майже визнався, втік, обурення повернуло майльбуаському попові певність, що була в нього колись у невинності Сімоновій. Він ще мовчав би, корячись дисципліні, коли б жонвільський піп, страшний абат Коньяс, у одній з своїх казань дуже виразно хитнувши головою в бік сусідньої парафії, не натякнув на попа-відступника, що запродався „жидам“, зрадив бога й батьківщину. Відразу запалало все його християнське полум'я; він не міг далі стримувати свого суму, дивлячись, як ті, що він їх називав гендлярями храму божого, знову зраджують Христа й розпинають його, істину й справедливість. І наступної ж неділі в своїм казанні він говорив за нечестивих людей, що мають намір остаточно вбити церкву своїм ганебним потуранням винним

у наймерзотнішім злочині. Можна собі уявити який скандал, яке скажене заворушення счинилося після цього в клерикальнім світі, що так турбувався кінцем Сімонової справи. А найгірше було те, що знову почали шепотіти, начебто за спиною абата Кандье стояв превелебний Бертеро, що за ним разом вирішив не дозволяти фанатичним і ненависним сектам компрометувати далі релігію.

Нарешті, серед цих розхристаних пристрастей почалися дебати на новім процесі в розанськім суді присяжних. Можна було вже привезти до Франції Сімона. Він ще дуже терпів, бо не видужав од лихоманки, що довго виснажувала його й затримала мало не на цілий рік його поворот. Протягом переїзду тремтіли, що не довезуть його живцем. Потім з остраху перед заворушенням й сценами жорстоких образ, довелося замовчувати місце, де його висадили. До Розану його привезлі вночі манівцями, щоб ніхто не знав. Тепер він сидів у сусідній з палацом юстиції в'язниці, і йому треба було переїхати тільки одну вулицю, щоб опинитися перед суддями. Його дбайливо охороняли й захищали, як особу небезпечну й важливу, що з нею зв'язана доля цілої нації.

Перша могла побачити його жінка Рашель, що аж збожеволіла від цього побачення після стількох років розлуки. Вона не привела з собою дітей Жозефа й Сару, що залишилися в Майльбуа в Леманів. Ах! як палко обіймалися вони! Рашель вийшла вся в сльозах, таким змарнілим, кволим, сивим вона його побачила. Він видавався якимсь чудним, нічого не знав ще, бо дізнався про те, що буде перегляд його процесу тільки з короткого повідомлення касаційного суду, без жодних подробиць. Не здивувало його те, що вирішено розпочати цей перегляд, бо він стільки років жив певний того, що такий перегляд буде, й він діждався його через усі перешкоди. Не зважаючи на жорстоке мордування, він переможе смерть єдиною силою своєї невинності. Він хотів жити й жив, щоб знову побачити своїх дітей і передати їм незаплямоване ім'я. Але якою чорною тугою був повитий його розум, що безупинно

повертався до страшної загадки його засудження, не можучи її розв'язати. Він досі не знав нічого певного. Зрештою поінформували його за все брат Давід і оборонець Дельбо, що негайно відвідали його. Вони розповіли йому докладно за мерзотний випадок, за страшенну війну, що розпочалася на цім ґрунті між двох вічно ворожих таборів. Це точилася боротьба між людьми, що мали владу й захищали гнилу стару будівлю, й людьми вільної думки, що йшли до майбутнього. Тоді тільки він зрозумів усе, якось принишкнув і став дивитися на свої особисті страждання тільки, як на поодинокий випадок. Вони мали вагу тільки тим, що через цей випадок переможно відроджувалася справедливість, а саме цього й треба для всього людства. А втім він з неохотою казав за свої страждання; він терпів менше від своїх товаришів, злодіїв і вбивців, ніж од вартових, диких тварин, що не знають перепон у свавіллі й почувують садичні втіхи мордувати й убивати безкарно. Коли б він не мав сили стримувати себе, що за неї він мусив завдячувати своїй расі й своєму темпераментові, що відрізнявся холодно-кровною логічністю, його б уже могли разів двадцять вбити з револьверу. І він ще казав за це з спокійним виглядом, міг ще виявляти наївне здивовання, дізнавшись за надзвичайні ускладнення паскудної драми, що він став її жертвою.

Марк, покликаний до суду як свідок, одержав одпустку й оселився в Розані на кілька днів. Там він здибав Давіда й Дельбо. Ці теж приїхали, щоб стати до останнього й рішучого бою. Давід, такий спокійний, такий лойяльний звичайно, здивував його своєю нервовістю й своїм стурбованим обличчям. Дельбо видався йому теж дуже заклопотаним, не зважаючи на те, що звичайно він був бадьорий і веселий. І справді, це була для нього дуже важлива справа. В ній важив він своєю кар'єрою оборонця, своєю популярністю кандидата-соціяліста на прийдешніх виборах, популярністю, що досі збільшувалась. Коли б виграв справу, він зрештою розбив би Лемарруа в Бомоні. Але найрізноманітніші турботні симптоми з'являлися від часу

до часу, так що Марк почав і собі боятися в цім новім Розанськім оточенні, куди він приїхав з такою надією. Зовні, навіть у Майльбуа, виправдання Сімонове було очевидне для людей, що мали хоч якусь розсудливість. У інтимних колах креатури панотця Крабо не заховували, що вони вважали справу за програну. Найкращі новини надходили й з Парижу, де міністри казали, що вони певні справедливого розв'язання справи; вони там засипали повні довір'я, впевнені повідомленнями, одержаними від своїх агентів, про суд і присяжних. Але в Розані повітря було цілком інше. Зрада носилася в повітрі, отруювала його й крадькома пролазила в душі. Місто, колишня столиця провінції, що багато вже втратило на своїм колишнім значінні, зберегло свою монархічну й релігійну віру, стародавній фанатизм минулого, що по інших місцях уже зникнув. Стже, це була прегарна царица для конгрегації, і вона намагалася тут мати рішучу перемогу, що потрібна була їй, раз вона хотіла зберегти своє право навчати, ту саму силу, що робила з неї господаря прийдешнього. Коли б Сімона виправдано, це визначало б, що тріюмфує світська школа, що вільна думка цілком опанує дитину, визволить її від помилки, озброїть істиною, зробить з неї громадянина прийдешнього міста солідарности й миру. Якби Сімон знову був засуджений, школа братів урятувалася б знову, відродилася її могутність, щоб провадити діло поневолення, забезпечила б через дитину ще на вік або на два забобонну темряву, полохливе невільництво; суспільство б ще довго гнітили стародавні католицькі й монархічні рештування. І ніколи ще Марк не почував так виразно, що Рим зацікавлений виграти цю бійку; ніколи ще він не бачив так очевидно за найдрібнішими перипетіями цієї безконечної почварної справи цей панський Рим, що вперто переслідував свою мрію опанувати цілий світ, і Марк пізнавав руку цього Риму на кожному кроці, на кожному камінчику розанського бруку, і він шепотів, діяв, завойовував.

Дельбо й Давід радили йому триматися якнайобережніше. Їх самих охороняли поліцейські агенти, щоб

не сталося якогось замаху. Другого ж дня після приїзду він помітив, що й навколо нього теж сновигали якісь таємні тіні. Хіба ж він не заступив Сімона, не був світський учитель, визначний ворог церкви, що його треба було спекатися, раз хотіли, щоб церква тріумфувала? І цієї глухої зненависти що, як він почував, вона його скрізь переслідувала, цієї небезпеки наглого замаху досить було, щоб сказати, через що саме точилася боротьба, звідки бралися вороги, люди сліпої жорстокости, що протягом віків палили й убивали в своїй божевільній мрії зупинити поступ людства. Відтоді він міг скласти собі справу про жах, що завис над містом, про похмурий вигляд будинків з зачиненими ґратчастими віконницями, як підчас пошесті. Розан, що звичайно був не дуже людний улітку, тепер видавався ще пустельнішим; удень перехожі якимось неспокійно поспішали вулицями, крамарі стояли за вітринами й стежили за вулицею з виглядом, що зраджував їхні побоювання перед заколотом. Особливо збурили розанську налякану людність вибори присяжних. Переказували імена присяжних с сумним похитуванням голови. Це була очевидна небезпека мати когось із них у своїй сім'ї. Багато мешканців трималися церкви й релігійних обов'язків: дрібні рантьєри, промисловці, комерсанти цього клерикального міста, де вияв нерелігійности вважали за соромну ваду, що дуже шкодила особистим інтересам. І можна собі уявити, який скажений тиск робили матері, дружини, що ними керували абати, нечисленні ченці. Вони посіли шість парафій і тридцять монастирів, що в них завжди бовкали дзвони. В Бомоні церква бодай мусила таїтися з своєю підпільною руйнацькою роботою, бо там жила стародавня вольтер'янська буржуазія, та й околиці були революційні. Але в Розані, в цьому старезному дрімливому місті, з самими тільки побожними традиціями, нічого було ховатися. Тут жінки робітників ходили до церкви; пані брали участь тут у всіх благочестивих закладах. Отже, в Розані був справжній хрестовий похід. Жодна з жінок не відмовилася допомагати святій справі перемоги над сатаною. За тиждень до процесу всеньке місто являло

собою військовий табор. Не було жодного дому, де б не змагалися за добре діло. Несчасні присяжні замикалися, не наслідувалися виходити, бо навіть на пішоходах незнайомі люди спиняли їх, лякали своїми поглядами, словами, кинутими мимохідь. Ці загрози віщували, що їх можуть покарати за несприятливий вирок, якщо вони не виконають акту добрих католиків, знову засудивши „жида“.

Ще більше турбувався Марк відомостями, що надходили до нього за радника Гюйбаро. Він мав бути за голову суду присяжних. І прокурор республіки Пакар, що йому доручено провести слідство, непокоїв Марка. Перший був колишній учень Вальмарійських езуїтів: їм він завдячував своє швидке підвищення. Одружився Гюйбаро з одною горбатою жінкою, дуже багатою й дуже побожною, що її підшукали для нього езуїти. Другий був колишній демагог. Він скомпрометував себе у якійсь грі й став запеклим антисемітом. Він пристав до церкви, бо сподівався за її допомогою здобути посаду в Парижі. Надто не довіряв Марк цьому останньому, він бо бачив, що антисімоністи вдають ніби дуже бояться того, як цей прокурор поставиться до справи, мовляв, є підстави боятися, що в ньому може прокинутися колишній революціонер. Тимчасом не вгадали говорити за високе сумління, чудову душу голови Гюйбаро. За Пакара клерикали висловлювалися з замовчуваннями, мов дещо підозрювали й наче вважали його за неактивного антисеміта. Безперечно, вони хотіли приготувати для нього героїчну ролю людини, що її як громом уразила істина того дня, як він вимагатиме голови Сімонової. Отже, вони сновигали по всьому Розану й повторювали, що Пакар не на їхній стороні, а це саме й збуджувало недовір'я Маркове, бо він знав з певних джерел за підлу продажність цієї людини, спроможної до найпаскудніших учинків, що вперто бажала достукатися, будь-що будь, чести посісти якусь високу посаду. А втім у Розані з приводу цього другого процесу палка й убивча боротьба, здавалося, точилася під землею. Тут не знайшлося, як у Бомоні на першому процесі, салону чарівної пані Лемарруа, де

сходилися ввічливий депутат Марсільї, скромний префект Аннебіз, честолюбний генерал Жарус, університетські люди, службовці, судді, що легко розмовляли за справу, викликаючи усмішки паній. Не стояло також і питання про ліберального єпископа, такого, як привелебний Бержеро, що загрожував конгрегації з шляхетних побоювань бачити церкву затопленою й знесеною хвилею низьких забобонів, що загрозово підводилася. На цей раз боротьба була скажена, отруйна, але точилася вона в страшній темряві, де звили собі кубло великі соціяльні злочинці. Боротьба точилася так, наче тут боролися самі вбивці в похмурім оточенні мертвого міста. На поверхню ж впливала вона тільки тоді, коли викликало її заворушення, цей терор, що ганяв вулицями, наче містом, отруєним пошестю. Острах і туга Маркові з того й посилювалися, що він не бачив, як у Бомоні, одвертої сутички сімоністів з антисімоністами, що він був присутній наче на таємній змові, коли лиходії готуються задушити когось у темряві, а Гюйбаро й Пакар здавалися йому за потрібне, старанно добране знаряддя.

Проте, щовечора Давід і Дельбо приходили до Маркової великої кімнати, що її найняв той на одній із одлюдних розанських вулиць. І тут палкі прихильники, що походили з різних клас суспільства, оточували їх. Це був їхній священний загін. Кожний приносив сюди свої новини, свої ідеї, свою мужність. Тут не хотіли втрачати надії, розходилися підьбадьорені, здатні до нових боїв. Марк, як і інші, добре знав, що на сусідній вулиці, в зятя колишнього голови суду Граньйона відбувалися збори ворожого табору. Приходив туди й Граньйон, що його вказала за свідка оборона. Він і в себе приймав непримиренних розанських антисімоністів. До нього зливою плили сутани й каптури, що якимось непомітно зникали в цім домі. Панотець Крабо, гомоніли, навіть двічі ночував тут, а потім повернувся до Вальмарії й заховався там, надівши на себе машкару каяття, виставляючи наперед свою смиренність. Підозрілі фігури раз-у-раз сновигали цим пустельним кварталом, і ходити тими вулицями було

небезпечно. Отже, коли Давід і Дельбо виходили від Марка, приятелі товаришували їм і йшли цілим натовпом до їхніх приміщень. Раз увечері хтось стрельнув у них, і поліцейські агенти, що вартували на вулиці, не знайшли нікого підозрілого. Але гірше за клерикальну зброю були отруйні клеми, моральне вбивство, що робить своє огидне діло нишком. Оборонця Дельбо вибрано на жертву клеми, і того самого дня, коли мусили відкритися дебати на суді, число газети „Ле Пті Бомонте“, що вийшло цього дня, містило в собі паскудну обмову, прибільшену брехнями; це була стара дещо перероблена історія про батька оборонця, випадок, що трапився піввіка тому. Дельбо - батько був колись дрібний злотарник Бомонської єпархії. Його обвинувачували в крадіжці церковних чаш, довірених йому на поновлення. А на ділі було так: злотарника самого обікрала одна жінка, що він не захотів її видати. Отож і мусив був заплатити за речі, що зникли; його не потягнуто до права, і діло так засохло. Але досить було прочитати цю паскудну газету, щоб зрозуміти, до якого низького ступня можуть докотитися деякі люди в своїй зненависті й безчесті. Цей сумний випадок з батьком, забутий, захований у минулім, кинуто в обличчя синові з силою брудних подробиць, з безсоромними вигадками. І все це тоном, переповненим образами й брудом. І напевно людина, що так зневажала померлого, вбивця, що безчестив сина, тримав у руках документи, оголошені від самого панотця Крабо, а тому переказав їх якийсь піп архіваріус. Сподівалися цим несподіваним ударом, як кілком по голові, вразити Дельбо в найвразливіше місце, вбити його морально, дискредитувати як оборонця і принизити так, щоб йому не залишилося до захисту Сімона ні сили слова, ні такого авторитету, щоб його послухалися.

І от почався суд у понеділок пекучого липневого дня. Оборона назвала численних свідків, крім Граньйона. Щодо нього, то думка була звести віч-на-віч перед судом з Жакеном, головою присяжних попереднього суду. В списку стояли Міньо, панна Рузер, слідчий, Де Морезен, Сальван, Себастьян і Віктор Мільйоми, Полідор

Суке, діти Бонгарів, Долюарів і Савенів. Оборона назвала також панотця Крабо, панотця Філібена, брата Фюльжанса, брата Горгія, але знали загодя, що ці останні не з'являться. Прокурор республіки Пакар з своєї сторони викликав тільки свідків звинувачення, що виступали на першій процесі. Розанські вулиці попереднього дня ожили, нарешті, від зливи всіх цих свідків, журналістів, просто зацікавлених справою, що їх викидав кожний новий поїзд. Особливо великий натовп юрмився з шести годин ранку навколо палацу юстиції. Всі, що стояли тут, палали бажанням побачити Сімона. Але мобілізована чимала військова сила примусила очистити вулицю, й Сімон пройшов нею між таких густих двох шерегів салдатів, що ніхто не міг навіть роздивитися риси його обличчя. Було вісім годин. Вибрали саме таку ранкову годину, щоб не терпіти від великої спеки, коли на судовім засіданні просто важко дихати й людям не стає повітря.

Це вже була не Бомонська зала засідань, що уся новенька виблискувала золотом і милувала світлом, що проходило крізь високі вікна. Розанський суд присяжних працював у стародавнім февдальнім замку, де йому приділено довгу й низьку залю, обшиту старовинними дубовими дошками, ледве освітлену глибокими віконними отворами. Вона скидалася на одну з тих похмурих капел, де інквізиція виносила свої страшні вироки. Паній до залі допущено не багато. Всі вони, проте, були в темних строях. Майже всі лави обсіли свідки, і без того вузьку містину, залишену для публіки, що мусила стояти, ще дужче зменшено. Авдиторія, втомлена чеканням з сьомою годиною у цій похмурій і суворій залі, більш-менш додержувалася тиші. Вона хвилювалася, глухо тремтіла, очі їй палали, рухи були стримані. Пристрасті приховалися. Справа ходила о те, щоб виконати кару потайки, далеко від світла, з якнайменшим галасом.

Марка, тільки но він сів на своїй лаві біля Давіда, що ввійшов разом з свідками, обхопило почуття туги; йому здавалося, що вони можуть задихнутися, що мури попадають їм на голови. Він бачив, що всі погляди

скеровані на них, і надто Давід привертав до себе загальну цікавість. Потім всі заворушилися: прийшов Дельбо, блідий з рішучим виглядом. Злими очима дивилася на нього більшість присутніх; вони наче наскрізь проймали його своїм поглядом і хотіли взнати, де саме точилася рана від статті, що з'явилася сьогодні ранком у „Ле Пті Бомонте“. Але оборонець, наче озброєний новим презирством і бадьорістю, довго стояв, почувуючи в собі силу сміятися з усього. Марк зацікавився далі присяжними, почав розглядати обличчя кожного присяжного, що входив, і намагався прочитати, яким людям доручено велике завдання виправдати Сімона. Це все були незначні фігури дрібних крамарів, дрібних буржуа, був фармацевт, ветеринар, два відставні капітани. І на всіх цих обличчях заліг один і той же вираз похмурого занепокоєння, бажання нічого не виявити з свого внутрішнього збентеження. Разом із собою вони принесли той сум, що отруював їм існування, відколи їхні прізвища стали відомі. В багатьох присяжних були обличчя бліді, як у тих поголених святобожних церковних служок, що розподіляють свячену воду в церкві, інші були дуже гладкі, червоні від припливу крові. Мабуть, чи не подвоїли вони ранкову порцію горілки, щоб підбадьорити себе. Почувалося, що за ними стоїть усе старе клерикальне й військове місто з своїми монастирями та касарнями. І дригота проймала на думку — яке важливе діло правосуддя доручено людям з перекрученими розсудливістю й сумлінням, приголомшеним оточенням.

Але раптом якийсь зойк прошов залею, і сам Марк відчув хвилювання, якого не зазначав ніколи. Він ще не бачив досі Сімона й одразу помітив його за спиною Дельбо; він стояв біля лави обвинувачених. Страшне вражіння справляла ця невисока, сухорлява, зігнута людина, з обличчям, покарбованим зморшками, лисою головою, денедією вкритою сивим волоссям. Як! оцей напівмрець, ці висушені моці — це й був його колишній товариш, що він знав його таким здоровим, таким жвавим. Хоч він ніколи не вражав багато обдарованою зовнішністю, мав слабкий голос, різкі рухи, проте, він

завжди носив у собі юнацький запал й віру. І ця безталанна, розбита, виснажена істота, що її повертала в'язниця, ця людська карикатура, що в неї сняли полум'ям тільки очі, це було все, що залишилося в нього від волі й непереможної мужности. Його можна було пізнати тільки з очей, в них також було пояснення довгого опору, остаточної перемоги, завдяки цьому світові чистих ідей, химері, що в її полоні він завжди перебував. Усі погляди аудиторії звернулися на нього, а він і не почував їх, наче знаходився десь далеко, й сам озиравав усе замисленим поглядом. Потім на уста йому набігла усмішка безмежної ніжности, коли він побачив свого брата Давіда, а потім і Марка, коли той наблизився до нього, тремтячи всім тілом.

Було чверть на дев'яту, як пристав проголосив початок, і ввійшов суд. Заля підвелася, потім знову сіла. Марк, що пригадував собі невгамовну Бомонську аудиторію, що шепотіла, вигукувала, дивувався тепер важкій тиші, що панувала в цій аудиторії, під якою він добре почував такі ж жорстокі пристрасті, німу потребу вбивства, що наче заховалася, як у засідці, в темній дірці. Ледве вигляд жертви викликав у неї притамований шепіт. І тепер, поки суд сідав по місцях, аудиторія знову впала в своє похмуре чекання. Та й теперішній голова суду Гюйбаро—як рівняти його до колишнього голови Граньйона, брутального й веселого, брав гору своєю бездоганною ввічливістю, урочистими рухами, підслесливим словом. Це був невисокий чоловік. Від нього тхнуло лицемірством, чоловік з приємною усмішкою, але в сірих очах його ховався вираз холодного невблаганного крицевого леза. Не менша була різниця поміж колишнім прокурором республіки, блискучим Раулем де ля Бісоньер і Пакаром, теперішнім прокурором, надзвичайно довгим, дуже сухорлявим, з наче попеченим жовтим обличчям. Він мов палав потребою затерти своє підозріле минуле й найшвидше достукатися щасливої долі. Праворуч і ліворуч голови розташувалися два члени суду, якісь непоказні фігури; вони сиділи з байдужим виглядом зовсім зайвих людей, що не несуть ніякої відповідальности. Негайно після цього

прокурор республіки поклав перед собою величезну судову справу й почав методично її перегортати впевненою рукою.

Після перших формальностей, коли констатовано, хто ввійшов до складу присяжних, пристав викликав свідків, що один по одному вийшли. Потім голова Гюйбаро почав, не кваплячись, допитувати Сімона. Він питав невинним голосом, а в його тоні почувався холод леза, що його скеровували певно й з убивчою спритністю. Цей безконечний допит, що спинявся на найдрібніших подробицях колишньої справи й з новою настирливістю повертався до звинувачення, запереченого попереднім слідством касаційного суду, був цілком несподіваний. Чекали на те, що суд не заходитиме в подробиці справи, що це буде тільки дослідження питань, покладених од вищої юридичної влади, а одразу ж стало очевидно, що Розанський суд присяжних не звертав уваги на факти, встановлені попереднім слідством, й що голова суду, користуючись із своєї влади, почав розглядати цілу Сімонову справу від самого початку. І скоро всі зрозуміли з питань, поставлених Сімонові, що нічого не викинуто с першого акту звинувачення. Припускалося, що Сімон повернувся з Бомону залізницею, що він прибув до Майльбуа за чверть одинадцять, зайшов привітати Зефірена, що лагодився вкладатися спати, згвалтував його й задушив у нападі почварного божевілля, і тільки тут з'являлася нова версія. Потреба в ній поставала з того, що в панотця Філібена знайдено краєчок пропису з печаткою школи братів: Сімона звинувачували тепер у тім, що він дійств такий пропис, замовив собі фалшиву печатку, щоб прикласти до пропису, нарешті, сам підписав пропис фалшивими ініціалами брата Горгія.

Це була вже дитяча історія, і цей останній почував її дурість до того, що сам визнав підпис за свій. Отже, нічого не забуто з першого акту звинувачення; підтримували навіть його новою вигадкою, послали навіть на славнозвісну доповідь експертів Бадоса й Трабю. Ці останні, не зважаючи на формальне визнання брата Горгія, вперто підтримували свої перші висновки. І щоб

не залишити жодного сумніву з приводу того, як він ставиться до Сімона, прокурор республіки Пакар дозволив собі втрутитися і вимагав, щоб звинувачений певно довів дещо з того, що він заперечував щодо фабрикації фалшивої печатки.

Те, як ставився до справи Сімон підчас цього довгого допиту, здавалося всім жалюгідним. Його уявляли собі всі, навіть його друзі, за людину, що вимагатиме правосуддя, уявляли, що він з'явиться озброєний громом і блискавкою, з виглядом месника, що підвівся з могили, куди замурували його так несправедливо. А він відповідав увічливим тоном, тремтів ще від лихоманки, відповідав без жодного сподіваного блиску і викликав цим велике розчарування. Його вороги знову почали казати, що він визнає свій злочин, і безчестя цього злочину написане на його обличчі. Він обурився тільки на одну мить, коли голова запитав його з приводу цієї печатки, про яку він почув уперше. А втім ніякого доказу не наводили; задовольнялися тільки тим, що розповідали про те, як один робітник довірив жінці таємницю, либонь він виконав незвичайну роботу для майльбуанського вчителя. Побачивши, що Сімон з такою силою обурюється, голова не наполягав тим більше, що підвівся Дельбо й попросив записати цей випадок до протоколу. Прокурор республіки додав тільки, що хоч і не можна знайти цього невідомого робітника, проте, він вважає факт за дуже важливий і ймовірний. Коли ввечері Давід переказав Маркові про цей перший день слухання судової справи, цей останній здогадався, що готується нове діло підлої несправедливості, і йому стиснулося серце від певності, що готувалося найганебніший злочин. Його не дивувало те, що Сімон ставився до всього спокійно, байдуже, бо він вірив у силу своєї невинності й не спроможний був виявити хвилювання. Але Марк певно розумів, що те, як поведився Сімон, справляло зле вражіння на публіку. А надто з холодного тону голови суду, з тону, що все холоднішав, з того, що той надавав ваги питанням найнепотрібнішим, що вже були вияснені, в Марка з'явилося розпачливе вражіння, майже певність нового засудження.

Він думав, що не треба заховувати перед Давідом цієї турботи, і той ледве міг стримати дві великі сльози, бо й він вийшов у нестямі з палацу юстиції, схвилюваний жахливим передчуттям.

Проте, наступні дні, цілком присвячені допитові свідків, повернули їм трохи мужности і деяку ілюзію, бо тут точилася справжня бійка. Заслухано спочатку колишніх свідків звинування; побачили знову залізничних службовців, митних службовців, що суперечили один одному в питанні про те, як повернувся Сімон до Майльбуа, чи потягом у пів на одинадцятую годину, чи пішки. Марк, що йому хотілося якнайраніше бути в залі, просив Дельбо викликати його негайно. Він подав своє свідчення про те, як одкрито було нещасний труп малого Зефірена; після того він повернувся й сів біля Давіда, що примостився в кутку вузького місця, залишеного для свідків. Отже, Марк міг спостерігати перший випадок, що його заніс оборонець до протоколу. Цей останній чувся дуже хоробро й дуже добре панував над собою, не зважаючи на жахливу огиду, що він її почував на серці. Дельбо підвівся, щоб вимагати покликати до суду за свідків панотця Філібена, братів Фюльжанса та Горгія. Тут голова почав давати короткі пояснення: виклики до суду не могли дійти ні до панотця Філібена, ні до брата Горгія, бо обидва, очевидно, перебували за межами Франції й адреси їх невідомі. Щодо брата Фюльжанса, то він тяжко хворий і надіслав за це медичну посвідку. Дельбо наполягав на появі цього останнього й зрештою домігся наказу, щоб брата Фюльжанса оглянув присяжний лікар. Далі, його не задовольняв лист панотця Крабо, що теж стояв у списку свідків. В цьому листі єзуїт посилався на свої труди, обов'язки сповідника, і заявляв, що нічого не знає про справу. І тут оборонець знову, не зважаючи на те, що проти цього дуже заперечував прокурор республіки, домігся того, що суд визнав за потрібне, щоб з'явився Вальмарійський ректор. Але ця перша сутичка викликала страшенний гнів; голова суду й оборонець ввесь час сперечалися. Цього дня слухання

справи скінчилося великим заворушенням, викликаним несподіваним свідченням помічника вчителя — Мінью. Панна Рузер, все така ж уперта, наполягала на старому, вона певна того, що чула за двадцять хвилин до одинадцяти кроки й Сімонів голос, що повернувся й розмовляв з Зефіреном. Повторила всі свої свідчення, що так важко відбилися на Сімоновім засудженні. Але водночас Мінью, що мусив виступити, як свідок, слідом за нею, відмовився від усього свого колишнього свідчення надзвичайно щирим і схвильованим тоном. Він казав, що нічого не чув, що він тепер переконаний у невинності Сімоновій і наводив найпереконаніші докази цьому. Знову покликана, панна Рузер зайшла з ним у драматичну сутичку, підчас якої вона розгубилася, не могла підрахувати годин, нічого не могла заперечити проти того, що з її приміщення не можна було чути нічого, що діялося в кімнаті малого Зефірена; Марк вважав, що він повинен ще раз стати перед судом і підтримати свідчення Міньюна. Тут біля бар'єру він здибав на мить інспектора елементарних шкіл Морезена. Цього останнього запрошено подати свою думку за обвинуваченого й за свідків; він гадав, що вийде з скрутного становища, коли перебільшить хвалу панні Рузер, її вислуг, не висловившись просто ні проти Мінью, ні проти Марка, ні навіть проти самого Сімона, бо він не знав ще, як може повернутися справа.

Але два засідання, що відбулися за цим, були ще краще для оборони. Питання про слухання справи при зачинених дверях, що так хвилювало публіку підчас першого процесу, навіть не піднесено, бо голова не насмівся й заговорити за це. Отже, довелося допитувати публічно давніх учнів Сімонових, що були колись дітьми, а тепер уже стали молодими чоловіками і майже всі одружилися. Фернан Бонгар, Огюст і Шарль Долюари, Ахіл і Філіп Савени виходили один по одному говорити за те, що вони пригадували. Все, що вони казали, було швидче сприятливе для обвинуваченого. Отже, розвіялася паскудна байка, що створилася з приводу замкнених дверей, байка про огидні

подробиці, що їх либонь розповідали діти, такі бридкі, що ними не можна було бруднити вуха аудиторії, де були й жінки. Далі сенсаційне свідчення на суді зробили Себастьян і Віктор Мільйоми. Себастьян, що йому вже пішов двадцять третій рік, зворушливо розповів за свою дитячу брехню, тривогу материну, облудне свідчення, що подали вони обидва, і як потім спокутували його, він і матір після тяжких і довгих докорів сумління. Він відтворив усі факти: як він побачив пропис у руках свого двоюродного брата Віктора, як цей пропис зник, знову його знайдено і, нарешті, як він був виявлений після того, як матір не тямлячись біля його ліжка, де він конав, визнала, що його хвороба є кара за її негідний вчинок. Щодо Віктора, то, бажаючи зробити втіху матері, що хотіла не компрометувати ще дужче паперової крамниці, він удав, ніби геть усе забув, що в нього недалекий розум великого хлопця з забитими памороками. Безперечно, він приніс пропис з школи братів, раз її знайшли з одним з його зошитів, але він нічого іншого не знає й нічого не може сказати. Нарешті, ще один з колишніх учнів братської школи — Полідор Суке, небіж Палагії, що була колись за служницю в пані Дюпарк, став перед бар'єром, і Дельбо йому поставив цілий ряд питань якнайдокладніших: як брат Горгій одводив його додому ввечері злочину, про випадки на дорозі, про що вони говорили, коли, в яку годину це було. Оборонець покликався на цього свідка з Маркової поради, бо Марк висловив йому думку, що в ній він завжди був переконаний, а саме, що цей затайливий гульвіса вчорашнього дня, підозрілий, ледачий хлопець, що тепер був за послушника в Бомонському монастирі, знав напевне частину істини. А втім Дельбо на перевелику силу міг добути від нього тільки уникливіх відповідей. Свої хитрощі Полідор прикривав дурістю. Хіба ж можна пригадати те, що сталося стільки років тому? Надто зручно було дарувати йому це, і прокурор республіки почав виявляти ознаки неспокоїної нетерплячки, а публіка ніяк не могла зрозуміти, чому це оборонець наполягає і

так заходився біля цього незначного свідка, проте, вона почувала в повітрі подув істини, що з'являлася тут, кружляла і знову тікала.

Нове засідання суду принесло нове збурення. Воно почалося з безконечних дискусій двох експертів, панів Бадоса й Трабо, що вперто стояли на своєму, всупереч самому братову Горгієві, не хотіли визнати його почерку в двох ініціалах Ф і Г. Тут вони бачили тільки Сімонів почерк і переплетені літери Е і С, що їх, правда, не можна було прочитати. Понад три години вони нагромаджували докази, подавали силу прикладів, хвилюючись у своїм божевіллі. І чудно те, що голова дозволяв їм говорити, слухав їх з видимою вибачливістю, а прокурор республіки, вдаючи ніби він робить нотатки, дозволяв їм доповнювати деякі подробиці, неначе обвинувачення все ще ґрунтувалося на їхній системі доказів. У залі, коли на кону сперечалися ці експерти, розсудливі люди почали вагатися: чому й не так, бігме! щодо почерків, то тут ніхто не знав нічого ніколи певного. Але особливо зворушив усіх наприкінці засідання один випадок, що не забрав і десяти хвилин часу. З'явився перед бар'єром, закликаний до оборони, слідчий Де, в чорнім одязі. Йому, здавалося, підступило до семидесяти років. Він був схудлий, зігнувся, мав зовсім сиве волосся, на обличчі лезом випинався тонкий ніс. Він допіру втратив свою стару вже жінку. Гомоніли за мордування, що їх ця честолюбна, невродлива й манірна жінка завдавала своєму чоловікові, коли побачила, що ніщо не витягне їх на горішні шари суспільства, не змінить долі, що судилася їм. Не допомогло навіть це засудження єврея Сімона, що вона його так хотіла й на нього так важила. І ось прийшов до суду Де, боязкий, стурбований, полохливий службовець, але в глибині душі чесна людина; прийшов полегшити своє сумління тепер, коли не було вже його дружини; прийшов підтягаром того акту, що вчинив свого часу через свою слабкість, щоб мати спокій у своїм домі. Він не казав просто за це, не визнавався навіть, що справу в тім стані, як вона перебувала в нього, після слідства, що

він провадив, треба було припинити наказом, бо не було підстав для звинувачення. Але він дозволив обронцеві Дельбо поставити йому запитання, і коли той спитав за його теперішню думку, він заявив певно, що слідство касаційного суду зруйнувало його діло, зруйнувало колишній акт звинувачення, й для нього відтепер Сімон був невинний. Потім він вийшов серед німого збурення залі. Поява цієї людини в жалобі, визнання, зроблене повільним і сумовитим голосом, зворушили серце всіх.

Цього вечора в Марка, в великій кімнаті відлюдного будинку, де товариші сходилися після кожного засідання суду, щоб умовитись, Дельбо й Давід виявляли жваву радість, майже певність остаточного успіху, до того, здавалося, свідчення Де вразило присяжних. Проте, Марк залишався заклопотаний. Він розповів їм про чутки, що ширилися, про таємні заходи колишнього голови суду Граньйона, дуже активного: він розпочав цільну підпільну кампанію після свого приїзду до Розану. В той час, коли товариші сходилися в Марка, цей останній добре знав, що на сусідній вулиці, в Граньйона, теж відбувалися щовечірні дуже таємні зібрання. І напевне там вирішали поведінку, якої треба додержуватися наступного дня; вигадували, як треба відповідати, які створити випадки; надто клопоталися свідченнями залежно від наслідків, що їх дало засідання попереднього дня. Коли це засідання вважали за шкідливе для звинуватців, можна було бути певними, що на початку наступного засідання трапиться щось несподіваного, що обтяжить вину підсудного. Знову бачили, як панотець Крабо прослизнув до Граньйона. Багато людей стверджували, що впізнали Полідора, коли той виходив звідти. Інші запевняли, що здибали на вулиці жінку й чоловіка, що дуже скидалися на панну Рузер і Морезена. А найгірше те, що якісь заходи, якесь таємне діло робилося навколо присяжних, виразно клерикальних. Про це говорили Маркові, але цілком певних відомостей не могли йому дати: Граньйон не припускався такої помилки, щоб закликати їх до себе, ні навіть такої по-

милки, щоб особисто звернутися до них; але він примушував їх одвідувати його, показував либонь непорушний доказ Сімонової вини, якусь нову страшну річ, що її важливість не дозволяє йому оголосити її. Але зрештою він використав й її, якщо оборона доведе його до краю. Марка непокоїло якесь нове паскудство, що він його носом чув, і він заявляв, що наступного дня в наслідок згубного вдару, подіяного від слідчого Де, треба чекати на якісь оборонні хитрощі звинувальної сторони, на ту блискавку, за яку казав Граньйон так, наче вона лежить йому в кишені. І справді наступне засідання було одне з найважливіших. Прийшов до суду й Жакен, голова присяжних, у свою чергу полегшити сумління. Він дуже просто розповів, як голова суду Граньйон, закликаний од присяжних, що хотіли дізнатися за те, яку кару прикласти, ввійшов до них з листом у руці, з зворушеним виглядом і показав їм цього листа, підписаного Сімоном; на цім листі стояв підпис на пост-скриптумі, написаний точнісінько таким почерком, як на прописі. Відтоді багато присяжних, що ще вагалися, переконалися в вині звинуваченого. Щодо нього, Жакена, то він уже не вагався, дуже щасливий з цієї певности, що давала спокій його сумлінню. Він не знав ще тоді за незаконність такого повідомлення. Тільки пізніше Жакен почав цим мордуватися аж до того дня, коли доведено, що пост-скриптум і підпис фалшиві, і це переконало його визнатися в своїй, навіть невольній помилці, як треба доброму християнинові. Остання подробиця, що він переказав її спокійним голосом, викликала тремтіння в аудиторії. Це Ісус наказав йому все сказати, раз якось увечері, коли під тягаром сумління він стояв навколішках у темній капелі Сан-Максанс. Граньйон, викликаний після того, спочатку хотів поставитися до випадку з своєю колишньою щирістю авторитетного голови суду. Гладкий ще, хоч і зблідлий од страху, під машкарою, що прикривала його довге мордування, з безсоромністю людини, що любить добре пожити, він удавав, ніби гаразд не пригадував цих дрібниць. Так, він згадує, що ввійшов у

дорадчу залю присяжних, тримаючи в руці щойно одержаний лист. Він був дуже збурений ним і показав його під впливом свого хвилювання, не складаючи собі як слід справи в тім, що робить, з єдиного бажання встановити істину. Ніколи не шкодував за цим актом повідомлення, бо цілком переконаний, що пост-скриптом й підпис достотні, а втім, на його думку, треба ще довести, що вони фалшиві. Потім, коли він формально почав обвинувачувати Жакена в тім, що той голосно прочитав листа присяжним і почав з'ясовувати його, покликано знову Жакена, й поміж них зайшла жвава дискусія. Зрештою Граньйон почав обвинувачувати архітектора в тім, що той помиляється й забув за факт цього читання. Після цього він тріумфував, а аудиторія почала гикати на чесну людину, підозріваючи її в тім, що вона продалася євреям. Марно втручався Дельбо кілька разів, намагаючись роздратувати Граньйона, зняти з нього прибрану машкару, примусити його оголосити ту славетну річ, що мусила вразити всіх, як блискавкою. Гаразд володіючи собою, задоволений з того, що уникнув безпосередньої небезпеки й посіяв сумнів у справедливості свідчення свого супротивника, колишній голова суду почав далі відповідати уникливо. Проте, помітили, що один з присяжних поставив йому питання, що в ньому ніхто нічого не зрозумів: чи не знає він іншого підступу Сімона, що міг би надати прописові бажаної достотности. Він одповів загадково, що тримається своїх попередніх заяв і не хоче вплетувати новий ряд фактів, хоч як вони певні. Одним словом, день, що мусив остаточно повалити звинувачення, видався сприятливим для нього. І ввечері в Марка знову почали втрачати надію.

Ще протягом кількох засідань тривав допит свідків. Лікар, що йому доручено було піти до брата Фюльжанса й оглянути стан його здоров'я, повернувся з доповіддю про те, що стан здоров'я того загрозливий і не припускав будь-якого пересування. Так само й панотцеві Крабо пощастило уникнути потреби стати до суду під витівкою наглого нападу хвороби — роз-

тягнення зв'язок на нозі. Марно Дельбо пропонував, щоб панотця Крабо допитала спеціальна комісія, голова Гюйбаро, такий флегматичний з початку, тепер рубав наче шаблюкою все з помітною квапливістю покінчити з цим. Він грубо поведився з самим Сімоном, ставився до нього як до злочинця, вже засудженого. Йому наче надало духу те, з яким особливим спокоєм ставився Сімон до всього, як спокійно слухав він свідків з здивованим зацікавленням людини, що їй оповідають надзвичайну пригоду іншої людини. Тільки двічі або тричі він обурився проти свідчень, надто брехливих, а найчастіше реагував тільки тим, що усміхався, знизував плечима.

Нарешті, почав свою промову прокурор республіки Пакар. Високий і худорлявий, він казав без оздоб, але красномовно з математичною певністю. Його завдання, з огляду на певний вирок касаційного суду, було цілком незручне. Але його тактика була дуже проста, він не звертав на це жодної уваги, ні разу навіть не натякнув на довге слідство, що скінчилося передачею справи новому судові присяжних. Спокійно він узяв знову акт звинувачення, посилався на доповідь двох експертів і прийшов до висновку, що Сімон винний, приймаючи нову версію щодо пропису: раніш припускалося просто, що він мав фалшивий підпис, а тепер стверджувалося, що на ньому була фалшива й печатка. Він, щодо цієї печатки, кидав навіть слова цілковитої певності, начебто він мав до свого розпорядження незаперечні докази, не міг тільки їх навести. Щодо брата Горгія, то, на його думку, це була тільки нещасна людина, може, хора, у всякому разі людина, що багато їй заповідливо робила, а тепер продана „жидам“ вийшла з церкви. Для неї Горгій завжди був полудою на оці, компрометуючи її. І Пакар кінчив промову, вимагаючи від присяжних покласти край цій справі, такій згубній для морального спокою країни. Вони мусять сказати раз назавжди, де був винний, чи був він серед анархістів, космополітів, що нерозумно прагнуть зруйнувати ідею бога й батьківщини, чи між людей віри, шаноби й традиції, що вже скільки віків сприяли величності Франції.

Далі говорив протягом двох засідань Дельбо. Він, вперто й нервово розглядав теж з пристрасним красномовством усю справу. Але він розглядає її знову всю, щоб зруйнувати, користуючись з доказів, здобутих через слідство касаційного суду, з фактів, наведених у колишнім акті винування. Не залишалось жодного з них, що не був би перекинутий: доведено, що Сімон повернувся пішки, що він прибув до Майльбуа за двадцять хвилин до півночі, тоді як злочин виконано вже годину тому; надто певно доведено достотність пропису, те, що він мав на собі печатку школи братів, підписаний почерком брата Горгія. Визнання цього останнього і треба було, раз блискучі контр-експертизи зруйнували надзвичайну доповідь панів Бадоса й Трабю. Тут він дослідив нову версію за фабрикацію фалшивої печатки. Неможливо навести жодного доказу цьому; проте, він спинився на припущенні цього факту, розуміючи добре, що тут приховується якесь вище паскудство під тим, як хитро ставилися до цього факту, стверджували його й замовчували. Якась жінка, казали, чула від хорого робітника невиразну історію про печатку, яку той зробив для майльбуаського вчителя. Де ж ця жінка? що робила вона? Ніхто не хотів або не міг на це відповісти; з цього є право зробити висновок, що це одна з тих дурних брехень, що їх так багато кинув у нарід „Ле Пті Бомонте“. Тимчасом, як відбувати ввесь злочин, діло було так: брат Горгій повертався до школи після того, як одвів Полідора. Проходячи повз одчинене Зефіренове вікно, він наблизився і зайшов у розмову з Зефіреном, а потім нагло вскочив у кімнату, поступаючись перед божевіллям, викликаним надзвичайним статтевим збуренням, як побачив бідолашну слабу дитину в сорочці, таку рожеву, таку веселу, з головою малого білявого янгола. Дельбо визнавав, що є ще прогалина в його відбуванні страшної сцени: де саме брат Горгій узяв пропис, бо він правий був, коли сміявся жартуючи й питав, чи ж звичай ходити на прохідку ввечері, маючи пропис у кишені. Число газети „Ле Пті Бомонте“ напевно таки лежало у кишені, й звідти він його витяг,

щоб затулити рота жертви. Щодо пропису, то й він безперечно мусив там бути, але як довести? Дельбо добре знав, де треба було шукати істини, тож він і допитував так настирливо Полідора з єдиною метою примусити його сказати, але нічого не міг витягти з його лукавої дурости. А втім, що могло допомогти виясненню цього темного пункту? Хіба ж не була просто в очі, не засліплювала очевидна вина брата Горгія? Його контр-докази спиралися лише на ряд фалшивих свідчень. Усе доводило його вину: втеча, напіввизнання й злочинні зусилля, зроблені для того, щоб урятувати його, розпорошення його співучасників: панотця Філібена десь заховано, у глибині якогось італійського монастиря; брат Фюльжанс, що теж втік, спирався на якусь вигадану хворобу; панотець Крабо теж: небо надіслало йому порятунок—несподіване зведення ноги. Хіба ж не для того, щоб урятувати Горгія, колишній голова суду Граньйон дійшов до цього нелегального повідомлення присяжним фалшивого документу, що доведено тепер свідченням архітектора Жакена? Одного цього злочину серед сили інших тяжких злочинів досить було для того, щоб одкрити очі найупередженішій людині. Він закінчив промову малюнком страшних страждань Сімонових у в'язниці, п'ятнадцяти років, що він їх провів там серед найгірших фізичних і моральних мук, безперестанно заявляючи про свою невинність. Він додав до цього, що й він приєднується до бажання покінчити з цією справою, бажання, що його висловив прокурор республіки, але скінчити на честь Франції, відродивши справедливість; бо коли знову покарають невинного, це буде для неї така ганьба, для якої й назви не прибереш; тоді країна може чекати в майбутнім нечисленних лих.

На цю промову репліки не було; дебати припинено, і присяжні негайно вийшли до нарадчої залі. Було одинадцять годин ранку; липневе сонце яскраво світило, і його блискучі проміння, не зважаючи на завіси, дуже нагрівали залю. Чекати довелося найбільше з годину. Авдиторія німа, непокійна, нічим не нагадувала колишньої Бомонської авдиторії, що була така галаслива,

така буйна. Нерухоме повітря, здавалося, з олив'яною вагою падало з стелі. Не чути було розмови, тільки сімоністи й антисімоністи перекидалися косяками. Можна було сказати, що це погребна кімната, й у ній розв'язується питання за життя або смерть, з тугою за майбутнє народу. Нарешті присяжні з'явилися, ввійшов знову суд, і серед жахливої тиші голова присяжних випростався; це був невисокий чоловік, сіренький і худорлявий, міський злотарник, що мав постійних клієнтів серед духовенства. Його верескливий голос чувся виразно. Відповідь на питання, чи винний Сімон була: так. І це ухвалено більшістю. Одноголосно присяжні припускали обставини, що зменшували вину. Колись у Бомоні одноголосність була щодо винности, і дуже незначна більшість голосувала за обставини, що зменшували вину. І от квапливо, виконавши деякі формальності, голова суду Гюйбаро виголосив кару — десять років ув'язнення й вийшов. Прокурор республіки Пакар пішов слідком за ним, вітаючи присяжних, начебто хотів висловити їм подяку.

Тут Марк насмілився подивитися на Сімона й помітив на його нерухомім обличчі тільки щось подібне до слабої усмішки; це була журна згортка на устах. Дельбо, нетямлячи себе, стискував кулаки. Давід не входив до залі; він був дуже схвильований і чекав на вирок за дверима. І цей вирок був для нього наче грім з ясного неба. Марк почував, що смертельний холод зледеняв йому кров, наче од якогось жахливого вітру, що повіяв у цій залі. Це був наче холодний жах, вища несправедливість, що їй одмовлялись повірити справедливі розуми, злочин із злочинів, що здавався неможливий ще ранком; його відкидав розум тоді, і раптом він став почварною дійсністю. Тут не чути було, як у Бомоні, диких вигуків радості, наче тут знаходилася ще тепла здобич людоджерів, і вони кинулися на кривавий бенкет. Заля, повна запеклих антисімоністів залишалася в жахливій мовчанці, в тій мовчанці, що зледеняє кістки. В стриманім бурмотінні ледве вдавалося відчути довге тремтіння чекання. Виходили тихо, ніхто не штовхався; здавалося, наче роз-

ходилися люди в чорнім одязі з жалібного зібрання, і всі задихалися від хвилювання, вражені жахом. За дверима Марк побачив Давіда, що ридав.

Отже, церква перемогла; братська школа мусила ожити, а світська школа мусила стати передпеклом, диявольською печерою, де забруднювалися тіла й душі дитячі. Скажене, велетенське зусилля конгрегації і майже всього духовенства, кінець-кінцем, призвело до того, що ще відкинуто на час їхню поразку, таку певну в майбутнім. Протягом років молоде покоління знов задурюватиметься помилками, воно скнітиме в брехні. Поступ людства вперед знову гальмуватиметься до того дня, коли вільна думка, непереможна, все ж таки посуваючись уперед, визволить нарід, націю, що она лише може зробити здатним нарешті до істини й справедливості.

Другого дня ввечері, коли Марк повернувся до Майльбуа, розбитий утомою, з розшматованим серцем, він знайшов листа від Женев'єви, що мав у собі тільки три рядки: „Я прочитала все слідство, стежила за процесом. Сьогодні вчинено наймерзотніший вчинок. Сімон невинний“.

Другого дня, в четвер, коли Марк устав з ліжка після майже безсонної ночі, бо був ще пригноблений прикрістю жахливих розанських днів, до нього прибігла дочка Луїза. Вона дізналася про його поворот й утекла на часинку з маленького, завжди замкненого дому пані Дюпарк. Пристрасно кинулася вона батькові на шию.

— О! Тато, як тобі мусить бути прикро, і яка я щаслива, що обіймаю тебе!

Ця майже доросла вже дівчина, дуже добре знала Сімонову справу, поділяла всю віру, всю пристрасність до справедливості обожуваного батька, її вчителя, що його високий розум керував нею. В її вигуку чулося обурення й розпач, до якого довів її почварний розанський вирок.

Але, дивлячись на дочку, обнімаючи її в свою чергу, Марк думав за Женев'євин лист, бо думки за нього багато важили в його нічному безсонні.

— А ти знаєш про те, що написала мені твоє ма-
тір і що вона відтепер з нами?

— Так, так, тато, знаю... Вона казала мені за це.
І потім, я могла б тобі оповістити, як сперечалася
вона з бабунею, коли ця остання побачила, що мама за-
ходжується читати все, дістала собі такі документи,
що ніколи ще не бували в домі, виходить щоранку
купувати повний звіт нового процесу. Бабуня хотіла
все спалити, але мама замкнулася в себе й виледжу-
вала цілі дні в своїй кімнаті... Я теж усе читала, мама
мені дозволила читати. О! таточко, яка жахлива
історія, ця нещасна людина, цей невиний, що його
катує стільки паскудних людей! Я, коли б я могла,
ах! я любила б тебе ще більше за те, що ти любив
його й захищав!..

Вона знову обняла його й знову поцілувала від
захоплення. А він, не зважаючи на своє страждання,
почав усміхатися, наче чарівний бальзам угамував
трохи палючий біль його живих ран. Він усміхався,
уявляючи собі, як читали його дружина й донька всі
документи, і тепер, знаючи нарешті все, повертаються
до нього.

— Її лист, її лист, знову почав він упівголоса, яку
розраду, яку надію дав він мені. Невже ж чекає на мене
така радість після стількох лих?

Потім занепокоївшись він спитав Луїзу:

— Значить, матір казала тобі за мене? Чи розуміє
вона, чи вболіває вона, згадуючи за наші зайві мор-
дування? Я завжди думав за це, думав, що того дня,
коли вона все визнає, вона повернеться.

Але молода дівчина поклати мило палець на вуста.
Вона усміхалася в свою чергу.

— О! таточко, не примушуй мене казати за те, чого
я ще не можу сказати. Я брехатиму, якщо розповіда-
тиму тобі надто добрі новини. Наші справи йдуть
гарзд, от і все... Потерпи ще і звірся на мене, свою
дочку, що намагається бути такою ж розсудливою й
такою ж ніжною, як ти.

Потім вона оповіла йому новини за здоров'я пані
Бертеро, що мало заспокоїли його. Вже багато років

ця остання терпіла од сердечної хвороби. Останні події, здавалося, відразу погіршили її здоров'я. Гнів пані Дюпарк, майже безперервний тепер, наглі бучі, що ними вона колошматила маленький темний і похмурий дім, примушували пані Бертеро схоплюватися. Це викликало в неї дриготу, вона так задихалася, що потім на превелику силу могла прийти до нормального стану. Отже, щоб уникнути такого роду нервових струсів, що на них вона повсякчас наражалася, вона зрештою припинила сходити до малої вітальні. Вона жила в своїй кімнаті, лежала на канапі й дивилася на пустельну Капуцинську площу з ранку до вечора своїми сумовитими з виразом страждання очима, що стали такими сумними від утрачених уже стільки років радощів.

— Там не дуже то весело, продовжувала Луїза. Мамуся в своїй кімнаті, бабуня Бертеро в своїй, а бабуня то береться гори, то сходить наниз, грюкає дверима, свариться з Пелагією, коли не здибає нікого, кого можна б було лаяти... А втім я, я не нарікаю, я теж залишаюся, я працюю. Ти знаєш, мамуня на це погоджується, за шість місяців я йду до нормальної школи й дуже сподіваюся, що мене приймуть.

Під цю розмову прийшов з Бомону Себастьян, що був вільний цього дня. Він хотів також привітати свого колишнього вчителя, дізнавшись про його поворот. І майже водночас з'явилися також Жозеф і Сара, щоб подякувати Маркові за його зусилля, за його некорисний героїзм від імени їхньої матері й Леманів, що їх приголомшило нове засудження Сімонове. Вони оповіли, що як снігом на голову вчора знову впало лихо на нещасних мешканців на вулиці Тру, коли Давід телеграфував з Розану про жахливу новину. Пані Сімон уважала за краще чекати на вістку тут з своїми батьками й дітьми, уникаючи ворожого оточення цього великого клерикального міста, та й обмежені засоби не дозволяли їй там довго жити. Малий дім плакав. Вони почули тільки про несправедливий вирок, не знали за те, що мусило ще статися й чекали на поворот Давіда. Той залишився біля брата,

щоб залежно від обставин вирішити, що робити далі. І тут у Марка сталася зворушлива сцена поміж чотирьох молодих людей, що, познайомившись у школі, в цім приятельськім домі продовжували бачитися й любити одне одного.

В Жозефа й Сари очі ще були вогки від сліз, стомлені цілою ніччю гарячкового безсоння, бо протягом її вони не мали й години спокою. І коли вони знову почали ридати, згадуючи за свого батька, Себастьян у непереможнім сердешнім пориванні, поцілував свою приятельку Сару, а Луїза взяла обидві руки Жозефа й почала сама плакати, кажучи йому, що дуже кохає його з наївною думкою цим трохи розрадити Жозефа. Їй минуло сімнадцять років, а йому двадцять, Себастьянові йшов двадцять перший, а Сарі вісімнадцять. Марк був зворушений, дивлячись на них, що так тремтіли від молодости, розуму і доброти. Тут спала йому в голову думка, що й раніш уже з'являлася, коли він дивився ще на їхні дитячі забавки. Чому не може тут зародитися два подружжя, як насіння майбутніх багатих жнив, вони бо понесуть своє широке серце й свій звільнений розум на велике діло прийдешнього.

Коли доньчина остання візита, надія, що вона йому принесла, були для Марка джерелом щасливої розради в його злигоднях, то наступними днями він негайно відчув себе пригніченим, бачачи видовисько, що шматувало йому душу, видовисько нещасної країни, отруєної і збещеної. Отже, можливий був злочин із злочинів, і Франція продовжувала спати. Вже протягом довгої боротьби, підчас перегляду справи, він не пізнавав уже в ній шляхетну, великодушну визволительку і месницю, що була колись для нього високою й пристрасною коханкою. Але ніколи не вважав він її здатною так низько впасти, стати Францією нечулою, жорстокою, заснулою й полохливою, що скніла в ганьбі й несправедливості. Скільки ще треба було років і поколінь, щоб збудити її від цього ганебного сну. Одну мить він утратив надію, думав, що батьківщина загинула, і йому наче чулися прокльони Феру,

що виходили з землі, ця паскудна країна, що цілком згнила через попів, отруєна гидкими газетами, загрузла в такім багні темноти й довірливості, що ніколи вже не можна буде витягти її звідти. Другого дня після розанського вироку він чекав на те, що збуряться чесні сумлінності, здорові розуми, пробуркані жахливим вітром, що повіяв. І ніщо не зворухнулося; найодважніші, здавалося, забилися в свій куток і, через загальну дурість й полохливість, стала можлива найганебніша справа.

В Майльбуа Марк помітив Дарра з розгубленим виглядом; він був у розпачі, бачачи, що мерія знову тікає від нього й що тріюмфує клерикал Філі. А особливо боліло йому серце, коли він здибав своїх колишніх учнів Фернана Бонгара, Огюста й Шарля Долюарів, Ахіла й Філіпа Савенів. Ця зустріч показала йому виразно, як мало пощастило йому покласти в них соціальної справедливості й громадської мужности. Фернан не знав нічого й знизував плечима. Огюст і Шарль знову почали сумніватися в невинності Сімоновій. Щодо близнят Ахіла й Філіпа, то вони залишились переконані в невинності, але що з того? Вони сами не могли зробити революції. А втім це ж був „жид“, ні більше, ні менше, і ця подія зрештою, для них не багато важила. Панував жах; кожний повернувся до себе, вирішивши не компрометувати себе більше. Гірше було в Бомоні, куди Марк мав таку божевільну думку — піти, щоб побачити, чи не можна розбуркати деякі сумління, підштовхнути декого з впливових людей спробувати останнє зусилля, щоб примусити скасувати негайно ганебний вирок. Лемарруа, що до нього він насмілився звернутися, здавалося, взяв його за божевільного. Він одповів йому певно, майже брутально, не зважаючи на свою звичайну ласку, що справу тепер скінчено й що було б нерозсудливо бажати знову її розпочати, до того країна була нею виснажена, розпалена, хора. З погляду політичної її ваги, вона небезпечна, і республіка була б напевно переможена на майбутніх виборах, якщо дати клерикальній реакції нагоду знову скористуватись з

цієї справи. Майбутні вибори! тут сказано все; це був знову великий доказ, і наказ мав бути такий: заховати вищу несправедливість і замовчувати її більше, ніж напередодні першого процесу. Депутати, сенатори, префект Аннебіз, ціла адміністрація, вся місцева влада, не маючи потреби навіть змовлятися з цього приводу, всі знітилися, всі принишкли, наче їх аніж не клопотало подвійне засудження невинної людини; вони страхалися навіть називати Сімонове ім'я, щоб воно не викликало жахливих примар. І колишні республіканці, колишні вольтерьянці остаточно змінилися, прихилилися до церкви, думаючи, що треба запобігати її ласки, щоб мати силу змагатися з соціалізмом, що підводився їй був для них жахом прийдешнього дня, загрожував потопити буржуазію, що посіла давно вже узурповану владу. Лемарруа не розгнівався, побачивши, яко його супротивник на виборах, Дельбо, що його кількість голосів збільшувалася за кожним голосуванням, розбитий у Розані, як це наче громом уразило Дельбо; тут його полохлива потреба мовчати виходила з бажання дозволити потопати скомпрометованим героям. Серед такої наглої зміни поглядів один Марсільї зберігав люб'язну усмішку, чувся дуже задоволений, бо одержав уже портфель міністра народньої освіти в радикальнім міністерстві і певний був, що матиме його рано чи пізно і в помірнім міністерстві, бо дуже вже він переконаний був непереможної сили своєї гнучкості й того, що він братався з усіма. Тому він один тільки добре прийняв Марка й порадив йому сподіватися на краще, коли він, Марсільї, матиме владу, а втім нічого певного не пообіцяв. Відтоді конгрегація святкувала блискучу перемогу, пишаючись з свого тріумфу. Як їй легко стало тепер, коли вона бачила, що відтепер врятовано панотця Крабо, його співучасників і його креатури. Дано пишний обід, потім зразу після цього влаштовано прийом у колишнього голови Граньйона, де можна було побачити натовп суддів, службовців, навіть університетських людей. Усміхалися, стискували руки, щасливі з того, що з'лишилися живі після такої серйозної небезпеки. Щоранку „Ле Пті Бомонте“

святкувала перемогу невсипущих вояк — бога й батьківщини. Потім раптом вона замовкла, очевидячки, діставши відповідного наказу згори. Це через те, що вже тоді, коли ще греміла дужим дзвоном перемога, кожний починав почувати моральну поразку, і знову серце стискував страх перед завтрашнім днем. Отже, взяли за краще розважити людей. Присяжні розповіли, як виносили вирок. Тепер знали, що вони засудили Сімона більшістю одного голоса. Крім того, виходячи з засідання, всі підписали прохання про дарування вини Сімонові. Вони не могли визнатися одвертіше в тім, що чулися в великій скруті від жорстокої доконечности ствердити колишній бомонський вирок, не зважаючи на те, що вони переконані були в невинності обвинуваченого. Ця невинність, кінець-кінцем, упала в очі всім, що почули, як надзвичайно ставилися для обвинуваченого присяжні; вони водночас і карали й дарували. Тут вражала глибока суперечність. І дарувати вину так конче треба, так неминуче, що ніхто не здивувався, коли за декілька днів прохання присяжних задоволено. „Ле Пті Бомонте“ думав, що треба виляти востаннє брудного „жида“, але й вона зідхнула з полегшенням, щаслива з того, що звільнилася, нарешті, від своєї огидної ролі. Це дарування вини ще раз завдало Давідові прикрої туги, викликало страшну внутрішню боротьбу. Брат його доходив останніх сил; його живцем їла лихоманка. У такому стані фізичного й морального виснаження він міг повернутися до в'язниці тільки для того, щоб умерти. На нього чекала дружина, діти в сльозах, вони сподівалися ще врятувати його силою своєї ніжності, свого пеклування. Проте, Давід не хотів спочатку миритися з даруванням вини, хотів ще порадитися за це з Марком, з Дельбо, з усіма героїчними захисниками невинного, добре розуміючи, що хоч дарування вини не відбирало в Сімона права одного дня примусити визнати свою невинність, воно відбере в них самих наймогутнішу зброю: в них не буде мученика, що його мордують на голготі, викликаючи сльози й вигуки обурення в цілого світу. Всі

трое скорилися з розбитим серцем, і Давід змирився з даруванням вини. Але Марк й Дельбо почували, що конгрегація мала право тріумфувати, бо Сімонова справа припинила своє існування для людства, раз вона не зворушувала вже в масах почуття справедливості й великодушності.

Негайно вирішено долю Сімонову. До Майльбуа неможливо було йому повернутися; там пані Сімон, як умовлено, мусила залишитися ще кілька днів у Леманів із дітьми Жозефом і Сарою, що чекали на початок навчання у сусідніх нормальних школах, де вони слухали курси. Знову визнався Давід. Його плян був давно готовий: поступитися експлуатацією кам'янярні, передати її керівникові, а натомість купити мармурову кам'янярню в відлюднім кутку Піренеїв, привезти туди Сімона, що він його приймав за спільника. Гірське повітря, радість діяльного життя мусили повернути йому здоров'я за шість місяців. А коли вони оселяться там, пані Сімон переїде до чоловіка, не кажучи вже про дітей, що могли кінець вакацій пробути біля батька. Все це й зроблено з точністю й надзвичайною швидкістю. Сімона наче викрали. Він залишив Розан ще схвильований, і жодна душа навіть не підозривала, що він виїхав. Подорожував він інкогніто й, здавалося, зник з Давідом на далекім півдні, загубившись серед високих верховин. Дізналися за це тільки через одну газетну статтю, що родина приєдналася до нього. І відтоді він цілком зник; його особу забуто.

Того самого дня, коли Сімонова сім'я мусила, нарешті, об'єднатися, оповита спокоєм і великою ніжністю, що ще не проходила, Марка, викликав нагальний лист до Сальвана. Коли він прийшов до цього останнього, стиснувши один одному руки, вони почали розмову й викликали в уяві зворушливу, складну сцену, що мусила оце відбуватися далеко від них, на краю Франції.

— Це мусить бути за нагороду для нас усіх, сказав Сальван. Раз ми не змогли витягти з справи її великої соціальної сили, ми досягли принаймні цього щастя, що цей любий нам мученик буде в обіймах своєї жінки й дітей.

— Так, сказав Марк, ця сцена не кидає моєї уяви від самого ранку. Я бачу їх спокійних; бачу, як їм радісно під розлогим блакитним небом. А для нього, цього нещасного мученика, що так довго прикутий був до свого ланцюга, якою радістю мусить бути те, що він ходить вільно, вдихає свіже повітря, чисті пахощі рослин і дерев!

І для них, цих милих дітей і жінки, яка викохана мрія здійснилася, коли вони можуть бачити його, нарешті, водити його на прохідку, наче велику дитину, що видужує від хвороби, й усміхаються йому, бачачи, що він знову відроджується... Ви маєте слухність — це наша єдина нагорода.

Він замокнув, потім додав тихіше, з прихованою прикрістю людини, що брала участь у боротьбі й не могла втішитися, побачивши, що зброя переломилася в руці.

— Наша роля остаточно скінчилася... Дарування вини Сімонові безперечно було неминуче, але воно цілком позбавило нас можливості діяти... Нічого іншого не залишається, як чекати на жниво від доброго насіння, що ми посіяли, якщо воно зійде колись, на такому ґрунті.

— Так, воно зійде, не сумнівайтеся, мій друже! вигукнув Сальван. Не треба ніколи зневірятися в нашої нещасній, але великій країні. Вона може помилятися—помиляється, але повертається завжди до істини, до розуму. Будемо задоволені з нашого діла; воно багато обіцяє в близькому майбутньому.

Потім він змовкнув своєю чергою, зробивши стурбований рух.

— Але по суті я думаю так, як і ви; наша перемога не завтрішнього дня. Теперішні часи справді паскудні; ніколи ще ми не зазнавали неспокійніших і загрозливіших. Я й просив вас завітати до мене, саме на те, щоб поговорити трохи про теперішній наш стан.

Тут він переказав Маркові те, про що дізнався. Після розанівського вироку всі визнані сімоністи, всі чесні люди, скомпрометовані у справі, підпали під

помсту конгрегації, під зненависть сліпого натовпу егоїстів і полохунів. Вони зазнають жорстокої кари, потерплять і їхні інтереси і вони самі за той злочин, що вони трималися осторонь в ім'я істини й справедливості.

Ви чули. Оборонцеві Дельбо вже немає ходу до палацу юстиції. В нього відібрали половину справ; клієнти вважають його за людину, що компрометує їх. Це руйнує цілком усю його кар'єру, а найгірше те, що на наступних виборах він знову не матиме успіху, бо сама соціалістична партія поділилася на дві частини... Щодо мене, то я напевно вискочу...

У Марка від цих слів вихопився вигук здивовання й розпачу.

— Так, так, мій милий... Ви добре знаєте, що Морезен зазіхає на начальника цієї школи вже давно. Він завжди всі свої дії спрямовував на те, щоб вижити мене звідси й тріумфувати на моїм місці. Його довгий компроміс з церквою був тільки виявом мудрої тактики, щоб скористати з неї тоді, як вона переможе. Проте, після слідства касаційного суду він дуже побоювався й почав навіть казати, що завжди вважав Сімона за невинного. Але от Сімон засуджений, і Морезен знову співає однієї з клерикальною партією, певний тепер, що на цей раз Ле Баразе муситиме покарати мене під тиском усіх реакційних сил, що перемагають... Я був би дуже здивований, коли б залишився тут до початку жовтневих лекцій.

Марк ніяк не міг стямитися.

— Як! ви, що в вас елементарне навчання має таку потребу, що зробили такі великі послуги, давши світським школам цілу армію вчителів, світлих розумів, визволених від догми. Це було, як ви самі колись казали, питання життя й смерті — розмістити скрізь по селах місіонерів вільної думки, щоб вони виховали для Франції людей розуму й солідарності, врятувавши їх од вікової брехні, від довірливості поневоленої отари, принесли істину до всіх пригноблених людей, що страждають. Завтра Франція прагнутиме того, чого хотітимуть учителі елементарної школи. Невже ж ви

підете раніш, ніж довершите своє діло, а вам же так багато ще залишається зробити? Ні, ні, це неможливо, Ле Баразе був у глибині душі з нами, хоч не висловлювався певно, і ніколи не зробить він такого негідного вчинку.

Сальван сумно усміхнувся.

— Насамперед немає людини, що її не можна було б замінити. Отже, я можу зійти з кону, і інші з'являться слідком за мною продовжувати добре діло, що я розпочав. І Морезен може прийти й посісти моє місце. Я певний того, що він не накоїть тут багато лиха, бо він не клопотатиметься справою й примушений буде йти моїм слідом. Бачите, є такі справи, що раз їх почато, вони розвиватимуться далі силою людської еволюції, незалежно навіть од людей. А поза тим, можна сказати, ви не знаєте Ле Баразе. Ми не беремо на увагу, ну! вирішень його мудрої республіканської дипломатії. Він був з нами, це певно; і був би ще, коли б ми перемогли. Але тепер наша поразка завдає йому смертельних труднощів. По суті в нього тільки одне бажання: врятувати свою справу, це світське обов'язкове навчання; він є один з його будівників од героїчних часів нещасливої республіки, що так повільно поступає до віку розуму. Отож, як церква стала могутня на деякий час і загрожує зруйнувати його справу, хіба ж одмовиться він дати їй потрібні жертви, чекаючи на нагоду, коли йому можна буде говорити в свою чергу, як людині, що має владу? Така вже з нього людина, ми його не змінимо.

Він розвивав далі свою думку, казав про всі впливи, всі сили, що діють і тиснуть на Ле Баразе. Ректор Форб, ця байдужа, вчена людина, що так бажає миру, очевидячки, наказав йому задовольнити вимоги опозиційних депутатів, боячись, що матиме клопіт з своїм міністром. Ці ж депутати з графом Гектором де Сангльбеф на чолі, що визначився своєю настирливістю, знімали одне за одним клопотання, щоб домогтися відставки відомих сімонистів. Республіканські ж депутати і самий радикал Лемарруа пальцем не поворухнули, погоджувались на цю гекатомбу, щоб при-

вернути до себе суспільну думку й не втратити багато виборців. Професори, вчителі тепер ішли за прикладом директора Депенвільє, ходили до обідні в неділю в супроводі своїх паній і панн. У лицей панував піп; релігійні обов'язки стали обов'язкові; кожний учень, що відмовлявся від них, мав погану нотатку. Його переслідували і так мордували, що тому нічого іншого не залишалось, як кинути лицей. Там почувався тягар руки панотця Крабо, як реакційного авторитета, що подавав приклад, керуючи Вальмарійським коледжем. Одного факту досить, щоб довести, що нахабство конгрегації зростає: цей попівський заклад наповнений неприхованими професорами єзуїтами, тимчасом як досі ці єзуїти ховалися під рясою білого духовенства, щоб не порушувати закону.

— От і маємо, — сказав наприкінці Сальван, що через це нове засудження Сімона вони говорять тепер як люди, що мають владу, а її дали їм загальне положенство й дурість. І нас напевно виметуть, щоб звільнити місце для їхніх креатур... Уже кажуть про те, що дається кращу вчительську посаду в Бомоні панні Рузер. З другої сторони Жоффра, жонвільського вчителя, буде призначено сюди, бо він загрожує, що знову повернеться проти абата Кондьяса, якщо далі затриметься це винагородження його послуг. Нарешті, Дутрекен, вчорашній республіканець, що злигався з церквою через свою прикру політичну помилку, має вже дві школи в наших околицях для своїх двох синів, — запеклих антисімоністів і націоналістів, вихованих у догматах церкви. Отже, ми ще раз наразилися на гостру реакцію, останню кризу, сподіваюся. І нам лишається тільки чекати того дня, коли країна спекається отрути, що від неї вона гине... А коли мене зіпхнуть, то чи можете ви сумліватися, мій друже, що й ви муsite піти разом зі мною? Так же?

Марк дивився на нього з усмішкою. Тепер він зрозумів, нарешті, чому той викликав його нагально.

— Значить, я засуджений.

— Боюся, що на цей раз так, і я хотів вас попередити зразу ж... О! Діло ще не зроблено. Ле Баразе

покищо мовчить, ніби вичікує чогось, нічого не кажучи про свої наміри. Але ви не можете собі уявити всіх тих нападів, що він зазнає останнім часом, особливо щодо вас. Це не природно, що вимагають вас звільнити негайно. Я вам допіру казав уже за цього великого дурня де Сангльбеф, що його стара маркіза де Буаз тримає на ниточці. Він доводить її до розпачу, так погано виконує свою роль блазня. Тричі він уже з'являвся в префектурі, загрожуючи Ле Баразе запитанням у палаті, якщо той не порозуміється з префектом Аннебізом щодо вашого звільнення. Я гадаю, що вам був би вже край, коли б вимога не була така брутальна... Так от, мій сердешний друже, Ле Баразе не може вже далі чинити опору. Він не може навіть хотіти цього. Не забувайте його дивної впертості, з якою дипломатичною вмілістю підтримував він вас протягом стількох років. Він завжди знаходив спосіб урятувати вас, погоджуючись компенсувати ваших супротивників: це був справжній зразок нерухомості, несталої рівноваги. Тепер цьому усьому край; я навіть не казав за все, бо всяке клопотання було б зайве. Треба залишити йому волю діяти; безперечно, він не затримає вирішення, але вміло знайде, як виправити справу, бо він сам не терпить поразки, й ніколи не кине він домагатися успіху свого діла, цієї світської обов'язкової школи, що вона тільки може створити Францію майбутнього.

Марк уже не усміхався. Великий сум опанував його.

— Це буде для мене дуже сумно, тихо проказав він. У цій скромній майльбуанській школі, серед своїх милих учнів, що я їх уважав за своїх дітей, я залишу найкращу частину свого життя. Все моє серце й увесь мій розум там. І потім, як знайти після цього собі інше діло, як моє життя зруйноване. Я не спроможний до якоїсь іншої корисної роботи. Я свідомо вибрав собі цю місію, і як сумно мені бачити, що її перервано, що вона залишається незакінченою саме тоді, як істина має таку потребу в відданих робітниках!

Але Сальван не занепадав духом, почав навіть жартувати. Він схопив Марка за обидві руки.

— Ну, не втрачайте мужности. Ми собі діло знайдемо і не сидітимемо, склавши руки! Чого так!

І Марк підбадьорившись стиснув руку своєму старому другові.

— Ви маєте слухність. Коли вражено таку людину, як ви, то можна сподіватися, що її не залишатимуть довго в немилості.

Промайнуло ще декілька днів. У Майльбуа конгрегація використовувала наслідки своєї перемоги і зміцнювала далі своє становище. Велике зусилля зроблено, щоб повернути братській школі її колишній блиск. В тім то їй полягала мета — скористатися з ганьби, накинutoї на світську школу і вславити чесноти конгрегацької школи, де зростали, мовляв, тільки квіти простоти й невинности. І вони, справді, завоювали собі багато сімей; брати придбали напочатку навчання з десятків нових учнів. Але зарозумілість і зухвальство капуцинів викликали ще більше здивовання. Кінець-кінцем, хіба ж це не славнозвісний святий Антуан Падуанський керував усім і всього домогся від божої ласки? Бо цього ж не можна було заперечувати, йому тільки обов'язані були засудженням Сімона, завдяки тим усім двадцяти су та сорока су, що їх стільки побожних душ видали в його карнавку, прохаючи його остаточно розчавити „жида“. Тут було нове чудо; ніколи ще влада святого не була така велика. Офіри збільшувалися і припливали звідусюди. Панотцеві Теодозові, підбадьореному й просвітленому, спала нагла хитра думка, щоб зібрати через святого нові жнива, щоб посипався новий дощ грошей. Він вигдав дивовижну фінансову аферу, випустив гіпотечні облігації на рай у п'ять франків. Обіжники, проспекти зливою затопили країну, з'ясовуючи хитрий механізм цих акцій на царство небесне. Кожну акцію поділено на десять купонів по п'ятдесят сантимів кожний, в рахунок добрих дій, молитов та святих обідень. Все можна було виплатити тут, на землі, готовими грішми, а повернути ці гроші на небі, в скарбниці святого Антуана. Привабити передплатників могли ще премії: двадцять облігацій давали право на кольорову статую святого, а

сто облігацій забезпечували річну обідню. Нарешті, про-спект з'ясував, що цим цінним паперам надано назву сент-антуанських облігацій тому, що святий був скарб-ник, і йому доручено всотеро повертати гроші на тім світі. Він кінчався такими фразами: „Такі надприродні гарантії роблять ці облігації справжніми гіпотечними облігаціями, безумовної певности. Жодна фінансова катастрофа не може їм загрожувати. Навіть руйнація самого світу наприкінці віків не відбере в них сили, а швидче дасть можливість їх власникам безпосередньо користуватися з відсотків на виплачені суми“.

Успіх був величезний, бучний. Десятки тисяч облі-гацій розміщено за кілька тижнів. Побожні жінки, що не мали коштів, гуртувалися, вносили кожна по двад-цять су й потім ділили купони. Всі довірливі душі, що терпіли, вкладали свої гроші в цю нову лютерію: її великий виграш був химерою, що її так довго ко-хали, химерою вічного блаженного життя. Проте, ши-рилися чутки, що превелебний Бержеро, дуже збенте-жений, має намір заборонити цю безсоромну спекуля-цію, що скандалізувала деяких розсудливих католиків. А втім він ніяк не міг зважатися, опинившись у тім скрутнім стані, що створила для нього поразка сімо-ністів, й його ж завжди обвинувачували в тім, що по-тай він їх підтримував. Ніколи не почував він у собі мужности стати проти всемогутньої конгрегації, хоч і кров'ю сходило йому серце від того, що церква пливе за хвилию забобонів, що все зростає. З часом він ста-вав ще недолугішим; у нього залишалася тільки сила на те, щоб стояти навколішках і просити милости в свого бога, щоб він дозволив гендлярям торгувати в храмі, щоб тим урятувати самий храм, бо вірні поки-нули б його, коли б не приходили туди торгуватися за спасіння своїх душ. Але сен-мартенівський піп в Майльбуа, абат Канд'є, не міг далі терпіти болю. На цей раз засудження Сімонове вразило його в самісіньке серце; він аж нестямився, коли побачив, що церква допустилася такого злочину через своє засліплення. Від того самого дня, коли забито Зефірена, він був переконаний у Сімоновій невинності, й не заховував

свого відчаю, дивлячись на це жалюгідне видовище, як попи й вірні, що шанують Христа, бога доброти, істини й справедливості, лютістю служать справі найпочварнішої несправедливості, дикунства й брехні. На його думку, цю помилку буде жорстоко покарано, бо церква, що знаходиться під такою загрозою, сама власними руками руйнує себе, прискорює цю руйнацію. Його мрія, що він її кохав, мрія про французьку церкву, незалежну й вільну церкву, що поступово розів'ється в великий демократичний рух віку, здавалося, відтепер умерла. З другої сторони, капуцини робили його життя нестерпучим: їхня капела, що так приваблювала вірних, остаточно одвернула парафію, і піп бачив, що його мила сен-мартенівська церква поволі знелюднюється й убожіє день повз день. Офіри, обідні, все більше та більше відходили, всі перейшли до святого Антуана Падуанського, що тріумфував. Він сам з його дуже цнотливим і простим життям пристосувався особисто до свого обмеженого випадкового прибутку. Але він терпів, бачачи, що це відбивається на бідних, що їм він допомагав і віддавав усе мало не до сорочки. Випуск іпотечних облігацій на рай довів до краю його тугу, і обурений гнів примусив його вийти з меж християнського смирення. Це була надто безсоромна експлуатація, і він насмілився висловити з катедри своє обурення, обурення попа, що служить Христові, що йому прикро споглядати на цей грубий занепад великого християнства, що відновило світ й що його стільки славетних розумів піднесли до верховин ідеалу. Потім він востаннє відвідав того, хто його ввесь час підтримував — свого єпископа й друга превелебного Бержера. І почувуючи, що той неспроможний більше продовжувати боротьбу, бачачи, що й сам він переможений, паралізований, він подав прохання, щоб його звільнено від обов'язків сен-мартенівського попа. Абат оселився в маленькім будинку на передмісті, де він сподівався жити на персональну ренту далеко від церкви, що в ній служити він не міг більше, не міг брати участі ні в її політиці зненависти, ні в її культурних забобонів.

Отже, для капуцинів знову випала добра нагода тріумфувати. Панотцеві Теодозові спала думка святкувати те, що він називав утечою колишнього супротивника. Завдяки хитрим підступам, єпископ призначив на посаду майльбуанського попа, молодого вікарія кар'єриста, креатуру панотця Крабо. Геніяльна вигадка панотця Теодоза була зорганізувати в згоді з новим попом урочистий похід, що, починаючи від капуцинської капели, проніс би статую святого Антуана, що виблискувала червоним кольором і золотом, до парафіяльної церкви й там поставила б її урочисто. Це була блискуча картина остаточної перемоги, коронування конгрегації, її апотеоз; парафію остаточно захопила й завоювала конгрегація. Ченці стали за необмежених володарів її, запроваджуючи всюди ідолоський культ. На ньому вони сподівалися й надалі грабувати й задрювати французький нарід до того ступня, щоб зробити з нього темну отару кріпаків. Теплою вересневого дня процесія дійсно була величезна; в ній брало участь усе духівництво з околиць. Воно йшло серед величезного натовпу, що збігся з цілого департаменту. Капела відокремлена була від сен-мартенівської церкви тільки Капуцинською площею та маленькою вуличкою; але процесія пішла в обхід. Вона пройшла майданом Республіки та Великою вулицею й пронесла статую святого Антуана з одного краю міста до другого. Мер Філі, в супроводі клерикальної більшості ради, йшов слідком за цією грубо пофарбленою статуєю; її несли на вкритих червоним оксамитом ношах. Мобілізовано всю братську школу, не зважаючи на те, що були вакації. Зібрано силу дітей; їх повдягали й дали їм свічку в руки. Далі пішли маріїнські дівчатка, різні братства, побожні товариства, довга низка святобожних жінок, не рахуючи вже зграй добрих сестер, цілих монастирів, що прийшли з Бомону. Бракувало тільки превелебного Бержеро, що просив дарувати йому відсутність, бо він захворів саме напередодні. Ніколи ще Майльбуа не зазнавав нападу такої релігійної лихоманки. Люди ставали навколішки серед пішоходів; були такі, що плакали; троє молодих дівчат знепри-

томніли від нервового струшення, й їх однесли до ближчої аптеки. Ввечері церемонія благословлення в сен-мартенівській церкві, коли дзвонили на всі дзвони, була величезне. І ніхто не сумнівався в тому, що відтепер Майльбуа нарешті спокутував свій гріх, і небо його помилувало. Богова воля була — дозволити цією пишною церемонією стерти назавжди спогад про єврея Сімона.

Саме цього дня Сальван прийшов до Майльбуа, щоб побачити пані Бертеро, бо він почув про неї загрозливі новини. Виходячи з будинку на Капуцинській площі, він помітив Марка, що повертався від Леманів і стояв затриманий безконечною процесією. Отже, ці два чоловіки мусили нерухомо досить довго чекати, мовчки стиснувши один одному руки. Потім, коли пройшов повз них останній ченець за позолоченим і пофарбованим червоною фарбою ідолом, вони тільки презиркнулися й мовчки пройшли кілька кроків.

— Я йшов до вас, — зрештою мовив Сальван.

Марк думав, що Сальван хотів повідомити про те, що відставку його вже підписано.

— Значить, кінець, — спитав він усміхаючись, — я можу складати свої манатки?

— Ні, ні, мій друже. Ле Баразе ще не дає й знаку про себе. Наче його й на світі не існує. Хто його знає, що він готує? О! наша відставка певна, перетерпів трішки.

Потім серйозно вже з виразком смутку, що враз набіг на обличчя, він додав :

— Ні, я довідався, що пані Бертеро погіршало, от і ходив її провідати... Оце саме й іду від неї, з болем у серці, бо кінець її вже близький.

— Луїза сказала мені вчора за це ввечері, відповів Марк. Я хотів би зробити так, як ви, — негайно піти до сердешної. Але на жаль, пані Дюпарк вимовила непохитну волю негайно покинути дім, якщо я насмілюся ступити через поріг туди під якоюсь витівкою. Пані Бертеро, що хотіла мене бачити, уникає висловити своє бажання, щоб не знялася через те якась буча навколо її смертного ліжка, де вона конає...

Ах! мій друже, зненависть нашої святобожної старої ніяк не можна вибачити.

Знову вони пройшли трохи мовчки.

— Так, пані Дюпарк добре стоїть на варті, почав знову Сальван. Якийсь момент я гадав, що вона не дозволить мені самому ввійти до хворої. Вона справді не кидала мене, стежила за кожним моїм словом, що я казав хворій і вашій дружині. Напевно, вона почуває себе вже не такою дужою, боїться, мабуть, якогось випадку від цієї жалоби, що загрозливо зависла над домом.

— Як це так?

— О! я не можу виразніше висловити свою думку, це просто вчування. Пані Бертеро, її донька вмираючи уникає її, й вона може боятись, що Женев'єва, її внука, має теж надію звільнитись.

Марк зупинився й вперто подивився на друга.

— Ви помітили якісь симптоми?

— Так! я вирішив був не казати вам за це, бо я не подарував би собі, коли б подав вам облудну надію... Ну, та гаразд. Це з приводу цієї самої процесії, цього відразного ідољства, що ми допіру бачили і що його вже не вважають за потрібне прикривати. Здається, ваша дружина рішуче відмовилася бути на ньому. От чому я застукав пані Дюпарк вдома, бо ви ж добре розумієте, що їй хотілося показатися в першій ряду побожних міських паній, виставляючи на люди свою віру. А, коли її в поході не було бодай одну хвилину, це визначає, що вона мусила дуже вже боятись, що до неї з'явиться якийсь диявол, ви або інший злодій, що краде людські душі, й забере в неї доньку й онуку. Через це вона й залишилася вдома, і з якою холодною лютістю, ви й уявити собі того не можете.

Її очі, наче ті свердла, провірчували мене наскрізь.

Марк пожадливо слухав Сальвана, в нього мимохіть вихоплювалися захоплення.

— А! Так Женев'єва відмовилася брати участь у цій процесії. Значить, вона зрозуміла її шкідливість, низькість і дурість; значить, потроху вона повертається до свого колишнього здорового розуму.

— Безперечно, продовжував Сальван. Особливої вразили, на мою думку, ці безглузді іпотечні облігації на рай... Ну, мій друже, хіба ж це може дивувати? Ніколи ще релігійна безсоромність не експлуатувала так людської дурости.

Повільно два чоловіки попрямували до стації, де Сальван дав намір сісти на поїзд, щоб повернутись до Бомону. Залишаючи його, Марк був сповнений великої надії.

Справді, в маленькім домі на Капуцинській площі, що став ще похмуріший, ще холодніший через близьку жалобу, що йому загрожувала, Женев'єва переживала нову кризу. Вона повільно зростала і цілком перевертала її погляди. Спочатку промінь істини вразив її, наче блискавка. Певність Сімонової невинности, що її породило читання документів, були їй страшним світлом. Вона допомогла їй побачити всю безсоромність людей, що їх вона досі мала за святих, за керівників свого сумління й свого серця. Потім од цього пішло вже все. Сумніви опанували її, віра зникла. Вона не могла вже не сперечатися, не судити, не брати під сумнів кожне явище, кожну річ. Панотець Теодоз залишив у ній якесь неприємне почуття, соромний неспокій. З ним вона почувала себе наче за крок од поганого вчинку. І ось те, що вона прочитала в обіжниках про ці облігації, ця низька експлуатація людської довірливости остаточно обурила її проти нього, враз з'ясувавши їй продажність цієї особи. Знецінювалися в її очах не тільки ченець з його вдачою, але ще й самий культ, що він його репрезентував, релігія, що так довго захоплювала її, навівала на неї чарівну екзальтацію з містичним жаданням. Що ж це? Невже ж вона мусила визнати цю недостойну торгівлю, ці забобони ідольські, раз вона хоче залишатися католичкою, що сумлінно виконує релігійні обов'язки, вірна релігії. Довго вона була в полоні вірувань, таємниць, навіть тоді, коли її добре природне почуття глухо протестувало. Та були усьому й межі; вона не може піти на цей розмін неба на акції, відмовляється йти за статуєю святого Антуана, оздобленого золотом

і пурпуром, що її несли наче той рекламний манекен, щоб подвоїти кількість своїх клієнтів. А найбільше бентежила її розум відставка абата Кандьє, цього такого приємного, такого гуманного керівника, що до нього вона повернулася, коли почала підозрівати пожадливість панотця Теодоза. Раз така людина не почувала більше в собі сили служити церкві, такій, якою її зробила клерикальна політика зненависти й влади, то чи не природно цілком, що простим і добрим душам важко залишатися тепер у ній?

Але безперечно ніколи Женев'єву не змінили б так швидко обставини, коли б у ній повільно не відбувалася підготовча, підсвідома робота. Щоб добре зрозуміти перші причини, треба пригадати всю історію її життя. Одержавши від свого батька вдачу ніжну, веселу, пристрасну, розсудливість, вона покохала Марка, жадала його, жадала так, що погодилася жити в далекім відлюднім селі з цим скромним учителем. Пориваючись до волі, втомлена, крім того, вісімнадцятирічним перебуванням у похмурім домі пані Дюпарк, вона віддалася своєму чоловікові з таким молодим пориванням, що йому самому могло здаватися, наче він володіє нею цілком. А втім, коли невиразні побоювання й були в нього, він, обожуючи її, відкинув їх, бо чувся дуже міцним для того, щоб переробити її на свій кшталт, та все відкладав на пізніший час це моральне завоювання, шалено захоплений своїм щастям. Потім колишня вада знову з'явилася в ній, — а він знову виявив слабкість, відсував на далі намір переробити її погляди під шляхетною вимовкою шанувати волю сумління; дозволив їй виконувати релігійні обов'язки, відвідувати церкву, віддаватися їй до самозабуття. Почало зростати все те, що посіяно в ній за дитинства, та містична отрута, що її ще не витравлено, почалася фатальна криза, що буває в душах жінок, напоєних помилками й брехнями. В ній посилювали їх ще одвідування побожної бабуні, що мала дуже владну вдачу. Нові події, Сімонова справа й одкладання першого причастя Луїзи, прискорили тоді розрив між подружжям. Женев'єва палала тоді надто бо-

жевільним бажанням, що було вище за її пристрасть: надія знайти на небі безмежне божественне щастя, обіцяне колись їй, дівчинці з її рано розвиненими почуттями. І її кохання до Марка просто відступало перед мрією про ті екстази, що їх виспівують церковні пісні, перед мрією про вищу насолоду, що не переставала вабити її. Марно збуджували її екзальтованість, брехали їй, примушували діяти проти чоловіка, обіцяючи привести її до вищої істини, до певного щастя. Вона безперестанно почувала себе переможеною через те, що втратила єдине людське щастя, природне й можливе, бо ніколи вже тепер не залишало її почуття голоду. Вона жила тепер у тузі, що все зростала, не мала ні відпочинку, ні радощей, не зважаючи на те, що вперто запевняла начебто вона щаслива з своєї безплідної химери. Тепер ще вона не визнавалася в нікчемності того, що їй залишили довгі молитви на холодних плитах капели, некорисні причащення, що ошукали її надію почути нарешті в своїм тілі й в своїй крові тіло й кров Ісусову, наче свої власні, як передчуття вічної радості. Але добра природа поволі день-у-день перемагала її й повертала до здоров'я, до людського кохання, а колишня містична отрута дедалі більше відступала після кожної невдалої релігійної брехні. Панотця Теодоза, що бентежив її, вона відсахнулася. Добрий пастир абат Кандье не допомагає вже їй. Почуваючи себе дуже збентеженою всім цим, вона ще намагалася задурити себе деякими релігійними обов'язками, такими важкими, такими гіркими, щоб одігнати свідомість, що в ній прокинулася, щоб придушити кохання до Марка, свою непереможну потребу відпочити в обіймах чоловіка й батька її дітей. Тут була єдина і вічна істина, що робить з чоловіка й жінки пару здорових і радісних істот.

І ось тоді то й вихопилися суперечки поміж пані Дюпарк і Женев'євою. Вони ставали чимраз частіші й загрозливіші. Бабуня добре чула, що внука тікає з-під її влади. Вона почала стежити за нею, стерегла її наче полонянку. Та ця остання, тільки но починалася розривка, вдавалася завжди до свого способу

припинити її: вона підводилася й замикалася в своїй кімнаті, грюкнувши дверима. Там вона принаймні залишалася одна з своїми думками, не відповідала навіть тоді, коли страшна бабуня підходила до дверей й стукала в двері кулаками. Протягом двох тижнів уряд вона замикалася так, одмовлялася товаришувати бабуні до обідні, не звертаючи уваги на її прохання й загрози. Пані Дюпарк, маючи сімдесят вісім років, була нездатлива побожна жінка. Її зробило такою довгорічне цілковите поневолення церкви. Вихована суворою матір'ю, вона одружилася з Дюпарком, що знав тільки свою торгівлю, був брутальний, ніколи не голубив її ніжно, і в ній заснули почуття, що мушили прокинутися пізніше. Подружжя протягом майже двадцяти п'яти років тримало проти сен-максальського собору магазин мод; його відвідували переважно клієнти з монастирів і попівських домів. І ось чому на тридцятому році, так мало зазнавши любови, з тілом і серцем так мало задоволеними шлюбом, вона почала все більше й більше віддаватись релігії, бо була жінка надто суворих чеснот для того, щоб узяти собі коханця. Вона вгамувала свою потребу кохання й досягла того, що обдурила її, задовольнила її церемоніями культу, пахощами ладану, екзальтованими молитвами, містичними побаченнями з прекрасним Ісусом, намальованим на іконах.

Не пізнавши пристрасних обійм кохання, вона вважала, що досить їй утіхи й од скромного дотику попів, людини, біля якої не може існувати гріх, навіть коли живуть біля неї, віддають їй фізичну інтимність своєї істоти. Коли душеспасенні рухи, голубливі слова її керівника дарували їй безперервну радість, то й тоді, коли він був суворий, загрожував пеклом, жахливими муками, покаране тіло перетиналося солодкою дриготою. І в тому, що вона сліпо вірила, сліпо виконувала найсуворіші обов'язки, вона знаходила не тільки задоволення своїх завмерлих почуттів, вона знаходила ще правило, підтримку, владу, що в ній почувала потребу її жіноча вікова слабкість. Церква добре знає це; вона завойовує жінку не тільки містичністю культу;

вона її робить своєю річчю, тероризуючи її, поводить ся з нею наче з невільницею, що після стількох віків звикла до побоїв і, кінець-кінцем, почуває гірку насолоду від свого невільництва. Пані Дюпарк, з колиски при звичаєна до слухнянства, була теж завойована дочка церкви, істота що церква їй не довіряла, карала її й підкорювала собі, зробила з неї назавжди слухняний струмент, дозволяла їй наблизатись до чоловіка, щоб через неї своєю чергою завоювати його для церкви. Завдовівши й обернувши в гроші своє невеличке майно, вона оселилася в Майльбуа й не мала вже більше в своїм житті, таким одноманітнім, іншого діла, іншої пристрасти, що все збільшувалась, крім цієї владної побожності, що, кінець-кінцем, задовольнила її невідале жіноче існування, заступило всі природні радощі, все людське щастя, що його вона так і не зазнала. І ця суворість, з якою вона хотіла нав'язати в'нуці Женев'еві свій вузький, замерзлий культ, з'ясовувалася, напевно, жалем за цією щасливою любов'ю, зненавистю до цього визволення жінки. Вона хотіла заборонити їй кохати, як гріх, той незнаний їй гріх, може, й солодкий, якого вона сама не могла вже мати.

Але між бабунею й онукою, впертою побожною жінкою, з її вірою, що готувалася визволитися, стояла ще мати, нещасна пані Бертеро. Ця остання зовні здавалася теж тільки побожною жінкою, що скорилася правилам церкви від самого народження. Не минало жодного дня, щоб вона не ходила до обідні, бо її чоловік, вільний мислитель Бертеро, друг Сальванів, доводив свою ніжну терпимість до того, що, обожуючи її, ходив з нею до церкви. Але вона зазнала кохання за цим відмінним чоловіком. Зазнала яру пристрасть, що він її безперервно виявляв, і вона до віка залишалася проїнята нею, завжди належала йому в тремтіла від спогадів. І після стількох років, що минули від його смерті, вона все ще належала йому, жила тільки спогадами за нього, самотно кінчаючи існування жінки, що була в обіймах своєї химери. Це й з'ясовувало її довгу мовчанку, її покірливе віддалення від світу в цей малий похмурий дім, де вона замкнулася з доч-

кою, наче в монастирі. Вона навіть і не подумала про те, щоб знову одружитися й стала другою пані Дюпарк з боязкою і суворою релігійністю. Завжди в чорному, з восковим обличчям, з пригніченим виглядом, жила вона під суворою рукою матері, що гнітила цілий дім. Зрідка на її втомлених устах з'являлися прикрі зморшки, покірливі очі сяяли побожним світлом обурення, коли померлий коханець поставав у її пам'яті й викликав у ній безмежний жаль за колишньою щасливою любов'ю. Вона завжди жила в ній на споді цієї зледенілої нікчемности релігійних обов'язків, що в них вона так довго конала. І тільки ці останні часи страшного мордування її дочки Женев'єви, що вона їх постійно бачила, цієї боротьби жінки, що боролася між молитвами й чоловіком, витягали її в похливної покірливості затворниці, мертвої для світських турбот. Треба було цього, щоб дати їй сміливість повстати проти страшної матері.

Тепер пані Бертеро вмирала, щаслива особисто з цього визволення. Але почувачи, що сил їй ден-у-день меншає, вона холола від розпачливих думок, що покидає Женев'єву на поталу страждання, що руйнувало її, покидає на ласку пані Дюпарк. Коли її самої не буде тут, що стане з її безталанною дитиною в жорстокім поневоленні в цім одлюднім похмурім будинку, де вона сама так мордувалася? Їй була невиносна думка піти з цього світу так, нічого не зробивши, нічого не сказавши такого, що могло б урятувати доньку, допомогти їй знайти хоч якусь рівновагу, хоч якусь радість. Думка усе не покидала її, і вона знайшла мужність задовольнити свою потребу, висловившись одного вечора, коли вона ще мала силу говорити, хоч дуже тихо, і повільно.

Це сталося раз якось у вересні одного теплого хмарного дня. Насувалася ніч; невеличка кімната чернецької простоти, з своїми старими горіхового дерева меблями, поволі темнішала в блідім присмерку. Хвора, що не може довго влжати випростана, бо зразу ж їй не стачало дихання, сіла на довгим низенькім стільці, підперта подушками. Їй було ледве п'ятдесят шість

років, але її довчасне сумне в зморшках обличчя, наче пов'язане білою стрічкою, здавалося виснаженим і знекровленим порожнявою життя. Женев'єва сиділа біля неї в фотелі, а Луїза щойно ввійшла з шклянкою молока. Це тільки й могла ще споживати хвора. Важка мовчанка панувала в залі; останній дзвін капуцинської капели ширився в мертвім повітрі маленької, завжди пустельної площі.

— Доню! мовила пані Бертеро своїм слабим голосом. Ми зараз сами, прошу тебе вислухати мене. Хочу тобі щось казати, і треба вже поквапитись.

Здивована й турбуючись хорою, що розмовляючи робила надзвичайні зусилля, Женев'єва вже хотіла урвати їй мову. Але, побачивши її рішучий рух, вона просто спитала:

— Мамо, ти зі мною тільки хочеш поговорити? Луїзі треба вийти? Пані Бертеро трохи помовчала. Вона повернула голову до молодій дівчини, ставної й гарної. Та дивилася на неї з ніжністю й тугою, що краяли серце. Подивилася хвора на її щирі очі, високе чоло і зрештою проказала:

— Хай краще Луїза залишається тут. Їй сімнадцять років; треба, щоб і вона знала також... моя любя, сідай ближче до мене.

Потім побачивши її біля себе, коли Луїза сіла на стільчику, вона взяла її за руку.

— Я знаю, яка ти розсудлива й смілива, й коли я тебе картала часом, я все ж таки віддавала належне твоїй щирості... Сьогодні, бачиш, у мою останню годину я думаю тільки за добрість.

Вона трохи відпочила, повернула очі до відкритого вікна, до неба, що сутеніло, наче для того, щоб під останнім соняшним промінем пригадати все своє довге сумне й покірливе життя. Потім її погляд перейшов до доньки; вона довго дивилася на неї з виглядом невиразного співчуття.

— Моя Женев'єво, мені дуже сумно, що я залишаю тебе такою нещасною... Не кажи мені нічого, я чую часом твої ридання серед ночі там, нагорі, над моєю головою, коли ти не можеш спати. І я добре бачу

твое горе, твою боротьбу, що шматують тебе... Ось скільки вже років ти страждаєш, а в мене не стачало сміливости чимось допомогти тобі.

Сльози раптом набігли Женев'єві на очі. Її зворушило це нагадування за її страждання під таку трагічну годину.

— Мамо, прошу тебе, не думай з мене. В мене буде тільки один сум, що я втрачаю тебе.

— Ні, ні, моя доню, кожний своєю чергою покидає цей світ, задоволений або в розпачі, залежно від того, як улаштував він своє життя, Але не треба, щоб ті, хто залишається, терпіли зайві страждання, тимчасом як вони можуть ще бути щасливі.

І склавши руки, вона підвела їх з палким благанням догори:

— О! доню, благаю тебе, не залишайся більше жодного дня в цім домі. Тікай відси, забери своїх дітей і повертайся до чоловіка.

Женев'єва не мала часу відповісти. Біля хворої випросталася велика чорна тінь, то пані Дюпарк увійшла без найменшого шуму. Тиняючись будинком, вона почала турбуватися, де це поділися Женев'єва й Луїза, бо їй завжди непокоїли підозри про якийсь гріх. Раз вони ховаються, чи не роблять вони чогось поганого? А надто не любила вона, щоб вони разом залишалися дуже довго біля пані Бертеро, боячись усього того, що можуть вони говорити тут із забороненого. Отож вона й пішла нагору, притишуючи свої кроки з напруженим слухом. Вона почула якісь слова, тихесенько прочинила двері, щоб застукати їх на гарячому вчинку.

— Що ти кажеш, моя доню? Хіба ти не знаєш, що бог усе чує?

Пані Бертеро впала горилиць на подушки й склепила очі, наче для того, щоб зібрати всю свою мужність. Вона сподівалася, що говоритиме лише з Женев'євою, й не збиралася сперечатися з страшною матр'ю. Все життя вона уникала цієї сутички, цієї боротьби, що в ній вона наперед бачила себе переможеною. Але їй залишалось тільки декілька годин для

того, щоб бути чесною й доброю, і тому вона розплющила очі й насмілилася нарешті говорити.

— Хай бог мене чує, мамо! Мені здається, що я виконую свій обов'язок, кажу своїй доньці, щоб вона забрала дітей і повернулась до чоловіка; тоді їй може повернутися здоров'я, бо єдине її щастя лише там, біля рідного огнища, що вона його так безоглядно покинула.

Різким рухом пані Дюпарк хотіла спочатку урвати їй мову з перших же слів. Потім уражена, мабуть, величністю смерти, що наповнила вже кімнату своїм диханням, занепокоєна цим вигуком нещасної поневоленої істини, що її розум і любов визволились у останню годину, вона дозволила дочці скінчити мову. Присутніх опала безмежна туга. Чотири жінки, чотири покоління зібралися тут.

Всі четверо мали спільні родинні риси: високий зріст, довгасте обличчя, трохи завеликий ніс. Але пані Дюпарк з міцними щелепами, з щоками, покарбованими глибокими зморшками, мала сімдесят вісім років, зсохла й пожовкла, виконуючи обов'язки своєї вузької побожності. Тимчасом пані Бертеро, що їй тільки но пішов п'ятдесят сьомий рік, була гладша й ставніша; хоч і схудла вона через хворобу, проте, зберегла на своїм блідім обличчі любов, ніжність, що її вона зазнала на короткий час і що залишило в ній вічний жалібний спогад. Після цих двох жінок чорнявих, суворих з'явилася Женев'єва. Від свого батька дістала вона тонші риси, була білява, весела, з серцем, схильним до кохання. Чоловіки її кохали; вона була ще чарівна в свої тридцять сім років. Остання, Луїза, що їй незабаром мало бути сімнадцять років, знову була чорнява, з Марковим золотяво-чорним волоссям. Він передав їй своє широке чоло, великі ясні очі, що в них палала пристрасть істини. На Луїзі помічалася й моральна еволюція. Прабабуню цілком поневолила церква; вона володіла її тілом і душею і зробила з неї пасивне знаряддя. Дочка її сумлінно виконувала релігійні обов'язки. Вона так само була поневолена від церкви, але її турбовало, мордувало те, що вона зазнала людського

щастя. Вона жила в боротьбі. Це було безталанне серце, нещасний розум; тут католицтво давало свою останню бійку. Її тягли в різні сторони з одного боку облудна нікчемність її містичного виховання, з другого жива дійсність її супружнього кохання, матерня глибока ніжність, що потребували для визволення всіх сил її істоти. Правнука, визволена вже не підпала під попівську руку, накладену на жінку й дитину, повернулася з вигуком молодости й здоров'я до щасливої природи, до добродійности сонця.

Пані Бертеро знову почала тихо й повільно казати:

— Слухай мене, Женев'єво, не залишайся тут більше. Тільки но мене не буде тут, виходь, виходь якнайшвидше... Мое вчасне нещастя почалося відтоді, як я втратила твого батька. Він обожував мене, і єдині години, коли я жила, були ті, що я провела біля нього, в його обіймах. Я часто-густо дорікала собі потім, що не зазнала їх глибше, бо я не знала тоді їхньої вартости через свою хибну помилку, і почула їхню чарівність, те, що вони єдині в своєму роді, коли потрапила сюди, удовою, без кохання, відрізана від світу. Ах! як холодно в цім будинку, де я так тремтіла, яка тут тиша й темрява! В ньому я вмирала день-крізь-день, не наслідуючись навіть одчинити вікно, щоб подихати трохи життям, до того я була дурна й полохлива!

Випроставшись, нерухома, пані Дюпарк не втручалася. Проте, цей вигук болючого обурення вирвав у неї рух протесту.

— Моя доню, я не завважатиму тобі говорити, хоч краще було б, коли б ти посповідалася, покликала до себе панотця Теодоза... Але, як ти не була цілком віддана богові, чому ж ти шукала в мене захисту? Ти ж добре знала, що ти знайдеш тут тільки самого бога.

— Я посповідалася, відповіла тихо хвора, я не помру, не сподобившись останнього миропомазання, бо я цілком належу богові; я можу лише йому належати тепер... Хоч я й страждала від утрати чоловіка,

мені ніколи не було шкода того, що я прийшла сюди. Куди ж я могла піти? В мене не було іншого захисту; я надто віддана була релігії, щоб навіть спробувати пошукати щастя в іншому місці. І ось я й жила так, як мусила була жити... Але моя дитина надто терпить тут, і я не хочу, щоб вона, вільна, маючи до того ж чоловіка, що її обожує, повторила знову мою сумну історію, дожила б віку порожньо й нікчемно, як доживаю тепер я. Ти чуєш мене, розумієш? так, моя доню?

І з рухом ніжного бажання вона простягла свої дві висхлі наче воскові руки, а Женев'єва впала навколiшки біля неї, так збурена цією надзвичайною сценою, цим раптовим пробурканням любови під подихом смерти, і великі сльози катилися їй по щоках.

— Мамо, мамо, прошу тебе не вболювай за моїм стражданням. Ти краєш мені серце тим, що думаєш тільки за мене, тоді як у всіх нас тільки одне бажання дати тобі хоч трохи радості, а ти хочеш покинути нас у такім розпачі.

Але пані Бертеро підвелася з жвавiстю, що все зростала. Вона взяла Женев'єву за голову й зовсім близько подивилася їй у вічі.

— Ні, ні, слухай мене ще. Я не можу зазнати іншої радості перед тим, як тебе облишити, крім тієї, що я кидаю цей світ з певністю, що ти не візьмеш тут на себе знову моєї жертви й мого мордування. Дай же мені цю останню втіху, не примушуй мене вмерти, не почувши твоєї формальної обіцянки... Те чуєш, дочко, я повторюватиму тобі це, поки хоч трохи сили залишиться в мене казати тобі за це. Рятуйся від цього дому облуд й смерти, повернися до свого вогнища, до свого чоловіка. Поверни йому дітей, і кохайтеся від усього свого серця. В цьому бо полягає життя, істина, щастя... Прошу тебе, моя доню, обіцяй заприсягнися мені, що ти виконаєш мою останню волю.

Потім, коли Женев'єва, схвильована, задихаючись од ридань, не могла нічого відповісти, хвора вдалася до Луїзи, що, теж розгубившись, стояла навколiшках з другого боку довгого стільця.

— В такім разі ти мені допоможеш, моя любо внуко. Я знаю твої думки. Добре бачила я твою роботу, твої зусилля, виявлені тут, щоб привести назад твою матір до її дому. Ти маленька фея, дуже розумна маленька людина, що багато зробила, бажаючи дати нам усім чотирьом трохи спокою. Треба, щоб твоя мати пообіцяла мені, адже так? Скажи ж їй, щоб вона зробила мені велику радість, пообіцявши, що буде щаслива!

Луїза схопила руки цієї сумної жінки, своєї бабуні, цілувала їх і уривчасто казала:

— О, бабуню, бабуню, яка ти добра, як я люблю тебе!.. Мама пам'ятатиме твою останню волю. Вона поміркує й піде за своїм серцем, будь певна цього.

Пані Дюпарк стояла не рухаючись, наче застигла. Самі лише очі жили на її зледенілому обличчі, покарбованому глибокими зморшками. В них запалювався великий гнів у міру того, як вона примушувала себе стримуватися. Зрештою вона почала глухо вичитувати.

— Замовчіть, ви всі троє! Ви нещасні нечестивці, що повстаєте проти бога й будете покарані пекельним полум'ям... Замовчіть, я не хочу більше чути жодного слова. Хіба ж я вже не господиня тут, не найстарша? Тебе, моя доню, производить до божевілля твоя хвороба, я хочу вірити цьому; а в тобі, внуко, оселився диявол. Я дарую тобі те, що ти не могла цілком його вигнати, не зважаючи на каяття. Щождо тебе, моя правнуко, я сподіваюся не дати тобі дійти до вічного засудження тоді, як почуватиму себе вільною, щоб наставляти тебе... Замовчіть, мої доньки. Коли б не було мене, не було б і вас. Я можу щось наказувати, й було б у вас одним незамовленим гріхом більше, коли б ви не послухались мене.

Вона стала наче вище, говорила запально, гнівно ім'ям свого бога, бога гніву й помсти. Але її донька, почувавши, що смерть її близька, що нарешті визволила її, насмілилась продовжувати, не зважаючи на те, що мати це заборонила.

— Ось уже понад двадцять років я корюся, понад двадцять років як я мовчу, а коли б не надійшла моя остання година, я, може, й далі б ще корилася й мов-

чала... Тепер край! Все те, що я терпіла, все, чого я не сказала, душило б мене в землі. Я не можу цього туди забрати з собою. Так чи так, зойк, що я його так довго стримувала, вихопився б з моїх уст... О! моя доню, заклинаю тебе, обіцяй мені, обіцяй мені!

Не тямлячись пані Дюпарк повторила вже грубіше: — Женев'єво, я, твоя бабуня, забороняю тобі щось казати.

Бачивши, що її матір ще більше сходить слізьми, в в страшнішій боротьбі з собою, Луїза, зануривши обличчя в укривало, зважилася відповісти з своїм рішучим, але сповненим шаноби виглядом.

— Прабабуню, треба пожаліти бабуню, що така хвора! Мама теж дуже страждає, й жорстоко її так хвилювати... Хіба ж не повинен кожний діяти згідно з своїм сумлінням?

Тоді, не залишаючи пані Дюпарк часу знову втрутитися, з серцем, переповненим подяки за цю ніжну підтримку від своєї доньки, Женев'єва підвела голову й пристрасно поцілувала хвору.

— Мамо, мамо, спи спокійно, я не хочу, щоб ти понесла в домовину цю прикрість через мене... Так, я обіцяю тобі пам'ятати за твоє бажання, обіцяю тобі виконати все, що порадить мені моя любов до тебе... Так, так, існує тільки добрість, тільки любов, це єдина істина.

Пані Бертеро, виснажена, але з обличчям, осяяним божеською усмішкою, притиснула дочку до грудей. Тоді пані Дюпарк зробила останній загрозливий рух. Сутінки зовсім насунулися, кімнату освітлювало тільки слабе світло вечірнього, чистого неба, де вже висипали перші зірки. Крізь відчинене вікно почувалася глибока тиша маленької пустельної площі, де бренів тільки самотній дитячий сміх. І серед цього спокою, який порушувало тільки дихання близької смерти, вперта прабабуня, сліпа й глуха до всього живого, ще додала:

— Я вас усіх більше знати не хочу, ні тебе, донько, ні внуку, ні правнуку! Одна штовхаючи одну, ви йдете до вічного засудження. Йдіть, ідіть! Бог одцурається вас, одцураюся й я!..

Потім вона вийшла, з силою грохнувши дверима. В тиші маленької кімнати залишилися тільки, тісно обійнявшись, мати, що конала, з донькою й онукою. І довго всі троє плакали сльозами, що в них насолода домішувалася до великого суму.

Двома днями пізніш пані Бертеро померла, як справжня католичка.

Її міропомазано, як того вона бажала. В церкві помітили суворий вигляд пані Дюпарк; вона була вся в чорному, в великій жалобі. Тільки Луїза товаришувала їй; Женев'єва знову захворіла; з нею трапилося таке нервово стрясіння, що, здавалося, вона нічого не бачила, нічого не чула. Протягом трьох днів вона лежала так, повернувшись обличчям до стінки, не бажаючи нікому, навіть доньці, відповідати. Вона очевидячки, страшенно терпіла, бо зойки вихлоплювалися в неї, напади сліз, всю її стршувало. Коли до неї заходила бабуня і вперто хотіла просиджувати біля неї ці години, вмовляла її, вказувала їй на необхідність заспокоїти гнів божий, у Женев'єви з'являлися дужчі напади, корчі й вигуки. Тому Луїза, бажаючи захистити матір од цього посилення її страждань підчас цієї вищої боротьби, що її роздирала, зрештою зачиняла двері і вартувала біля них, щоб заборонити входити до матеріної кімнати будь-кому. На четвертий день сталася розв'язка. Того дня тільки Палагії пощастило пройти в двері й зробити дещо по кімнаті. Старій служниці було вже років шістдесят; вона зхудла, наче зсохлася; обличчя їй було похмуре, з великим носом і тонкими губами. З роками вона стала зовсім непереносна, завжди різко бурчала і лякала навіть саму свою страшну господиню. Викидала з хати робітниць, коли вони заходжувалися допомагати їй. А втім, пані Дюпарк залишала її біля себе, як випробуване знаряддя, що завжди мала під рукою, й не уявляла собі того, як можна жити без цього створіння, без цієї невільниці, що її вона використовувала як продовження своєї влади над усім, що її оточувало. Стара пані зробила з неї шпигунку, що виконувала її низькі бажання, а натомість вона мусила визнавати, що належить їй

також, мусила терпіти її поганий настрій, як доповнення туги й суму, що ввесь час панували в будинку.

Ранком четвертого дня після першого сніданку, Палагія, що пішла була нагору прибрати з столу, прибігла перелякана й сказала господині:

— А пані знає, що там робиться нагорі... Вони пакують свої чемодани.

— І матір, і донька?

— Так, пані. О! вони не заховуються, донька виходить, іде до своєї кімнати й приносить оберемки білизни... Пані, коли схоче, може підвестися й сама подивитися; двері розчинено навстяж.

Не кажучи ані слова, з льодовим виглядом, пані Дюпарк пішла. І вона справді побачила Женев'єву й Луїзу за роботою; вони склали свої чемодани, наче негайно хотіли виїхати. Тимчасом Клеман, що був ледве шости років, дуже розсудливий, як на свій вік, сидів на стільці й пильно дивився на цю роботу. Вони тільки підвели голови, як увійшла бабуня, й продовжували своє діло.

Трохи помовчавши, пані Дюпарк, ще холодніша та суворіша, бо в неї жодна зморшка на обличчі не рухалася, спитала:

— Значить, Женев'єво, тобі покращало?

— Так, бабуню. В мене ще лихоманка, але я ніколи не видужаю, якщо залишатимуся тут замкнена.

— І ти вирішила кудись їхати, бачу. Куди ж саме?

Вона знову підвела голову, очі їй були ще тьмяні, вона вся тремтіла.

— Я їду туди, куди я пообіцяла піти своїй матері. Ось уже чотири дні, як я змагаюся з собою й умираю від цієї боротьби.

Запала мовчанка.

— Обіцянка, мені здавалося, була формальною; я вважала це за звичайну розраду... Значить, ти повертаєшся до свого чоловіка? Мабуть, у тебе дуже мало гордощів?

— Ах! гордощі! Так, знаю, гордощами ти вже давно затримуєш мене... В мене були такі гордощі, що я плакала цілі ночі, не бажаючи визнатися в своїй

помилці... А тепер я остаточно зрозуміла дурість цих гордощів. Нещастя, що я його зазнала, надто велике.

— Нещастя! отже, ні молитва, ні каяття не визволили тебе від отрути? Це знову отрута опановує тебе, і зрештою вона кине тебе на вічні муки, коли ти знову повертаєшся до свого паскудного гріха.

— За яку отруту кажеш ти, бабуню? Мій чоловік кохає мене, і хоч що я намагалася робити, все було марно: я завжди кохаю його. Хіба ж це отрута?.. Я змагалася п'ять років, хотіла цілком оддатись богові; чому ж бог не наповнив страшенної порожнечі мого існування, коли я навмисно сама утворила її, щоб прийняти бога, як єдиного господаря? Релігія мені на заступила супружнього щастя, ані моєї материнної ніжності і, коли я повертаюся до цього щастя й цієї ніжності, так це через небо, бо в ньому я знайшла тільки облуду й брехню.

— Ти блюзниш, моя доню, й будеш покарана за це пекельними муками... Коли отрута, що мордувала тебе, була не від диявола, то вона мусила бути від бога. Віра покидає тебе, ти на шляху до заперечення бога, до цілковитої загибелі.

— Це правда, ось уже місяць, як я щодня потроху втрачала віру. Я не наслідувалася визнатись сама собі, але серед усіх моїх прикростей це була повільна праця, що руйнувала мої дитячі вірування й вірування молоді дівчинки. І дивна річ! все це химерне дитинство, вся ця побожна молодість прокинулися в мені, з їх чарівними таємницями, релігійними церемоніями, палким прагненням Ісуса, коли я втікала сюди шукати тут захисту. А коли я знову могла зануритися в найкрайніші таємниці, коли я захотіла віддатися Ісусові серед пісень і квітів, ці мрії поволі зблідли, стали облудними, химерними, де не було нічого з моєї живої істоти... Так, отрутою значить було моє перше виховання, ця помилка, що в ній я зросла. Її пробуркання пізніше завдало мені стільки страждання, і я вилікуюсь од цього лише тоді, коли цілком позбудуся її шкідливих випарів... Чи видужаю ж я? я ще так борюся.

Пані Дюпарк стримувалася, розуміючи, що жорстокість з її боку остаточно довершила б розрив між нею й двома жінками, цими єдиними створіннями її роду, з малим хлопчиком, що сидів на стільці й дуже уважно слухав, нічого не розуміючи. Отже, вона вирішила спробувати останнього способу, звернувшись до Луїзи.

— Тебе, бідолашна дитино, тебе мені найшкодніше, і я тремчу на думку, в яку безодню гріха падаєш ти. Коли б ти прийняла перше причастя, ми не зазнали б усіх цих лих. Бог карає нас за те, що ми не зуміли перемогти твого нечестивого опору. А ще є час. Скільки доброго зажила б ти від божого безмежного милосердя для цілого дому того дня, коли б ти скорилася, коли б ти наблизилася до святого престолу, як покірна раба Ісусова!

Молода дівчина ніжно відповіла:

— Навіщо повертатися до цього. бабуню? Ти добре знаєш формальну обіцянку, що я її дала батькові. Моя відповідь не може змінитися; я вирішу це в двадцять років, як побачу тоді, чи є в мені віра.

— Нещасна ж ти уперта дитина, якщо ти повернешся до цієї людини, що погубила вас обох, — то твою відповідь можна загодя знати: ти залишишся без віри, без релігії, наче тварина!

Бачивши, що й дочка й мати шанобливо мовчать і, щоб не продовжувати зайвої й важкої суперечки, знову заходилися біля своїх чемоданів, вона зважилася висловити своє найпалкіше бажання.

— Ну, гаразд! Раз ви вирішили обидві вирушити, залиште мені принаймні цього маленького хлопчика. Він буде викуп за ваше божевілля, — я виховаю його в любові до бога, зроблю з нього святого, слугу олтаря. Тоді я буду не одна; ми вдвох молитимимосся, щоб гнів божий минув нас у день страшного суду божого.

Женев'єва раптом випросталась.

— Тобі залишити Клемана! Та заради нього я головно й кидаю цей будинок. Я не знаю, як його виховати, й хочу віддати його батькові, щоб порозумітися

з ним і зробити з Клемана чоловіка... Ні, ні, я заберу його... Луїза теж наблизилася і заговорила з найбільшою ніжністю й пошаною.

— Чому ж ти кажеш, що залишишся сама, бабуню? Ми не хочемо облишити тебе зовсім; ми часто-часто ходитимемо до тебе, щодня ходитимемо, як ти дозволиш. Ми любитимемо тебе й посилюємося показати тобі, як ми бажаємо, щоб ти була щаслива.

Тоді пані Дюпарк не могла далі стримуватися. Хвиля гніву, що її вона на превелику силу вгамовувала, нарешті, перелилася через край і прорвалася в гнівних сло ах.

— Досить! мовчіть, я не хочу більше вас чути! Ви маєте слухність, збирайте якнайшвидше свої манатки й забирайтеся, забирайтеся всі троє з-перед моїх очей... Ідіть знову до свого засудженого, до свого бандита, що так зневажав бога та його слуг, щоб спробувати врятувати поганого „жида“, засудженого двічі!

— Сімон невинний, — вигукнула, не тямлячись, Женев'єва, і ті, що його засудили, брехуни й підроблювачі документів.

— Так, я знаю, це й є та справа, що погубила тебе й відокремила нас. Ти вважаєш цього єврея за невинного й не можеш більше вірити в бога. Твоя ніби непохитна справедливість є заперечення божої влади... Ось через віщо всьому край поміж нас. Забирайся, забирайся швидше з своїми дітьми! Не брудніть цього дому, не навертайте більше гніву божого на нього. Ви єдина причина тих злигоднів, що їх він витерпів... І особливо, не приходьте сюди більше; я вас виганяю назавжди. Тільки но ви переступите через поріг, не підходьте й не стукайте більше в двері; вони не відчиняться. В мене немає більше дітей, я сама на світі, житиму сама, сама й умру.

І стара жінка, майже вісімдесяти років, з дикою люттю випросталася на весь свій високий зріст; голос їй був дужий, рухи владні. Вона проклинала, корила, нищила, наче її бог гніву й смерти. Вона зійшла вниз непохитними кроками й замкнулася в своїй кімнаті, чекаючи, поки назавжди вийдуть її останні нащадки.

Саме цього дня до Марка завітав Сальван. Гість застав його в великій клясній залі, вщерт заллятій яскравим вересневим сонцем. Осінні лекції мали розпочатися за десять днів. Хоч і чекав щодня, щогодини своєї відставки, вчитель, проте, передивлявся свої зошити й нотатки, наче щоб підготуватися до нового шкільного року. Але з поважного вигляду директора нормальної школи, що усміхався, він ураз зрозумів:

— На цей раз кінець, так?

— Так, так, кінець, мій друже. Ле Баразе підписав ціле нове пересування й ряд нових підвищень... Жоффра залишає Жонвіль і переходить до Бомону, це добре підвищення. Клерикал Шанья переходить з Море до Дербекуру; це вже скандальна історія, бо з нього таки велике бидло... Щодо мене, то я просто виходжу в одставку, поступаючись місцем для Морезена, що тріумфує. А ви, ви, мій друже...

— Я теж у відставку.

— Ні, ні, ви тільки наразилися на немилість. Вас одсилають до Жонвілю на місце Жоффра, а ваш помічник Мінью, що також скомпрометував себе, заступить у Море місце Шанья.

Захоплений радістю, Марк вигукнув од щасливого подиву:

— Та це ж чудово!

Сальван, що прийшов навмисно, щоб першим переказати йому новину, сміявся тепер добрим сміхом.

— Ось яка політика в Ле Баразе! Це ж він і підготовував уже за своїм звичаєм. Зрештою він задовольнив страшного Сангльбефа, цілу реакційну партію департаменту, призначивши Морезена на моє місце, давши підвищення Жоффрові й Шанья. І це дало йому змогу зберегти вас, вас і Мінью. Він удає либонь, що гнівається на нього, але на ділі він цілком по-іншому трактує його. Крім того, він залишив тут пані Мазелін і звелів призначити на ваше місце Жулі, одного з моїх найкращих учнів, розум найвільніший, найздоровіший. Отже, відтепер Майльбуа, Жонвіль і Море матимуть чудових робітників, що завзято ставляться до підготування прийдешнього. Що ви хочете? Повторюю вам

ще раз: Ле Баразе не змінити, і треба брати його таким, який він є, й бути щасливим з того, що він так своєрідно виконує своє діло.

— Я захоплений, повторював Марк. Найбільше смутило мене те, що я мушу облишити вчителювання. Відколи постала для мене така перспектива, серце мені сходило тугою, як я думав за близький початок навчання. Куди я піду? що робитиму? Розуміється, мене засмучувало те, що я залишаю тут дітей, яких люблю. Але мені за розраду було б знайти інших, у іншому місці, що я їх полюбив би, як цих. Мені тоді не так боляче, що школу принижено, раз я можу продовжувати в ній діло мого життя, добру справу навчання, що тільки й мусить дати в майбутньому гарні жнива істини й справедливості!.. Ах! повернутись до Жонвілю, це буде мені за велику радість. Це збуджує знову всі мої надії.

Весело ходив він просторою клясною кімнатою, наповненою соняшного світла. Він наче знову захопився вчительською місією, що її вимушене залишення так дорого коштувало йому. І в нього вихопився чарівний рух юнацької жвавості; він кинувся на шию Сальванові й поцілував його. Саме в цей момент нагодився Мін'йо, він теж був певний того, що матиме одставку; отже, декілька днів уже шукав собі посади. Тепер він повернувся в розпачі, що знову спіймав облизня в директора сусіднього заводу. Потім, дізнавшись, що його призначено до Море, він у свою чергу був захоплений.

— Море, Море, це справжня країна дикунів! Що за лихо! можна спробувати їх дещо цивілізувати, і ми не покинемо один одного, працюючи за якихось чотири кілометри. Знаєте, це ж мене найбільше й тішить.

Марк заспокоївся, але сум знову прокинувся в ньому й знову затьмарив йому очі. Запала мовчанка. Двоє інших почували, що в нього з'явився спогад про несправджені надії, завжди свіжі рани серед такої руйнації, яка жорстока боротьба стояла ще перед ними, скільких зусиль вона потребуватиме. Вони всі троє замовкли. Сальван стояв перед великим вікном, що виходило на площу і заливало кімнату сонцем; здавалося,

він з сумом за щось думав, почувавши, що не може дати більше радості.

— А гляньте! спитав він раптом, хіба ви чекаєте на когось?

— Як? я нікого до себе не сподіваюся, відповів Марк.

— Так, ось маленький возок з якимись валізками.

Двері відчинилися, всі повернулися. Це ввійшла Женев'єва, тримаючи за руку маленького Клемана, а Луїза йшла обіч Здивовання, зворушення були такі великі, що спочатку ніхто нічого й пари з уст не пустив. Марк тремтів. Женев'єва зрештою заговорила уривчастим голосом:

— Марко, я привела сина. Так, я повертаю його тобі, він належить тобі, нам обом. Спробуймо зробити з нього людину.

Дитина простягла свої малі рученята, а батько схопив її, пригорнув до своїх грудей, а матір, його дружина, тимчасом додала:

— Повертаюсь і я разом з ним, мій добрий Марку. Ти правду казав був мені, що я тобі поверну його й повернуся сама... Істина таки перемогла мене. А потім зросло, безперечно, й те, що ти посіяв був у мені. І тепер я тут, бо я завжди кохала тебе... Марно я шукала іншого щастя, жива тільки твоя любов. Поза нами двома і нашими дітьми є тільки облуда.

Прийми ж мене до себе, мій добрий Марку, я віддаюся тобі, як ти віддаєшся мені. Повільно вона наблизилася й обняла руками шию чоловікові, а тимчасом почувся веселий Луїзин голос.

— А я, а я, тату? Я ж тут, ти бачиш... Не забувайте ж і за мене.

— О! так, вона тут, мила наша дочка, — підхопила Женев'єва. Вона стільки працювала над нашим щастям, стільки вклала в це ніжності й запопадливості!

Одним рухом вона схопила Луїзу в свої обійми, поцілувала її, її й Марка, що все тиснув Клемана до своїх грудей. Усі четверо нарешті знову з'єдналися, зв'язані однаковим фізичним зв'язком, однаковим почуттям ніжності, маючи одне серце, одне дихання. І в цій великій клясній залі, такій соняшній і порожній,

в чеканні на зливу дітей, що мали заповнити її з поатком навчання, скільки було глибокого, тремтливого почуття людяності й здорової радості! Сльози навернулися на очі Сальванові й Міньйо, під впливом великої ніжності.

Нарешті, Марк міг говорити, і все його серце вилилося в слова.

— Моя мила дружино, раз ти до мене повертаєшся, це визначає, що ти одужала. Ти виконувала свої релігійні обов'язки, чимраз суворіші, наче приймаючи найдужчі ліки, що вгамовують біль, найбільші дози отрути, щоб приспати в собі голос природи. А добра природа, не зважаючи ні на що, викинула геть усю отруту тоді, як ти почувалася матір'ю й дружиною... Так, так, ти маєш слушність, це розум визволив тебе, і ось ти перемогла свою релігію помилки й смерті, що від неї конає наше суспільство вже вісімнадцять років.

Але Женев'єва почала тремтіти, схвильована, неспокійна.

— О! ні, о! ні, мій добрий Марку, не кажи цього. Хто знає, чи видужала я остаточно. Ніколи безперечно, я не видужаю цілком... Це вже наша Луїза, що визволиться остаточно... А в мене, я відчуваю, вада така, що її не можна вже виправити; я завжди тремтітиму перед острахом знову віддатися містичній мрії... І коли я повертаюся сюди, коли я віддаюся тобі знову, так це для того, щоб біля тебе знайти захист, і щоб ти скінчив почате діло. Допомогай мені, спробуй зробити так, щоб ніщо ніколи не відокремлювало нас.

Вони ще щільніше обнялися, наче злютувавшись у одну істоту. Хіба ж не було це його велике завдання відірвати жінку від церкви й повернути їй належне місце біля чоловіка, місце матері й товаришки, бо тільки визволена жінка може визволити чоловіка? Її поневолення є наше поневолення.

Раптом Луїза, що зникла було на одну мить, знову відчинила двері, ведучи з собою панну Мазелін. Молода дівчина усміхалася.

— Мамо, треба, щоб і панна взяла участь у наших загальних радощах. Коли б ти тільки знала, як вона

мене любила, як багато доброго й корисного зробила вона тут.

Женев'єва наблизалася і ніжно поцілувала вчительку.

— Я знаю... Дякую, мій друже, за все, що ви зробили для нас протягом наших довгих злигоднів.

Добра Мазелін усміхалася з сльозами на очах.

— Ах! не дякуйте мені, мій друже. Це я мушу дякувати вам за все те щастя, що ви даєте нам сьогодні.

Сальван і Мін'йо теж усміхалися.

Знову всі стиснули один одному руки. І коли в голосній розмові, що чулася з усіх сторін, Сальван почав розповідати вчительці за підписане напередодні пересування вчителів, у Женев'єви вихопився вигук радості.

— Що? ми повертаємося до Жонвілю? це правда?.. Ах! Жонвіль, цей захищений, чарівний куток, де ми так кохалися, де ми почали жити, були такі щасливі! І як багато доброго віщує нам поворот туди. Там знову ми заживемо в ніжній любові й спокої!.. Майльбуа непокоїв мене, Жонвіль дає непохитну надію.

Нова хвиля мужности, безмежна певність щасливого майбутнього піднесла Марка до високого поривання.

Любов повернулася до нас, і ми відтепер всемогутні. Можуть собі тріюмфувати сьогодні брехня, несправедливість, злочин. Будь-що-будь, а нас чекає завтра вічна перемога.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

I

У жовтні з веселою радістю Марк повернувся до Жонвілю знову обійняти скромну посаду вчителя початкової школи. Великий спокій опанував його; нова хвиля мужности і надії з'явилася слідком за розпачем, що його породив був у ньому розанський вирок.

Ніколи не можна здійснити всього ідеалу, тому він майже картав себе за те, що сподівався на тріумф з апотеозом. Людство не посувається уперед рівними кроками з уславленими театральними переворотами. Це химерно вірити, що істини голосно вимагатимуть мільйони людей, химерно уявляти, що невинний повертатиметься серед великого національного свята, що зробить з цілої країни братерську націю.

Кожний поступ, навіть найменший, найзаконніший доводиться завойовувати віками боротьби. Кожний крок людства вперед потребував річок крові й сліз, величезних жертв, що їх віддавалося за щастя прийдешніх поколінь. І в цій вічній боротьбі з лихими силами безглуздо чекати тепер же на остаточну перемогу, на один з тих вищих переворотів, що здійснюють всю надію, всю мрію про братерство й справедливість людства. А втім зрештою він складав в собі справу в новім важливім поступі на цім шляху до кращого, таким важкім, таким убивчім. У замішанні, під образами, ранами, завжди не помічають завойованої царини. Вважають себе за переможених, а тимчасом пройдено багато, і чимало наблизилися до мети. Хоч у Розані друге засудження Сімонове й скидалося на поразку,

проте, моральна перемога захисників була величезна. Здобуто з цього багато гарного: згрупувалися вільні розуми й шляхетні серця, посилилася солідарність людей від одного краю Франції до другого, засіяно істину й справедливість, що зростуть колись, хоч це добре насіння й мусить пролежати в борозні протягом довгих зим. На превелику силу за допомогою брехень і злочинів врятували реакційні шари ще на деякий час підгниле рештування минулого. Проте, воно тріщало звідусюди. Скерований на нього смертельний удар розколов його згори додолу, а майбутні вдари остаточно зруйнують його, обернуть у купу нікчемного сміття.

Отже, Марк мав тільки жаль за тим, що не міг мати з цієї Сімонової справи чудової науки, що могла б прислужитися народові, освітивши його розум блискавкою. Ніколи не з'явиться безперечно нагоди кращої, зручнішої: тут була змова всіх влад, усіх гнобителів, що з'єдналися для того, щоб розчавити нещасну невинну людину. Адже її невинність ставила під небезпеку підвалину експлуатування людей, що її створили могутні цього світу. Тут доведено злочин попа, салдата, судді, міністра, що об'єдналися для того, щоб спробувати ще дурити нарід. Тут утворилася дивовижна купа ганебних вчинків; винних застукано на місці злочину; схоплено на гарячому вчинку брехні й убийства, і все це потонуло в океані бруду. Тут країна поділилася на два табори: з одного боку колишнє владне суспільство, підтоптане й засуджене, з другого — молоде суспільство майбутнього, що визволяється вже і йде повільно, але невпинно до істини, до справедливості, до більшого спокою. Невинність Сімонову визнано, реакційне минуле приголомшено вдаром по голові, радісне майбутнє з'явилося перед очима найпростіших людей, і очі ці вже не заплющуються. Ніколи ще революційна сокира не розрубала так глибоко старої підгнилої соціальної будівлі. Непереможне поривання поведе націю до Міста пройдешого. За кілька місяців Сімонова справа зробила більше для визволення народу й для панування спра-

ведливості, ніж сто років завзятого політиканства. Сумно було тільки від того, що перекручено факти, зруйновано діло, що було в їхніх руках. Цей сум мусив вічно жити у серці тих, що боролися.

Але життя плинуло далі. Треба було знову ставати до бою, завжди провадити боротьбу. Один крок зроблено, залишалося йти далі тим же шляхом. День по дню серед дійсності, найчастіше прикрої і темної, треба знову й знову віддавати свою кров і сльози на те, щоб завоювати поволі, цаль за цалем, поле бою, ніколи не сподіваючись нагороди побачити остаточну перемогу. Марк ішов на цю жертву, не сподіваючись більше побачити загальне визнання невинності Сімона, визнання за законом, що його святкував би цілий нарід. Він почував, що не можна розпочати знову справу серед тодішніх пристрастей, певний того, що почнуться нові жорстокі кампанії з метою розчавити „жида“, за допомогою свідчення декого з свідків і полохливості маси. Безперечно треба чекати на смерть тих осіб, що були заплутані в справі, чекати на зміну партій, на іншу політичну годину перше, ніж уряд насмілиться знову призначити касаційний суд, щоб стерти в історії країни цю ганебну сторінку. Давід і Сімон були переконані того; вони тихо жили в Піренеях, експлуатуючи свої копальні, завжди стежачи за обставинами, чекаючи на якусь щасливу нагоду. Але обставини зв'язували їм руки. Вони добре зрозуміли потребу жертви, якщо не хотіли накликати на себе ще тяжче, ще небезпечніше лихо. І живучи у цьому змушеному чеканні, Марк повернувся до своєї місії єдиного діла, що його він був певний, навчання людей нижчих шарів суспільства і дітей, бо істина народжується тільки через знання, що одне тільки може зробити нарід спроможним до справедливості. Тим, що зроблено деякий поступ, він цим обов'язаний науці; внуки дітей теперішніх громадян через те, що матимуть знання, краще служитимуть справедливості, а правнуки внуків, може, й звільняться нарешті від помилки й будуть досить справедливі, щоб виправити злочин предків і вславити невинного. Думки йому дуже проясніли, й він припускав, що по-

трібні покоління, щоб витягти Францію з її отупіння, від отрути, що нею її поїли, що потрібна цілком нова кров, що зробить з неї ту Францію, що про неї він мріяв, шляхетну визволительку, Францію, що вимагатиме справедливости.

Істина, істина! ніколи ще він так пристрасно не любив її. Колись вона була йому так потрібна, як повітря, що ним дихають; він не міг жити без неї, він починав страждати, почував непереможну тугу від того часу, як вона ховалася від нього. Тепер побачивши, як її шалено переможено, відкинуто, закидано найпаскуднішою брехнею, наче померлу, що вже не прокинеться більше, — він ще дужче почав вірувати в неї; йому здавалося, що вона якась непереможна, здатна пустити в повітря світ того дня, коли захочуть замкнути її під землею. Вона йде вперед, не маючи ані години відпочинку, до своєї світлої мети, й ніщо не зможе зупинити її. Він іронічно знизував плечима, коли бачив, що ворогам здається, наче вони знищили істину, що вони топчуть її під свої ноги, начебто її більше не було. Коли надійде час, істина вибухне, розвіє їх на порошок спокійно й радісно. І ця то певність, що він володіє істиною, завжди живою й переможною, хоч би вона мала перемогти навіть через довгі віки, це й надавало йому спокійної сили віддатися роботі й чекати весело на безперечний тріумф, хоч би це було по його смерті.

Потім жахливо несподіваний кінець Сімонової справи зміцнив його переконання, посилив його віру. Він і тоді вже засуджував буржуазію, клясу, виснажену зловживанням узурпованої влади, вкраденої під час її розподілу, клясу, що була ліберальна й стала реакційна, перейшла від вільної думки до найнижчого клерикалізму після того, як побачила в церкві природну спільницю своїх грабунків і розкошування. Тепер він побачив її за працею, полохливу, тираничну. Вона відкидала всяку справедливість до невинного, погоджувалась на всілякі злочини, щоб нічого не втратити з своїх мільйонів, боялася народу, що поволі прокидався й вимагав своєї частини. І побачивши, що вона ще

більше підгнила, ще більше конає, ніж він думав, засудив її на швидке знищення, якщо нація не схоче вмерти від невигойної інфекції. Відтепер єдиний порятунок був у народі, в цій новій силі, в цьому невичерпному джерелі людей, праці й енергії. Він почував, що нарід безперервно росте, як молоде відновлене людство, що приносить соціальному життю безмежну могутність, щоб досягти більшої істини, більшої справедливості, більшого щастя.

І це підтверджувало місію, що він узяв на себе, місію, таку скромну з виду, місію сільського вчителя, але вона по суті була сучасним апостольством, єдиним важливим ділом, що могло виховати суспільство майбутнього. Чи є вища роля, як знешкодити облудність церкви, поставити на її місце істинне знання, людський мир, що залежить од знання й солідарності. Франція прийдешнього часу зростала в селах, у глибині маленьких селищ, і тут треба було діяти й перемоги.

Негайно Марк заходився коло роботи. Справа ходила о те, щоб виправити зло, що накоїв Жоффр, здавши Жонвіль на волю попа Каньяса. Але протягом перших днів, поки вони влаштовувались, яка це була радість для сім'ї, що замирилася, що знову починала молоде кохання, побачити себе в колишнім убогим гніздечку! За шістнадцять років там нічого не змінилося; це була та сама школа, з маленькою квартиркою і садком за нею. Тільки побілили стіни, і вона видавалася майже чистенька, бо її добре помили; а за цим стежила сама Женев'єва. Вона безперервно кликала Марка, щоб розбуркати його спогади, щаслива й весела від кожної речі, що залишилася від минулого.

— О! йди сюди, подивись на картину корисних комах, що ти повісив у клясі. Вона висить ще. А вішалки, що я їх поставила для дитячих капелюхів... А там, у шафі, лежать тверді тіла з букового дерева, що ти їх зробив.

Він підбігав, радів разом із нею. А потім і її кликав у свою чергу.

— Іди, іди но сюди швидше!.. Дивись, бачиш ти на цій стіні дату, вирізблену ножем. Пригадуєш, я на-

писав її в день Луїзиноного народження. А пригадай но, бачиш ту шпарину на горі, на стелі; ми дивились на неї, коли лежали, і жартуючи, казали, що зірки підстергали нас і, зазираючи крізь неї, усміхалися нам.

Потім обидва, бігаючи садочком, знову кликали один одного й разом вигукували: — Та подивись но на старе фігове дерево! Воно не змінилося, наче ми його вчора залишили... Ах! замість цього щавелю в нас була грядка суниць: треба буде знову її насадити... Смок змінено, та байдуже. Можна й цим поливати... Наша лава, о! наша лава під новою виноградною лозою! Треба тут сісти й поцілуватися. Всі колишні поцілунки в однім теперішнім!..

Вони почули таку ніжність, що аж сльози проступили їм на очах; деякий час вони залишались у обіймах один одного, з утіхою починаючи знову своє щастя. Велика мужність з'явилася в них од цього приятельського оточення, де вони не залишили жодної сльози. Кожна річ тут наближала їх одно до одного й обіцяла їм перемогу.

З перших же днів чекала на них і розлука: Луїза мусила вирушити до нормальної школи елементарного навчання в Фонтеней, що до неї її прийнято. Вона хотіла бути, як вирішила з любови до батька, звичайною вчителькою початкової школи, як Марк був звичайний сільський учитель. Марк та Женев'єва залишилися сами з маленьким Клеманом, засмучені все таки цим від'їздом, і вони ще більше линули один до одного, щоб не дуже відчувати наглу порожнечу навколо себе. А втім з ними був маленький Клеман; він займав їх. Вони мали його за малого мужчину й стежили з ніжністю за тим, як прокидався в нім розум. А втім Марк переконав Женев'єву взяти на себе дівочу школу і попросив Сальвана поклопотатися, щоб Ле Баразе призначив її на цю посаду. Женев'єва після того, як вийшла з монастиря, здобула свідоцтво про скінчення вищої школи й посвідку, що має педагогічну здатність, і коли вона раніше під час призначення чоловіка, до Жонвілю не взяла на себе дівочої школи, так це тому, що нею керувала панна Мазелін. Але тепер, коли підвищено

Жаффра й його дружину й звільнилися дві посади, краще було обидві школи знову приділити подружжю, що справедливо вважає за краще й адміністрація. Щодо Марка, то він бачив тут усілякі вигоди; йому хотілося, щоб був єдиний напрямок навчання. Він був певний, що матиме віддану співробітницю. Вона працюватиме над тим же ділом і допомагатиме йому замість того, щоб стояти на його шляху до майбутнього. І поза тим, хоч й не турбувало його щодо Женев'єви, проте, хіба ж таким способом не можна було зайняти її, примусити її відродити в собі розсудливість, зробивши з неї виховательку, що стежитиме за чутливістю й розсудливістю дівчаток, цих дружин і матерів майбутнього? Нарешті, хіба це зрештою не з'єднає їх, не зликує назавжди одного з одним, коли вони приділять себе разом з щирою вірою, з усією своєю ніжністю одному й тому ж святому ділу, навчанню дітей нижчих шарів суспільства, від якого мусило народитися майбутнє щастя! Коли Женев'єву призначено, в них з'явилася нова радість, начебто вони відтепер почували в себе одне й те ж серце, один і той же мозок.

Ах! у яким несприятливім стані, стані руйнації знайшов тепер Марк Жонвіль, що він його колись так любив. Він пригадав свою першу боротьбу — вчителя з страшним попом Коньясом, як він зрештою тріумфував перемогу над ним, маючи на своїй стороні мера Мартіно, багатого селянина, неписьменного, але розсудливого, що мав атавістичну расову зненависть до попа, бо той псує жінок і живе з культу, через лінощі, тільки б нічого не робити. І обидва вони, і Маркс, і Женев'єва, почали дбайливо робити комуну світською: вчитель не співав більше в хорі, не дзвонив до обідні, не водив навчати катехізису учнів, а мер і муніципальна рада в цілому позбавлялися цих звичаїв, сприяли еволюції, що давала школі гору над церквою. В короткий час Марк через свій вплив на дітей і сім'ї, на мерію, де він був за секретаря, зміг досягти того, що знову побачив, як народжується й збільшується рух до добробуту, й разом з цим завоював для себе місце, що йому й належало, перше місце. Але від того

часу, як він перейшов до Майльбуа, Мартіно потрапив до рук Жоффра, людини з табору конгрегації, швидко охляв, став не здатний діяти, коли не почував поза собою підтримки непохитної волі. Сільська обачність завважала йому висловлюватися, і він ставав то на сторону попа, то на сторону вчителя, залежно від того, хто з них двох був дужчий. А що Жоффр намагався не висовуватися, працюючи тільки, щоб доскочити вищого стану, співав, дзвонив, причащався, абат Коньяс поволі став за господаря громади, підкорив собі мера й сільську раду на приховану радість пані Мартіно, що хоч і це була святобожна, проте, любила показуватися на люди в своїх нових строях на великих обіднях урочистими днями. Ніколи не виправдувалася краще та істина, що який учитель, така й школа, а яка школа, така й громада. І ось менше ніж за кілька років добробут, що поступово кращав завдяки Маркові, зійшов на нівець, і Жонвіль пішов назад. Затупіння, що дедалі збільшувалося, паралізувало соціальне життя після того, як Жоффр покинув Мартіно й йому підлеглих на волю Коньяса, що тріумфував з того.

Промайнуло так шістнадцять років, і село являло тепер руїну. Бо кожний занепад моральний або інтелектуальний фатально тягне за собою матеріальні злидні. Немає такої країни, що не вмирала б повільно, коли церква панує в ній безмежно. Темрява, помилка, довірливість роблять людину цілком безсилою. Навіщо бажати, діяти, рухатися вперед, раз людина в руках божих наче іграшка, що нею тільки тішаються, з примхи. Досить бога, він заступає все. На краю релігії, що проповідує нікчемність всього земного й людського, лишається тільки дурість, інертність, покірливість промислові божому. Землю тоді обробляють абияк, люди стають ледачі й голодують. Жоффр дозволив затуманювати своїх учнів святою історією, катехізисом, тимчасом як у сім'ях до всілякої нової культури ставилися підозріло. Нічого не знали й не хотіли нічого знати. Лани перестали родити; часом врожаї втрачали через недбальство, лінощі. Усяке зусилля здавалося надмірним, зайвим, і село убожіло, перетворювалося на

якусь пустелю через те, що селяни не визнавали всемогутньої родючої сили сонця, бога життя. Особливо швидко пішла вперед ця руйнація країни після того, як піп Коньяс домігся від слабодухого мера Мартіно згоди на те, щоб громада присвятилася святому Серцю. Живі були згадки про урочисту церемонію, коли вчитель ніс національний прапор з вишитим на ньому кривавим серцем, були всі представники влади в святкових убраннях, налетіла звідусіль ціла згряя сутан і йшла поміж селянок, що раді були показати свої нові строї. Але тепер селяни від святого Серця, що йому вони присвятилися, ще чекали чудесних дарів, як особливої ласки божої, що мусило віддаляти град і посилати стільки, скільки треба дощу й сонця. Над громадою тяжіла тільки велика дурість, мертво чекання на боже втручання; це була повільна агонія фанатика, що в ньому загинула всяка ініціатива й що дозволив би собі швидше вмерти с голоду, ніж поворохнути рукою, коли бог не нагодував його.

Першими днями в Марка серце точилося кров'ю, коли він кілька разів проходив з Женев'євою селом; так важко було дивитися на цю покірливість і байдужність, на ці погано оброблені ниви, на ці шляхи, що ледве можна пройти. Одного ранку вони пройшли 4 кілометри, аж до Море, і там провідали Мінью, що влаштувався в своїй сумній школі. Він також, як і вони, дивився з болем на ці злидні, що опанували країну.

— Ви не можете уявити, мої друзі, якої руйнації наробив тут страшний Коньяс! У Жонвілі він ще мало підживався, зате в цім загубленім селі двісті його мешканців надто скнарі, щоб мати свого попа. Він руйнує тут наче буря, тероризує й нищить усе. І після того, як цей церковний сторож Шанья почав прислужувати йому, як людина, після того, як вони вдвох наче скасували мера Салера, опасистого чоловіка, що почував себе щасливим тільки з того, що його обирали на кожних виборах, склавши всі клопоти щодо мерії на секретаря. Він дозволяв навіть водити себе до обідні з пихи, щоб показувати там свою славу,

славу збагатілого скотаря, хоч у глибині душі й не любив попів... Ах! як я розумію тепер те, що витерпів був тут нещасний і трагічний Феру. Як я розумію його розпач, напад божевілля, що зробило з нього мученика.

Тремтячим жестом Марк показав, як часто навідувався до нього спогад про сумну смерть Феру, вбитого в далекім краю пострілом з револьвера.

— Так, коли я ввійшов у цю школу, мені здалося, що він вийшов з домовини. Зголоднілий, маючи якихось кілька су від свого утримання для себе, дружини й доньки, він конав тут, почувавши, що один тільки освідчений серед темних людей, що жили в самозадоволенні, зневажили його й боялися як сили, вищої за них... Це з'ясовувало також, чому й Шанья узяв владу над мером, бо той хотів тільки спокійно користуватися своєю славою, в щасливій байдужості, задовольнивши всі свої апетити.

— Така ж у цілому і вся громада, знову почав Мінью. Не можна знайти тут жодного злидаря; кожний, що обробляє землю, задовольняється тим хлібом, що йому земля дасть. Але всі вони егоїсти темні й байдужі. Коли вони знаходяться в безупинній спірці з попом, так це через те, що вони обвинувачують його в тім, наче він не досить звертає на них уваги, що він мало править їм обідень і церемоній, на які вони, мовляв, мають право. Проте, завдяки Шанья, селяни з попом дещо порозумілися, а те, що тут діялося й говорилося на пошану святого Антуана Падуанського, перебільшує всяку уяву. Наслідки сумні; школу я знайшов забруднену, наче стайню. Можна подумати, що сім'я Шанья пускала туди всіх тварин, що є в країні, і мені довелося найняти жінку, щоб усе перемити, вишарудити вкупі зі мною.

Женев'єва стояла замарившись, очі їй блукали десь далеко в спогадах.

— Ах! Нещасний Феру! Я не завжди добре ставилася до його сім'ї. Це один з докорів, що я почував в своїм сумлінні. А як же виправити стільки страждань, стільки руїни? Ми такі слабкі, нас ще так мало. Бувають години, коли я втрачаю надію.

Потім раптом, наче прокинувшись, вона усміхнулася і, пригорнувшись до чоловіка, сказала:

— Так, так, мій добрий Марку, не сердся на мене. Треба дати мені час, щоб я стала така бездоганна, як ти... Ми заходимося біля праці й переможемо, це безперечно.

Тоді всі троє розвеселилися, й Мінью, що пішов виражати подружжя, дійшов з ними аж до Жонвілю. Там край дороги стояла велика квадратова будівля, що нагадувала завод. Це був відділ громади доброго Пастуха, обіцяний від часу присвячення громади святому Серцю. Він функціонував уже кілька років. Клерикальний вищий світ счинив великий галас з приводу добробуту, що його безперечно принесе такий заклад, бо дівчата селян, уміщені до нього, мусили ставати тут добрими робітницями. Тепер, мовляв, збільшиться моральність, бо віднині будуть виправлені гультайки й ледачі дівчата. Це можна зрушити з місця село і дасть країні промисловість. Добрий Пастух постачав виключно великим паризьким магази́нам спідниці, спідні й жіночі сорочки; все це була тонка білизна, оздоблена й добірна. Під доглядом якихось десятиох сестер там працювало двісті робітниць, що з ранку до вечора сліпили собі очі над багатою світською білизною, призначеною про якісь дивні свята, і бідні дівчата, мабуть, мріяли про них з таємною й палкою гарячковістю. І ці двісті маленьких непомітних швачок становили тільки найменшу частину нещасних прийнятих робітниць, що їх без краю експлуатували, бо орден мав будинки, розкидані від одного краю Франції до другого, і близько п'ятдесят тисяч робітниць працювали в його майстернях, приносили йому мільйони. Тимчасом тим робітницям погано платили, погано до них ставилися й погано годували. В Жонвілі дуже швидко розчарувалися в цім закладі. Жодну з гарних обіцянок не виконано, і заклад видавався якоюсь прірвою, що забирала останню енергію країни. Заклад крав робітниць на фермах; селяни не могли вже затримати своїх доньок; їх спокушала мрія стати панянками, жити не рухаючись, робити тільки легкі роботи. Але дуже швидко вони каялися, бо не знали важчої, запеклішої

праці. Тут на них чекала нерухомість протягом довгих годин, виснаження від безупинної праці на порожній шлунок, з важкою головою, без довільного сну, без опалення взимку. Це була каторжна в'язниця, де, під виглядом благодійства, праці, що обороняла добрі звичаї, практикувалося найжахливішу експлоатацію жінок. Тіло тут виснажували, голови затуркували. Жінки ставали в'ючаками, що з них витягали якомога більше грошей.

І в Жонвілі особливо часто счинялися заворушення. Одна дівчина ледве не вмерла з голоду, друга напівзбожеволіла; ще одну викинули на вулицю без жодного су після цілих років праці, що до краю виснажувала. Вони нарешті заворушилися, загрожували потягти до права добрих сестер і вчинити бучний процес. Марк зупинився на дорозі й почав дивитися на цю велику фабрику, мовчазну, як в'язниця, мертву, як монастир, де виснажувалося стільки молодого життя, і ніщо зовні не вказувало на щасливу і корисну працю.

— Оце ще, сказав він, одна спроба церкви, така проста до виконання, спроба пристосуватися до сучасних вимог і запозичити в нас зброю, щоб нас же побити. Вона стає тепер за фабриканта, за гендляря. Немає речі або продукту щоденного вжитку, що його б вона не виробляла й не продавала, починаючи з одягу й до спиртних напоїв, що їх подають до столу. Численні ордени це просто промислові товариства, що торгують, продають усе за дешеву ціну, бо мають мало не даремну працю. Вони також ганебно конкурують з дрібними промисловцями наших околиць, що неспроможні боротися. Здобуті мільйони йдуть у монастирські скарбниці на згубну війну, що вони її ведуть з нами й збільшують мільярди, що ними володіють уже конгрегації й що їх можуть вони зробити ще жахливішими.

Женев'єва й Міньйо слухали. Запала непокійна мовчанка серед обширого вечірнього спокою. Сонце вже заходило і запалювало, наче пожежою, великим рожевим світлом замкнену й похмуру будівлю, фабрику Доброго Пастуха.

— Ходімо, а то й я починаю пройма́тися розпачем, сказав Марк. Вони ще дуже могутні, це правда. Але в нас є книга, маленька книжка для початкового навчання, що несе істину й що, кінець кінцем, переможе назавжди їхню брехню, що тривала стільки віків. Вся наша непереможна сила в цьому, правда, Мінью? Марно вони будуть нагромаджувати тут руїни, повертати навспак нещасних темних людей, знищувати те невелике добро, що ми зробили. Досить нам заходитися коло нашої справи поступу, що здійснюється через знання, й ми знову заволодіємо втраченою цариною й просунемося далеко вперед аж до Міста солідарности й миру. Їхня в'язниця Доброго Пастуха занепаде, як і всі інші в'язниці, їхнє святе Серце приєднається до давнього Фаллуса й інших грубих фетишів мертвих релігій. Розумієте, Мінью, з кожним учнем, що ви його навчите істини, з'являється новий громадянин, що служитиме справедливості. До праці ж, до праці! Перемога певна, які б не були труднощі й страждання на шляху!

Цей дивний вигук віри, вічної надії пробренів непереможно в чистому полі під спокійним останнім соняшним промінням, що віщувало світло прийдешнього дня. Мінью бадьоро повернувся до своєї праці в Море, а Марк і Женев'єва повернулися починати своє діло в Жонвілі.

Діло було важке, потребувало волі й терпіння, бо справа ходила о те, щоб знову, за допомогою розуму, вирвати мера Мартіно, муніципальну раду й цілу країну з учепистих рук попа, що затявся нічого не випускати. Коли стало відоме призначення нового вчителя, абат Каньяс, замість того, щоб розгніватися і налякатися перед цим жахливим супротивником, знизав тільки плечима, виявляючи тим найбільше презирство. Він почав казати скрізь, що цей переможений, ця пересічна людина, що наразилася на немилість і втратила честь після своєї співучасті в Сімоновій справі, залишиться в Жонвілі місяців шість. Начальники, мовляв, надіслали його сюди, щоб покінчити з ним, не бажаючи карати його негайно. А в глибині душі він мусив був турбуватися, бо знав, що з Марка був чоловік спо-

кійний і непохитний у його пристрасті до істини. І надто доводили його певне почуття небезпеки розсудливості, що до них він примушував себе з побоювання все скомпрометувати, коли він піддається вибухам своїх безупинних захоплень. Несподівано піп Коньяс уразив усіх дипломатичністю і погордістю. Він, мовляв, складав на самого бога поклопотатися тим, щоб уразити його ворога. А що його стара служниця Пальміра, що з віком стала жахлива, не чулася на сили наслідувати його, він публічно гнівався на неї одного дня за те, що вона казала, либонь, новий учитель украв у Майльбуа святі дари, щоб їх збруднити перед своїми учнями. Це не доведено, як і історію, що в Марка був біс, відряджений до нього з пекла.

Цей біс виходив з стіни, коли його кликав Марк, й допомагав йому вчити учнів. Але за зачиненими дверима піп і служниця дуже добре розумілися на впертості й надзвичайній скнарості. Піп збирав якомога більше з треб і обідень, а Пальміра вела рахунки й гнівалася, коли гроші погано надходили. І ось одтоді абат Коньяс почав глуху запеклу боротьбу; він вигадував, що тільки міг паскудного, щоб знищити вчителя й школу і надалі панувати, як єдиний господар громади, бо в ній парафіяльна церква мусила бути за центр усього, за єдину релігійну цивільну владу.

А Марк тимчасом діяв так, ніби церкви й зовсім не було. Щоб знову заволодіти Мартіно, щоб повернути на свій бік муніципальну раду й усіх жонвільців, він проводив одну тільки кампанію: коли люди навчаються істини, то розум поволі починає брати гору над абсурдними догматами. І він щільно замикався в свої рямки вчителя й вихователя, певний, що переможе істина й добро того дня, коли він переродить людей і зробить їхні серця й голови здатними розуміти й бажати. В цьому полягала вся його віра, все його зусилля. В мерії, де Марк знову мусив обійняти посаду секретаря, він задовольнявся тим, що скромно радив Мартіно, а той був у глибині душі дуже щасливий з того, що він повернувся. Бо Мартіно вже мав удома розривку з дружиною з приводу хороших співів на

обіднях, бо ці співи скасував абат Коньяс після того, як не стало Шанья, щоб співати на криласі. Тривала також стара суперечка за церковний годинник, який не йшов більше. І перший акт, що дав зрозуміти всім, що вже щось змінилося в Жонвілі, була постанова муніципальної ради приділити суму в триста франків на те, щоб купити й поставити нового годинника на фронтоні мерії. Це видавалося дуже сміливим. Проте, похваляли, бо задоволені були, що знатимуть нарешті певну годину. Церква ж з своїми старими їржавими дзигарями вже давно не показувала її. З цього приводу навіть жартували: тепер уже не церква даватиме годину, а мерія. Але хоч і спокійний зовні, Марк, проте, не поспішав тріюмфувати, бо він знав, що потрібні роки для того, щоб знову завоювати втрачену царину. Кожий день приносить поступ, і тому він терпляче сіяв майбутнє, певний, що поверне на свою сторону всіх боягузів і егоїстів учорашнього дня, цих селян, що вже не вірили більше й що відверто перейдуть на сторону істини тоді, коли вони побачуть у ній єдине джерело здоров'я, щастя й миру.

І ось настали для Марка й Женев'єви плідні роки праці й щастя. Він особливо ніколи ще не почував себе таким бадьорим, таким дужим. Ніжний поворот дружини, цей повний тепер союз, що робив з подружжя одне серце, один розум, надавав йому нових сил. Це було цілковите погодження поміж його життям і його ділом. Коли раніш він так терпів од того, що, намагаючись навчати істини інших, він сам не може переконати товаришку свого життя, з якою повсякчас буває, свою кохану дружину, матір його дітей, він раніше почував, що це зменшує його авторитет, паралізує його в намаганні вирвати іншого від помилки, раз він через слабкість або безсилля терпить помилку в своїм домі. Тепер же він мав усю непереможну силу, весь авторитет, що його дав власний приклад, щастя, досягнуте у хатнім вогнищі через цілковите порозуміння, спільну віру. І скільки буває здоров'я, радості, як гарно працюється, які чудові бувають наслідки, коли одне й те ж діло виконують спільно чо-

ловік і жінка, що діють за згодою, кожний вільно, з власною індивідуальністю! Коли Женев'єва ще почувала іноді, що підупадає духом, Марк непомітно допомагав їй, але вважав за краще дозволяти їй самій переборювати себе, надолужувати години смутку, що відроджувало минуле. Щовечора після лекцій, коли розходилися хлопчики й дівчатка, вчитель і учителька залишилися самі вкупі, в їхнім тіснім приміщенні; вони розмовляли тоді за цих дітей, доручених їм, складали собі справу за працю, пророблену протягом дня, і плян лекцій наступного дня, проте, не обмежуючи себе казенними програмами. Вона, що була сентиментальна, менше вірила книгам, більше пеклувалась тим, щоб зробити своїх дівчаток щирими й щасливими, визволяючи їх од віковичного поневолення розуму, визволяючи їх для любови, побоюючись кинути їх до гордощів і самотности. Марк, може, й пішов би далі, залюбки подавав би дівчатам і хлопцям однакову науку, залишаючи самому життю навчити кожну стать її соціальної ролі. Швидко їм обом шкода стало, що вони не можуть керувати однією мішаною школою, як школа Мінью в Море, де двісті та ще кілька мешканців посиляли до школи ледве дванадцятку хлопців та стільки ж дівчаток. В Жонвілі, що нарахував близько вісімсот мешканців, учитель мав тридцятеро хлопців, а вчителька тридцятеро дівчат. Коли б вони їх об'єднали, яку б прекрасну школу це дало їм. Марк був би тоді за директора, а Женев'єву мав би за помічницю! Їм спало на думку — не відокремлювати більше дівчат од хлопців і доручити цей малий світ одному подружжю, батькові й матері, що навчали б і виховували цих дітей вкупі, як свою власну сім'ю. Вони передбачали з цього силу вигод: логічніше навчання, чудове змагання, виховування щиріших і ніжніших удач. Виховання жінки, як помічниці чоловіка, мусило особливо, на їхню думку, принести добрі наслідки. Вони мали дві школи, відокремлені тільки муром, що здавався їм прикрим безглуздям; як би раді були вони зруйнувати його, мати тільки одну школу, повний маленький світ. Марк прикладав би до нього свою мужність, — Жене-

в'єва приносила б свою ніжність. І яке добре діло зробили б вони, віддаючись усією істотою цим зародкам майбутніх сімей, що разом створили б єдину велику сім'ю, де існувало б щире кохання, подружжя, що складало б одне тіло, один дух.

Отже, Марк знову заходився коло своєї справи, такої ж, яку він провадив п'ятнадцять років у Майльбуа. Тут кляса була не така численна, засоби її менші. Але тут він діяв наче в сім'ї, в тіснім колі, і його проста дія мала постійний успіх. Дарма, що кількість учнів була обмежена, всього тільки якась двадцятка дітей, що з них він робив чоловіків. Було б досить і того, коли б у всіх громадах Франції вчителі наслідували його й давали нації двадцять розсудливих і справедливих людей для того, щоб нація могла стати визволителькою всього світу, сгезити за справедливістю. Великим щастям була для нього і та сливе повна воля, що дав йому новий інспектор елементарних шкіл Морей, приятель, призначений від Ле Баразе на цей пост; Баразе давав тому таємні й спеціальні інструкції. Громада ця так мало важила, що за Марка в ній і забули, і він міг діяти сливе як йому бажалося, а це дозволяло йому застосовувати свою методу, без зайвого галасу. Насамперед він повикидав знову всі релігійні емблеми, всі картки, зошити, книги, що ставили на перше місце надприродне, що вихваляли війни, вбивства й пожежі, як ідеал могутності й краси. На його думку злочин був отруювати тим мозок дитини, назавжди розхитати його вірою в чудесне, серед його обов'язків, як людини й патріота, поставити на перше місце брутальну силу, вбивство, крадіжку. Від такої науки могло народитися тільки суспільство дурної інерції, наглих злочинних вибухів несправедливості й злиднів. А він мріяв виставати перед очі своїх учнів малюнки праці й миру, вищого розуму, що керує світом, справедливості, що встановлює згоду між людей, бо колишню жорстокість войовничих віків він засуджував, і вона поступилася місцем перед братерством всіх народів, ведучи до такого щастя, яке тільки можливе. Потім, звільнивши школу від цих дріжжів мину-

лого, що отруювали, він оддавав особливу перевагу лекціям цивільної моралі, намагаючись зробити з кожної дитини громадянина, обізнаного якнайкраще про свою країну, спроможного служити їй, досить любити її, щоб не віддаляти її від цілого людства. Не зброєю мала Франція завоювати світ, а непереможною силою ідеї, такою волею, істиною й справедливістю, що визволила б усі нації і що за вищу славу для неї було б заснувати конфедерацію вільних і братерських народів.

А втім Марк намагався не відступати від програм, часом одхиляючись од них, до того воїни були переважані. Довгий досвід навчив його, що наука немає жодної цінності, якщо вона не перетравлена, й людина не може використати набутих знань. Отже, не відкидаючи книги, що залишалася основою, писемних управ, він приділяв найбільше часу словесним поясненням, живій лекції. І ось тут його природжений хист учителя творив дива, начі всі ті страждання, що він пережив, уся ця буря, що зістаріла його, ще більше наблизила його для дітей і нижчих шарів суспільства, і він щасливий був з того, що повернувся до їх розуму, який ще тільки но розбуркався, був такий свіжий, такий пожадливий до певних знань. Ніколи ще він так весело не бавився з ними, ніколи ще він так уміло не підходив до рівня їхнього розуміння, наче він був їхній старший брат і забув усе, навіть читати, щоб мати втіху знову вчитися, висловлюючи літери одну по одній разом з хлопчатами шости років. Однаково в граматиці, в історії, географії, здавалося, він робив раз-у-раз винаходи, шукав істини з своїми учнями, наче він ніколи не знав її, і зрештою дивувався, що знайшов її за їхньою допомогою. І це надавало інтересу кожній лекції, учні цікавилися нею, як утішною грою, й щиро любили Марка за те, що він був таким добрим товаришем. Можна з дітьми робити все, чого хочемо, за допомогою теплої симпатії. Досить любити їх, щоб досягти того, щоб вони вас слухали й розуміли. Далі, він намагався, щоб те, чого він навчив їх, жило: він на полі з'ясовував їм обробку

землі, водив їх до столярів, слюсарів, мулярів, щоб дати їм перші певні знання щодо ручних реместв. На його думку, гімнастика мусила поєднуватись з забавками, і тому перерви природно присвячувалося фізичним управам. Він був також у учнів за суддю, просив їх звертатись до нього з усіма своїми малими спірками і особливо намагався виносити незаперечні вироки, що їх приймали б обидві сторони, бо він не тільки мав абсолютну віру в добродійний вплив правди на молоді голови, він ще був переконаний в потребі справедливості, щоб задовольнити їх і довести до зрілості. Від істини, справедливості треба йти до любови. Дитина, що їй ніколи не брешуть, що до неї ставляться завжди справедливо, стає людиною щирою, розсудливою, розумною й здоровою. Ось чому він і стежив так за книжками, що їх за програмою він мусив дати до рук учнів, бо знав скільки найкращі з них, навіть ті, що написані з найліпшими замірами, повні ще вікових брехень, великих несправедливостей, освячених історією; якщо він боявся фраз, слів, що їхній сенс не давався зрозуміти його малим селянам, і пильнував передавати їх простими й зручнішими словами, то ще більше побоювався він небезпечних легенд, помилок, що стали догматами віри, шкідливої науки, поданої ім'ям брехливої релігії або хибного патріотизму. Часто-густо не було жодної різниці поміж книжками, що їх написали ченці для братерських шкіл, і книжками, написаними від університетських професорів для світських шкіл. Навмисні помилки ченців літерально повторюються в книжках професорів. І як же йому не втрутитися, щоб з'ясувати їх, очистити своїми словесними поясненнями, йому, що мав за своє єдине діло зруйнувати конгрегацьке навчання, джерело всякої брехні, безпорадної нікчемности.

Протягом чотирьох років працювали Марк і Женева заповідливо. В своїй маленькій царині вони намагалися в тиші зробити якомога більше доброго діла. Покоління дітей проходили одне за одним, і вони казали собі, що п'ятнадцяти років досить, щоб одновити світ, коли кожна дитина, ставши дорослою люди-

ною, додасть до загальної скарбниці трохи істини й справедливості. Розуміється, наслідки чотирирічної роботи були ще мало помітні. А, проте, Марк і Женев'єва були вже раді, бо добрі ознаки вже виявлялися. Родючий ґрунт, дбайливо засіяний, носив уже в собі зародки майбутнього.

Сальван, вийшовши в одставку, оселився в Жонвілі в маленькім будинку, що він його дістав у спадщину від брата в перших. Він жив там дуже скромно з своєї малої ренти, що її ледве вистачало, щоб сяк-так жити й викохувати квіти. В його садочку під шатром із мальв і трояндових кущів стояв великий камінний стіл, і він любив бачити за ним у неділю своїх друзів, колишніх учнів нормальної школи, слухати їх розмови, бачити, як вони поєднувалися в своїх мріях. А він був у них за патріарха, усміхався цим сміливим людям. То вони продовжували справу відродження людства, що її так довго підготовляв він. Щонеділі приходив сюди й Марк і дуже радів, коли здибував тут Жуліка, майльбуанського вчителя, свого замісника. Той розповідав йому за його колишню школу, що її він так любив. Жулік, син службовця, був високий худорлявий хлопець, білявий, ніжний і енергійний. Він узявся вчителювати з призначення й для того, щоб уникнути канцелярського життя, що затуркує людину, бо він бачив, що батько його сам терпів од цього.

Один з найкращих Сальванових учнів, він поніс до початкової школи дух, визволений од усяких дурних догматів, і визнавав тільки експериментальну методу. Він мав великий поспіх у Майльбуа, завдяки своєму великому лукавству і спокійній пепохитності; він налягав без примусу, уникаючи всіх тенет, що їх йому розставляла конгрегація. Він одружився, взяв собі дочку одного вчителя, маленьку білявку, також ніжну, як він, що зрештою зробила з школи дім радості і спокою.

Раз якось у неділю, коли прийшов Марк до Сальвана, він застав Жуліка, що розмовляв уже з його старим приятелем, сидячи за столом під трояндовими кущами. Обидва зраділи, побачивши його.

— Ходіть, ходіть но сюди! гукав Сальван. Ось Жулік оповідає мені, як братська школа знову втратила кількох учнів. Нас мають за переможених, а ми працюємо над тим, щоб зібратися з силами, і рік-у-рік поле нашої діяльності поширюється й тріумфує.

— Так, ствердив учитель, усе йде гаразд у Майльбуа, а він здавався містом, що вже підгнило від клерикалізму... Брат Іоакім, заступник брата Фюльжанса, чоловік дуже спритний, такою мірою гнучкий і обережний, як той був шалений і грубий. Але він не може перемогти недовір'я батьків, усього цього непомітного руху суспільної думки проти конгрегаційних шкіл, де навчання помірне, а нориви викликають турботу. Не зважаючи на те, що Сімона засуджено, огидну тінь Горгієву не забувалося в школі, що її він забруднив. Ті самі, що скажено його захищали, не можуть забути його злочину. І ось чому я перехоплюю кожну дитину, що її втрачають ченці.

Марк сів. Повітря було свіже й напоєне пахощами саду.

— Мій добрий Жуліку, ви не уявляєте собі, яку це ви мені втіху робите. Покидаючи Майльбуа, я залишив у ньому частину свого серця. Найприкріше мені було облишити там своє діло, що я його робив п'ятнадцять років і раптом мусив був припинити з біллю в серці, бо не знав, яка доля його спіткає. Воно виходить так, наче ви розповідаєте мені за успіхи моєї дитини, що залишалась десь далеко, що вона росте на силу і вроду... Але ви не кажете того, що ви продовжуєте це діло й продовжуєте його так завзято, що воно зміцніло, поширшало. Моя турбота вже давно зникла. Я знаю, в яких руках перебуває моя колишня школа, і коли трохи отрути випарюється з Майльбуа, коли сила правди викликає в ньому більше справедливості, так це через те, що через ваші руки щорічно проходять учні, які стають людьми розуму й справедливості... Спитайте в свого вчителя Сальвана, як він за вас думає.

Одним рухом Жулік припинив усі ці похвали.

— Ні, ні, я тільки одиниця в цій боротьбі, я вартий того, чим мене зробили, вся заслуга належить на-

шому вчителіві... А втім, я не один у Майльбуа, в панні Мазелін я маю найціннішу помічницю, скажу навіть найміцнішу підтримку. Вона часто-густо тішить мене, підбадьорює. Ви не можете собі уявити моральної енергії, що знаходиться в глибинах цієї ніжної й розсудливої істоти, і, розуміється, ми мусимо завдячувати їй великою частиною нашого успіху, бо це ж вона повернула поволі батьків через тих добрих дружин й добрих матерів, що вийшли з її школи... Велику силу має жінка, якщо вона втілює істину, справедливість і любов.

На цю розмову нагодився Мін'йо. Він щойно пройшов чотири кілометри від Море до Жонвілю. Ці зібрання неділями в Сальвана були йому за чарівний одпочинок. Він почув останні слова Жулікові й негайно втрутився.

— Ах! панна Мазелін, ви знаєте я хотів з нею одружитися. Ніколи я й словом не обзивався за це, але тепер я можу сказати... Хоч вона й не вродлива, я марив нею в Майльбуа, бачивши яка вона добра, розумна, чудова. Раз якось я висловив їй цю думку, і коли б ви її побачили тоді: вона враз споважніла, а, проте, всміхалася, була зворушена, поставилася до мене по братерському! Вона з'ясувала мені дуже добре своє становище, сказала, що вона надто стара вже, тридцяти п'яти років, як раз мого віку. Потім додала, що дівчата стали їй за сім'ю, й вона зреклася вже надто давно особистого життя. Проте, я все ж таки гадаю, що моє признання збудило в глибині її серця колишній жаль, спогад про все її сумне минуле... Кінець-кінцем, ми залишилися добрими приятелями, і ось чому я вирішув залишитися парубком, хоч це мені часом і прикро, надто як маю справу з школярками, цими молодими особами; жінка зуміла б краще доглядати їх.

Далі й він переказав добрі новини про настрій своєї громади. Ввесь шар темряви й помилок, що з ним навмисно не боровся його попередник Шанья, починав зникати. В мера Салера було багато клопоту з сином Оноре, вихованим у Бомонським ліцеї. Там попи більше напхали йому голову релігією, ніж це роблять по семінаріях. І от, коли його призначено на директора ма-

ленького католицького банку, він не всидів на цій посаді, зачепивши виправлюючу полицію... І колишній скотар, що з ліверанта обернувся на буржуя й вже мало приятелював з попами, не вгаваючи лютував проти тих, кого він називав чорною зграєю. Він аж із себе пнувся від невдачі сина, що порушила спокійно-заможне життя збагатілого селянина. І от він ставав на сторону учителя Мінью в усякій суперечці з абатом Коньясом, підбивав на це й муніципальну раду, загрожував, що не буде ходити до церкви, якщо піп продовжуватиме ставитись до нього, як до під'яремної тварини. Ніколи ще Море, цей забутий од усіх спокійний куток, де не було жодного злидаря, не розкривався так широко для нового подиху. До цього спричинялося те, що вже кілька років тому Моревські вчителі достукалися кращого й поважнішого стану. Влада вища безперервно пеклувалася ними; закони поліпшили умови їхнього життя. Мізерне утримання тепер збільшено до двохсот франків без відрахувань. І наслідки не забарилися позначитися. Якщо Феру раніш викликав зневагу селян тим, що мав погане утримання, ходив обшарпаний, злиденний порівняно до абата Коньяса, що збагатів од сторонніх прибутків та подарунків, і його шанували та боялися, то Мінью рівно стояв тепер на ногах, міг жити по-людському, зріс у очах селян, посів своє справжнє перше місце. Країна пережила великий рух; у одвічній боротьбі між церквою й школою вона висловила за цю останню. І перемога її відтепер здавалася певною.

— Вони, продовжував Мінью, ще дуже темні, ви не можете уявити собі цього закутка, де панують одубіння й старі зв'язки. Вони посідають землю, завжди їдять хліб, залюбки перетерплювали несправедливості, як і раніш у побоюванні новини й невідомого прийдешнього. Але все ж таки дещо вже змінилося, і я бачу це з того, як вони вітаються, коли звертаються до мене, з тієї чимраз більшої ролі, що відіграє там школа... Ви послухайте. Сьогодні ранком, коли абат Коньяс одправляв свою обідню, він знайшов у церкві тільки трьох жінок і одного хлопчика. Виходячи після

служби, він грюкнув дверима ризниці й загрожував, що більше ногою не ступить до Море. Навіщо ж турбувати бога й самого себе.

Марк засміявся.

— Та, я знаю, що він починає гніватися на Море. Тут він ще стримується, намагається поводитися з якнайдипломатичнішою гнучкістю з жінками, бо його начальники, мабуть, навчили його такої поведінки: тебе ніхто не переможе, поки жінки з тобою. Він часто-густо ходить до Вальмарії й бачиться там з панотцем Крабо в якомусь захищеному кутку, де цей останній намагається відлюдитися. Абат приносить паніям божу ласку і привітання панотця Крабо. Це дуже дивує мене у такій брутальній людині, як Коньяс. Коли знову опанує його гнів, всьому буде край... А втім усе йдеться гаразд у Жонвілі. Ми потроху рік-у-рік одвоюємо поле бою. До громади повертається добробут і здоров'я. От селяни не дозволяють уже своїм донькам ходити працювати до Бонвілю через останні скандали. Муніципальна рада без краю жалкує, здається мені, за те, що допустилася нападу дурної слабости, до якої намовили її абат Коньяс і Жаффр того дня, коли вони погодилися присвятити громаду святому Серцю. Я шукаю нагоди загладити цей поганий спогад і, кінець-кінцем, знайду його.

Запала коротка мовчанка; погода була чарівно ніжна. Сальван, що доброзичливо слухав своїх учнів, весело і спокійно підсумував розмову.

— Усе це бадьорить нас: ось уже Майльбуа, Жонвіль й Море стали на шлях до тих кращих часів, що заради них ми уперто боролися і боремося. Сподівалися, що нас переможено, знищено назавжди; протягом місяців здавалося, що ми мертві, і ось маємо повільне прокидання. Насіння потрапило в добрий ґрунт. Нам досить було знову мовчки заходитися біля справи, щоб добре зерно зійшло й зацвіло. Тепер ніщо вже не гальмуватиме прийдешнє жниво. Це тому, що в нас істина, і ніщо її не може знищити, ніщо не може зупинити її в її поступі... Безперечно, справи ще не ідеальні в Бомоні. Сиnam Думрекена, цього республіканця героїчних

часів, що потрапив до клерикальної реакції, дали підвищення, а панна Рузер продовжує отруювати дівчаток святою історією й катехізисом. Проте, настрої міста теж поволі змінюється. Мерезенові не щастить в нормальній школі: учні з сміхом оповідали мені, що моя тінь переслідує його й там й наганяє на нього німого жаху. Виявилось, що помітний дуже міцний натиск цілком емансипувати вчителя. І він ніяк не міг цьому стати на заваді, сподіваюся навіть, що незабаром нас визволять од нього... І бачите, за сприятливий симптом є ще й те, що крім Майльбуа, Жонвілю, Море, є й інші громади. Мало не по всіх громадах вчитель намагається битися з попом, поставити світську школу на місце, що їй належить, на руїнах конгрегаційної школи. В Дербекурі, Жюільруа, Рувіллі, в Бордах розум тріумфує, істина і справедливість повільно поширюють своє завоювання. Цей загальний поступ, непереможний рух ведуть Францію до її визвольної місії.

— Та це же ваше діло! вигукнув захоплено Марк. У кожній громаді, що ви назвали, є один з ваших колишніх учнів. Жулік, що тут ось з нами, змінює остаточно Майльбуа, завдяки тому, що ви дали йому свої знання й віру. Решта—всі діти вашого серця й вашого мозку, місіонери, що ви їх наслали на села, щоб навчити нарід нової євангелії істини й справедливості. І коли зрештою нарід прокидається, повертається до людського стану, стає здатний бути справедливою демократією, вільною й здоровою, це тому, що покоління ваших учнів посідає школи, вчить дітей, робить з них громадян. Ви добрий робітник; поступ стає можливий тільки через розум й знання.

Жулік і Мінью з ентузіазмом приєднались до нього.

— Так, так, ви були нам за батька, ми всі ваші діти, нарід має тільки ту цінність, що надає йому вчитель, а сам вчитель має тільки ту цінність, що йому надає нормальна школа.

Дуже зворушений, Сальван запротестував із скромною добродушністю.

— Але ж люди такі, як я, всюди є мої діти, й всюди будуть, якщо їм розв'яжуть руки. Ле Баразе ду-

же допомагав мені, підтримуючи мене в моїй справі і мене надмірно не зв'язуючи. Те, що я робив, сам Морезен примушений тепер робити, бо еволюція сама тягне його; рух, раз розпочатий, не припиняється. І ви побачите, як замісник Морезенів даватиме вчителів ще вільніших за тих, що виходили з моїх рук... Одна річ тішить мене, а ви її замовчуєте, це те, що поповнення нормальних шкіл провадиться тепер багато краще. Мене колись дуже турбувало те, що я бачив недовір'я, презирство до стану вчителя, бо він діставав погану платню й не мав пошани. Але після того, як утримання йому збільшено, після того, як почали ставитися з справжньою пошаною до вчителів найнижчого ступеня, то й кандидати з'являються звідусіль. Тепер є з чого вибирати і можна скласти чудовий персонал. І якщо я чимось прислужився, то ви можете сказати, що мене вже нагороджено понад усякої надії, бо я бачу, що моя справа живе, міцніє і поширюється. Я хочу решту своїх днів бути тільки звичайним глядачем. Я радію, бачивши ваші зусилля, і такий я щасливий у спокійнім захистку цього саду; мені єдина радість те, що мене всі забули, крім вас, моїх дітей.

Усі почували ніжність, сидячи круг кам'яного столу під природною альтанкою, наповненою пахощами троянд. Від саду, що зеленів, від самого села плила безмежна ясність.

Щорічно, після того, як її батьки влаштувалися в Жонвілі, Луїза перебувала вакації біля них. І закінчивши нормальну школу в Фонтеней, де вона зростала, набуваючи знаннів і ясного розуміння речей, вона відпочивала ці два місяці в приємно-інтимнім житті з братом Клеманом, батьком й матір'ю. Клеманові йшов уже десятий рік, і Марк просто залишив його в своїй школі; спочатку він передавав йому те, що він хотів дати геть усім дітям своєї нації, не розрізняючи суспільних клас, щоб потім базувати на цьому, залежно від здібностей, дальшу загальну й безплатну вищу освіту. Пізніше, коли це буде до вподоби його синові, він скромно мріяв умістити його до Бомонської нормальної школи, бо здавна гадав, що справжнє діло порятунку мо-

же бути лише в нижчих сільських школах. Луїза теж додержувалась скромного честолюбства бути тільки непомітною вчителькою початкової школи. І тільки но вона вийшла з Фонтенейської нормальної школи з свідоцтвом про закінчення вищої школи й посвідченням про свою педагогічну здатність, вона дуже рада була своєму призначенню за помічницю в Майльбуа, до школи панні Мазелін, колишньої своєї улюбленої вчительки. Луїзі тоді йшов дев'ятнадцятий рік. Сальван клопотався перед Ле Баразе, щоб їй дано це призначення, і це пройшло, проте, майже непомітно. Часи день-у-день змінювалися. Тепер уже пройшла та божевільна година, коли самі тільки імена Сімона й Фромана знімали бурі. Це підбадьорило Ле Баразе, що насмілився через шість місяців потому дати Жулікові за помічника Жозефа, сина Сімона. Жозеф вийшов з нормальної школи два роки тому з красною посвідкою й почав учителювати в Дербекурі. Тут не було майже ніяких перспектив на підвищення для Жозефа, отже, було сміливо перемістити його й призначити до Майльбуанської школи, де його присутність була для його батька початком реабілітації. Попервах дуже були загомоніли; конгрегація спробувала під'южити батьків; але згодом новий помічник вподобався; він був дуже скромний, ніжний і енергійний у своїм ставленні до дітей. Один з фактів, що остаточно показав тоді, як змінилася суспільна думка, це була малесенька внутрішня революція в паперовій крамниці Мільйом. Раз якось там побачили, що пані Едуар, необмежна господарка, поступилася місцем перед панею Олександр, зникла в глибині крамниці, де необмежено панувала була стільки років. Пані Олександр посіла її місце в крамниці і обслуговувала клієнтів. І ніхто не помилявся: це визначало, що змінилися клієнти, вказувало на поступовий тріумф світської школи над конгрегаційною; бо пані Едуар у її непохитнім становищі доброї комерсантки не мала іншої турботи, як бути завжди з більшістю покупців. Вона була досить енергійна жінка, і тому поступилася місцем перед своєю сестрою в перших, раз справа ходила о те, щоб урятувати касу. Ось чому

присутність пані Олександр за прилавком паперової крамниці Мільйом було для всіх за певну ознаку того, що школа братів дуже занепала. Крім того, в пані Едуар були великі клопоти з її сином Віктором, що вийшов з братерської школи і, добувшись стану сержанта, скомпрометував себе в якійсь паскудній історії. Пані ж Олександр могла пишатися з свого сина Себастьяна, колишнього учня Сімона й Марка, товариша Жозефа в Бомонській нормальній школі. Він уже три роки вчителював у рувільській школі. Вся ця молодь, Себастьян, Жозеф, Луїза, зросли вкупі й перейшовши до активного життя, принесли в нього широкий розум, увічливість і розсудливість. Вони дозріли в сльозах, щоб продовжувати справу, що викликали такі суперечки в старших.

Промайнув ще рік, Луїзі було вже двадцять років. Щонеділі їздила вона до Жонвілю і перебувала день у батька й матері. Там вона часто-густо здибувала Жозефа й Себастьяна, що залишилися великими друзями і одвідували своїх колишніх учителів Марка й Сальвана. Часом і Сара товаришувала своєму братові Жозефові, щоб розважитися цим днем на свіжій повітрі, в ніжній інтимності. Вона вже три роки тому хотіла залишитися з своїми дідусем і бабунею Леманами. Їй, такій спритній і такій активній, сподобалося керувати їхнею швацькою майстернею; і зрештою вона вирішила ущасливити вбогу крамницю на вулиці Тру. Повернулися до неї клієнти; вона зберегла замовлення великих паризьких магазинів, набрала робітниць і зробила з них щось на зразок кооперативного товариства. Пані Леман щойно вмерла; старий Леман, дідок семидесяти років, сумував тільки за одним, що був надто старий, щоб побачити колись Сімонову реабілітацію. Щороку він їздив на кілька днів до цього останнього вглиб Піренеїв, обнімав дочку Рашель, Давіда й повертався до дому щасливий, що знайшов їх всіх трьох за працею, в їхній тихій захистку, але дуже засмучений тим, що в них не може бути щастя, поки не буде переглянуто почварний вирок розанський. Марно Сара хотіла, щоб він залишився там; він вперто не хотів покидати

вулиці Тру під тією витівкою, що може бути ще корисним, доглядаючи майстерні. І це справді дозволяло їй молодій дівчині мати деякий одпочинок тими днями, коли вона була трохи втомлена, товаришувати своєму братові Жозефові до Жонвілю.

І ось це нове зближення, ці дні, проведені так весело вкупі, призвели до передбачених шлюбів. Після своїх дитячих забавок ці дві пари віддавна закоханих безперервно зустрічалися наче зв'язані ніжністю, що зростала. Повстало спочатку питання про шлюб Себастьяна з Сарою; і оголошення його не здивувало нікого. Визнали тільки, що коли син Мільом брав за себе Сімонову дочку з дозволу матері, а надто тітки, так це ще раз показувало на нові часи. Потім, коли цей шлюб відсрочено на кілька місяців, щоб він збігся з шлюбом Луїзи з Жозефом, Майльбуа зрештою почав трохи хвилюватися, бо за цим разом справа йшла за сина засудженого й дочку найгероїчнішого його захисника; син був за помічника в тій школі, де вражено, наче вдаром грому, його батька, а донька була також помічницею в панні Мазелін, своєї колишньої вчительки. Обтяжувало справу ще й те, що всіх цікавило, як пані Дюпарк, Луїзина бабуня, ставилася до цього союзу. Ідилія двох закоханих, їхнє життя в двох школах, радісні зустрічі щонеділі в убогій жонвільській школі, все те, що нагадувало в них колишню сумну боротьбу й колишній героїзм, всім зворушувало серця й навіть дещо заспокоювало населення. Але залишалася цікавість, чи прийняла Луїзу бабуня, що вже три роки не виходила з свого маленького дому на Капуцинській площі. Ще на цілий місяць відсрочили шлюби, чекаючи на те, що вирішить пані Дюпарк.

Луїза і в двадцять років не прийняла першого причастя, і вирішено, що дві пари не вінчатимуться в церкві. Вона марно писала пані Дюпарк і просила дозволити їй прийти,—та навіть не відповідала правнуці. Ніколи ці двері не відчиняться перед Женев'євою й її дітьми після того, як вони вийшли звідти й повернулися до чоловіка й батька. Збігло вже сливе п'ять років, як бабуня вперто додержувалася своєї дикої клят-

ви, що в неї немає вже сім'ї, що вона житиме на самоті, замкнувшись од усіх, один-на-один з богом. Женев'єва пробувала кілька разів підступити до старенької, зворушена думкою, що ця жінка восьмидесяти років жила відлюдно в темряві й мовчанці, але наражалася щоразу на дику впертість. Проте, Луїза, хотіла зважитись ще на одну останню спробу, засмучена тим, що її щастя не всі близькі поділятимуть.

Отже, раз увечері, коли посутеніло, вона зважилася позвонити до маленького будинку, повітого вже при смерком. Вона дуже здивувалася, що не чуто було жодного згуку. Мабуть, перерізано дріт дзвінка. Тоді вона насмілилася постукати спочатку тихо, потім дужче. Нарешті, почувся якийсь шум, хтось відсунув маленьку дошку від узенького віконця, що бувають у дверях по деяких монастирях.

— Це ви, Палагія?.. спитала Луїза, чого ви мовчите? Їй треба було прислухатися, навіть наблизитись до самого віконця, щоб почути голос служниці, що став глухий, якийсь незнайомий.

— Забирайтеся, забирайтеся; пані сказала, щоб ви зараз же йшли собі геть.

— Ну, ні, Палагія, я не піду. Вертай до бабуні й скажи їй, що я не піду від цих дверей, поки вона сама не відповість мені.

Вона простояла тут десять хвилин, чверть години й продовжувала грюкати від часу до часу, без грубости, а з якоюсь шанобливою й ніжною впертістю. Раптом знову прожогом відчинено віконце, й грубий голос жахливий, наче долинав з-під землі, загукав:

— Чого ти прийшла? Ти писала мені з приводу свого нового паскудства, шлюбу, що остаточно вкриває мене соромом... Навіщо ж говорити за це? Хіба ж ти можеш вінчатися? Хіба ж ти прийняла перше причастя? Ні ж. Ти глузувала з мене, коли казала, що причастишся, як тобі буде двадцять років, а тепер ти безперечно вирішила ніколи не причащатися... Тоді забирайся геть, я вмерла для тебе.

Луїза зворушена, тремтіла, наче на неї війнуло в обличчя духом могили. Вона змогла тільки вигукнути:

— Бабуню, я ще чекатиму, за місяць я повернуся.

Але віконце з силою зачинилося; маленький, похмурий і німий будинок, здавалося, зник у темній ночі.

Уже п'ять років, як поволі, дедалі більше, пані Дюпарк поривала з зовнішнім світом. Напередодні смерті Бертеро й од'їзду Женев'євиного вона вдовольнялася тим, що перестала приймати своїх родичів, цілком отдаючись своїм святобожним друзям, ченцям і попам, що часто бували в неї. Новий сен-мартенівський піп, абат Кокар, що заступив абата Кандье був піп суворий, похмурої віри; вона любила слухати, як той загрожував пеклом, з його полум'ям, розпеченими вилами й олією, що кипіла в казанах. Її можна було раніше зустріти і ранком, і ввечері, коли вона ходила чи то до парафіяльної церкви, чи до капуцинів, усюди, де відбувалася відправа й церемонії. Потім вона стала ходити все менше й зрештою вже не ступала за поріг. Вона наче повільно поховала себе, в своїм маленькім відлюднім будинку. Він ніби зовсім осліп, наче вмер, бо тепер не видно було в ньому навіть світла, й жодний подих життя не вихоплювався з нього. Він справляв би вражіння цілком спорожнілої оселі, що її покинули мешканці, коли б вечірніми сутинками туди не прослизали наче потайки сутани й каптури. То абат Кокар, панотець Теодоз, часом навіть, казали, панотець Крабо по-приятельському відвідували її. Цієї вірної приязні її друзів не можна було з'ясувати тільки тим, що половину свого маленького майна, дві чи три тисячі франків, вона відказала Вальмарійському коледжеві у капуцинській капелі. Тут треба було припустити, що цього хотіла вона сама, цього вимагала її владна вдача, що підкоряла їй наймогутніших осіб, бо вони побоювалися її, знаючи, що вона здатна на всілякі екзальтовано-божевільні вчинки. Розповідали, що цій старій пані дозволено слухати обідню й причащатися вдома. Через це, очевидно, вона й не виходила більше, бо вона силою своєї побожності примусила бога особисто взяти на себе труд приходити до неї додому, щоб вона не клопоталася ходити до його дому. Бачити вулиці, здібувати перехожих під такий незгідний час, коли

свята церква конала, завдавало їй такого мордування, що вона зрештою звеліла, як запевняли, зачинити віконниці й позамазувати шпари в вікнах, щоб жодний гомін, жодне проміння світла не досягали до неї з вулиці.

Це була остання криза. Вона проводила дні в молитві. Їй не досить було того, що вона порвала відносини з своєю сім'ю, нечестивою, засудженою; вона ще питала себе, чи не скомпрометувала вона свого спасіння, чи не відповідатиме вона за засудження всіх своїх. Святокрадське бунтарство її дочки, пані Бертеро, на смертному ліжку не сходило їй з думки, примушувало її думати, що вона буде в чистилищі, а, може, й у пеклі. Далі вона пригадувала остаточну загибель Женев'єви, що так підкорилася демонові, повернулася до своєї помилки, до свого паскудства. Нарешті, їй спадала на думку Луїза, ця поганка, що остаточно не визнає бога, відштохнула навіть божествене тіло Ісуса. Ці останні з її рідні й тілом і душею належали дияволові. І коли вона замовляла обідні й ставила свічки за упокій душі померлої, то двох живих вона залишала на справедливую божу помсту, гнів і кару. Але вона почувала безмежний неспокій і тугу, питаючи себе, чому небо вразило так її нащадків; вона намагалася вбачати в цьому тяжкий іспит, який її святість мусила блискуче й переможно витримати. Те, що вона відцуралася їх, замурувала своє життя, віддалася цілком своїм релігійним обов'язкам, здавалося їй за неминучу спокуту. І її за це буде винагороджено вічними втіхами. Отже, вона викупала цим нелюдський гріх своєї родини, жінок, винних у тім, що вони мали вільний дух, що в трьох поколіннях відбігали від церкви, щоб прийти до божевільної релігії людської солідарності. І в своє бажання викупити це відступництво своїх проклятих нащадків вона вклала дику погордість, що вона принижається, живе тільки для бога, відчуваючи огиду до своєї жіночої негідності, з єдиним бажанням покарати свою засуджену статтю, убивши й ту решту жіночості, що залишалася в ній.

І тепер вона поклала в це таку сувору й похмуру запопадність, що лякала цим навіть декого з попів і

ченців, єдиних істот, що зв'язують її ще з живим світом. Вона добре почувала занепад церкви, чула, як розколювався мур католіцизму під натиском бісівського світу, що від нього вона тікала з протесту проти перемоги сатани, начебто заперечувала його тим, що не жила з усім цим світом. Може, її зречення, те, що вона вважала за своє мученство, й надасть мужности воїнам христовим. І вона хотіла, щоб вони були також палкі, рішучі, завзяті до божевілля, як вона, щоб і вони замкнулися в суворості догматів, несли б огонь і меч до невірних, допомагаючи янголові помсти небесними карами знову завоювати цей нарід. Вона ніколи не була задоволена, вважала за дуже поміркованих панотця Крабо, панотця Теодоза, самого похмурого абата Кокара. Вона звинувачувала їх у тім, що вони змовилися з проклятим світським духом своїми власними руками остаточно зруйнувати церкву, пристосувати бога до потреб сьогоднішнього дня. Вона нагадувала їм їхні обов'язки, закликала їх до завзятої, немилосердної кампанії, бо розум їй збожеволів; вона дійшла вищої екзальтації через самотність і ніяк не могла вгамуватися, не зважаючи на спокуту, що поклала на себе. Панотця Крабо першого втомила ця чудна сповідниця, така немилосердна до себе в вісімдесят три роки, така неспокійна через свій норів лиховісної пророчиці, що її католицька непримиренність засуджувала довгі зусилля його ордену зробити гуманнішим жахливого бога гніву й помсти. Він почав ходити до неї з перервами, потім і зовсім припинив одвідини. Безперечно, він вважав, що частина спадщини, на яку він сподівався для Вальмарійського коледжу, не варта була тієї небезпеки, що він на неї наражався з цією душею, де лютувала невгамовна буря. Потім за декілька місяців слідом за ним відцурався її абат Кокар. Цей зник не через похливе побоювання скомпрометуватися, а через те, що кожна його розмова з старою панією була запеклою бійкою. Він, деспотичний і впертий, намагався зберегти свою попівську всемогутність. Вона ж його гнівила тим, що вони наче помінялися ролями, що вона гримає наче на нього ім'ям божим, до-

рікає йому за його недіяльність, а він має вигляд простого грішника, застуканого на гарячому вчинку. Через це він і не хотів її бачити. І протягом року можна було побачити тільки каптур панотця Теодоза, що пролізав у сутінках до малого замкненого на всі засуви, німого будинку на Капуцинській площі.

Безперечно панотець Теодоз цікавився скромним майном пані Дюпарк, бо часи тепер були несприятливі для святого Антуана Падуанського. Марно сипав він знову проспектами: карнавки не наповнювалися більше, як тими щасливими днями, коли йому надійшла щаслива думка примусити превелебного Бержеро благословити маленьку раку з останками святого. Тоді лютерія з чудом доводила до лихоманки натовп. Не було жодного хорого, ледаря, вбогого, що не мріяв би виграти щастя небесне за двадцять су. Тепер, мірою того, як через школу трохи поширилася істина й розсудливість, клієнтів дуже поменшало, й низька гендлярська експлоатація капуцинської капели викрилася в усій своїй облудній дурості. На деякий час інший геніяльний винахід панотця Теодоза — випуск гіпотечних облігацій на рай—знову навернув душі пригнічених і тих, що страждали, таких пожадливих до щастя на небі, раз земля була до них така немилосердна; і протягом цілих місяців пливли гроші ошуканих людей, маленькі заощадження на вовняних панчохах. Їх офірували, щоб виграти хоч трохи можливого спокою, там, на небі, в невідомому. Нарешті, бачивши, що безвір'я зростає, бачивши, як важко стало зрештою продавати ці облігації, панотець Теодоз вдався до третього геніяльного винаходу—продажу невеличких особистих садків, що їх забезпечував вірним на полях блаженних людей. Ці садки були завжди в квітах. Справа ходила про чарівні куточки вічності, з прекрасними лілеями й рожами під шатром, що надив очі, біля джерел виключно чистих і свіжих. І знову таки, завдяки рішучому втручання святого Антуана Падуанського, можна було одержати ці садки наперед, забезпечити собі вічну насолоду. Але, природно, це коштувало дуже дорого, особливо коли бажали мати садок великий з усіма вигодами. На всі

бо місця ціни були залежно від утіхи, що вони забезпечували, місцевости, сусідства з янголами й богом. Старі панії вже відказали свої майна капуцинам, щоб святий, що створить чуда, приборіг для них те, що залишалося кращого в садах, якими можна користуватися. Одній хотілося мати сад на кшталт старовинних французьких парків, другій романтичного жанру, з лабіринтами, каскадами. Балакали, що й пані Дюпарк теж вибрала собі—золоту гроту на узбіччі блакитної гори між миртових і лаврових гаїв.

Отже, один тільки панотець Теодоз продовжував відвідувати її, виносив її поганий гумор, повертався до неї, не зважаючи ні на що, після того, як вона виганяла його, розгнівана його поміркованістю і покірливістютоді, коли він бачив, що тріумфують вороги церкви. Нарешті, вона дала йому ключа від свого дому, так що він міг зайти, коли хотів, не маючи потреби дзвонити довго, бо стара Палагія, що стала глуха, часто-густо не відчиняла йому.

Тоді ж ці дві жінки, дві відлюдки, перерізали мотуз од дзвоника. Навіщо зберігати цей зв'язок з зовнішнім світом? Єдина жива істота, що її приймали тут, мала ключ. Цим вони спекалися нервового здригання від цього дзвоника, що на нього вони не хотіли відповідати. Палагія стала така ж дика, така ж божевільна, як її господарка, до краю задурена вузькою святобожністю. Спочатку вона стала менше затримуватися в постачальників, ледве розмовляла з ними й, наче тінь, ішла вулицею вздовж будинків. Потім вона почала ходити за харчами тільки двічі на тиждень, бо її господиня й вона засудили себе їсти самий черствий хліб, дещо з овочів, цю страву пустельників. І тепер декілька постачальників надходили сами в суботу ввечері, коли западала ніч, й залишали кошик біля будинку. Наступної суботи вони знаходили його порожнім з грішми, загорнутими в стару газету. Але в Палагії були й турботи: її небіж Полідор, що вступив до Бомонського монастиря за службу, приходив до неї й чинив брутальні сцени, вимагаючи грошей. Він до того страхав її, що вона не насмівалася затримувати його бі-

ля дверей, бо знала, що він здатний зчинити галас на цілий квартал, все потрощити ногами, коли вона йому не відчинить. А втім, коли вона впускала його, вона тремтіла ще дужче, бо знала, що він здатний на лихе, якщо вона відмовить йому в десяти франках. Уже багато років вона плекала мрію використати всі свої заощадження, з десяток тисяч франків, зібраних по одному су,—щоб придбати небесні втіхи на тім світі, і коли вона забарилася з цим, коли скарб цей все ще лежав у її солом'янику, дбайливо захований, так це через те, що вона вагалася ще, як найкраще, найдоцільніше вмістити його, чи замовити обідні безперервні заупокій своєї душі, чи придбати маленький садочок, забронований, скромний куточок поблизу пишного саду своєї господині. А тут скоїлося лихо: раз увечері, коли вона примушена була впустити Полідора, гульвіса не вбив її, але кинувся на всі її меблі, зрештою витребувавши її солом'яник і втік з десятьма тисячами франків, а Палагія, впавши біля ліжка, серед цього гармидеру, ревла з розпачу, що в такий спосіб потрапили до рук бандита, що доводився їй родичем, ці благословенні гроші, що їх святий Антуан Падуанський міг перетворити в вічні насолоди. Невже ж тепер вона буде засуджена, і льотерія, що робить дива, буде зачинена на завжди для неї? За два дні вона вмерла від цього, і панотець Теодоз знайшов її вже похолоднілий труп у мансарді, порожній і брудній, куди він підвівся, здивований і стурбований тим, що не бачив її. Він мусив усе влаштувати, оголосити її смерть, поховати, подбати про те, як житиме тепер одним одна мешканка маленького похмурого й мертвого будинку, не маючи нікого, хто поклопотався б нею й прислужив їй.

Вже кілька тижнів пані Дюпарк не підводилася з ліжка, бо ноги вже не носили її. Але вона сиділа на своїм ліжку, трималася ще надиво рівно; обличчя їй було ще довгастіше й покарбоване глибокими симетричними зморшками, уста тонкі, ніс, що надавав їй владного виразу. Зсохла, з коротким диханням, вона ще деспотично панувала в цім порожнім, мовчазнім і похмурім домі, звідки вона повиганяла всіх своїх ро-

дичів, де щойно вмерла єдина істота, ця свійська-тварина, що її вона могла терпіти. І коли панотець Теодоз спробував розмовляти з нею, прийшовши після Палажчиного похорону, і хотів дізнатися про її наміри, як вона гадала тепер жити, він не діждався від неї навіть відповіді. Край спантеличений, він наполягав, проте, пропонував надіслати їй черницю; бо не могла ж вона, кінець-кінцем, клопотатися сама, господарювати, робити все для себе, адже вона не могла зійти з ліжка. Тоді вона розгнівалася. Це був гнів тварини, що звикла сама порядкувати в своїм житті. Смертельно вражена, вона не хоче, щоб порушували її спокій. Невиразні слова злітали з її вуст: всі, що її оточують, полохуни, всі зрадники свого бога, всі тільки користуються з церкви, залишили її, щоб вона не обрушилася їм на голову. Панотець Теодоз, збентежений, вийшов, пообіцявши другого дня завітати й подивитися, чи не буде вона розсудливіша.

Збігли так ніч і день. Старший над капуцинами з'явився тільки за двадцять чотири години, надвечір. Протягом ночі й дня пані Дюпарк залишалася сама, абсолютно сама, за причиненими віконницями. Вікна й двері були замкнені; вона лежала в глибині темної кімнати, куди не досягали ні світло, ні гомін. Уже стільки років вона бажала цього, порвала всякий кривий зв'язок із своїми, відрізала себе від світу, протестувала проти цього паскудного суспільства, де тріюмував гріх. Навіть після того, як цілком оддалася церкві, почувуючи себе негідною, як жінка, через свою жіночу стать, вона, прсте, засуджувала попів без войовничої віри, цих ченців, що не мали героїчної відваги. Всі вони були світські люди, всі користувалися з церкви. І вона їх вирядила в свою чергу, залишилася сама з своїм немилосердним і свавільним богом, що панує необмежено з усією своєю згубною й мстивою могутністю. Світло тут згасло; життя теж умерло, й залишилася в цій похмурій і холодній домовині, замкненій з усіх сторін, тільки восьмидесятирічна жінка, що сиділа ще на своєму ліжку, проста, з розплющеними очима, чекаючи на те, щоб її заздрісний бог за-

брав її. Це був би холодним душам приклад кінця справді благочестивого. Надвечір з'явився панотець Теодоз; він був дуже здивований тим, що щось заважало йому відчинити двері. Проте, ключ повертався в дверях; можна було б сказати, що засунуто засуви. Але хто ж їх засунув? нікого не було там, а хвора не могла встати з ліжка. Марно він силкувався; зрештою його охопив жах; він побіг до мерії про все оповістити, почувуючи потребу не брати на себе більшої відповідальності. Попередили негайно Луїзу, що була у панни Мазелін, і трапилося так, що саме тоді приїхали до Жонвілю Марк і Женев'єва, стурбовані останніми новинами. І ось тут скоїлася трагічна сцена. Вся сім'я вирушила на Капуцинську площу. Що двері все ще не можна було відчинити, довелося покликати слюсаря. Той заявив, що й він нічого не може подіяти, бо напевно зсередини двері засунуто. Довелося покликати муляра, що вибив ударами мотики завіси. Мертвий будинок на кожний удар відгукувався луною, наче замурований льох. І коли зрештою двері розбили, Марк та Женев'єва в супроводі Луїзи, ввійшли з смертельною дриготою в це сімейне житло, де їх не хотіли визнавати. Там панувала льодова вогкість. На превелику силу запалили вони свічку. Пані Дюпарк знайшли мертвою. Вона сиділа просто на своїм ліжку, спершись на подушки й тримала в своїх сухорлявих довгих стиснутих руках велике розп'яття. Очевидячки, вона знайшла в собі рештки енергії, зробила останнє надлюдське зусилля, щоб зійти з ліжка, піти й засунути двері, щоб ніхто в світі, навіть самий піп не турбував її більше в її останній розмові з богом. Вона зійшла потім нагору і померла. Тремтячи, панотець Теодоз упав навколішки й почав шепотіти молитву. Але він був розгублений, бо розумів, що тут був кінець не тільки страшної жінки, дикої величності з її непримиренною вірою, але тут також померла вся нетерпима релігія забобонів і брехень. А Марк, що в його обіймах були перелякані Женев'єва й Луїза, почув, наче пройшов великий подих і вічне життя відродилося на руїнах цієї смерті.

Після похорон, що ними зайнялася сім'я абата Кокара, не знайшли нічого в шухлядах померлої: ні заповіту, ні цінних паперів. Не можна було закидати панотцеві Теодозові того, що він їх повитягав, бо він більше не переступав порогу цього будинку. Може, вона ще за життя передала їх сама йому чи комусь. А, може, вона їх знищила, щоб позбавитися цього тлінного майна, бо вона не хотіла, щоб з нього покори-стувала її сім'я. Не можна було пояснити цієї таємниці, і ніколи жодного су не було знайдено. Залишився тільки малий будинок; його продано, і Женев'єва сказала розподілити гроші поміж убогих, кажучи, що вона цим самим виконує волю бабуні.

Ввечері, повернувшись з похорон, вона кинулася на шию чоловікові й почала сповідатися з глибини своєї істоти.

— О, коли б ти знав... Я підбадьорила після того, як дізналася, що бабуня залишилася цілком сама, така мужня й така велична в своїй упертій вірі. Так, я питала себе, чи мусила була я бути біля неї, чи добре я зробила, облишивши її... Що ж ти хочеш? Ніколи я не видужаю, завжди буде на споді моєї душі трохи віри... Але великий боже! яка жахлива річ ця смерть, і який ти справедливий, що прагнеш життя, хочеш виховати жінку вільну, що знову стане сама собою, як рівна чоловікові, його товаришка. Ти справедливий, коли бажаєш всього, що добре, всього, що істинне й справедливе.

Місяцем пізніше відсвятковано два ці вільні шлюби: Луїза одружилася з Жозефом, а Сара з Себастьяном. Марк побачив у цьому початок перемоги. Прийдешні жнива, засіяні з таким трудом серед переслідувань і образ, зійшли й почали зростати.

II

Збігли ще роки. Марк продовжував своє діло; він був кремезний як на свої шістдесят років, але по-старому пристрасно ставився до істини й справедливості, як і на початку великої боротьби. Раз якось, коли він

поїхав до Бомону, щоб побачити Дельбо, цей останній раптом вигукнув:

— До речі, в мене була цікава зустріч. Раз якось, повертаючись уночі додому, на вулиці Жаффр, я помітив людину вашого віку, якусь мізерну, знітену, що йшла попереду мене. І коли ми на вулиці Гамбетівської, мені здалось, що я пізнав нашого Горгія.

— Як нашого Горгія?

— Так, так, Горгія. Він уже не в сутані ченця, а в старім заялозенім сурдуті. Ішов під самою стінкою лукавою ходою старого замореного вовка. Він, мабуть, повернувся таємно, мешкає в якимсь прихованім кутку й намагається й досі тероризувати й експлоатувати своїх колишніх співучасників.

Марк, дуже здивований, стояв повний сумніву.

— О! ви, мабуть, помилилися. Горгій надто дорого цінить свою шкуру, щоб прийти до Бомону й важити галерами того дня, коли новий факт дозволить нам касувати розанський вирок.

— Ви помиляєтеся, мій друже, заявив Дельбо, Горгій нічого вже не боїться: за десять років кару за злочин касується за давністю, і вбивця малого Зефірена може тепер спокійно гуляти при денному світлі... А втім, може, я й помилився.

Та Георгієве повернення не може жодною мірою цікавити нас, бо ви ж погоджуєтеся зі мною: ми не можемо чекати ні на що добре й корисне від нього.

— Рішуче ні на що. Він так брехав, що коли б знову почав говорити, він знову брехав би... Істина, що ми так її прагнули, так шукали свого часу, не може прийти від нього.

Отже, від часу до часу Марк приходив до Дельбо погомоніти все за ту ж Сімонову справу, що вже стільки років виразкою залишалася в серці країни. Хай собі заперечували, замовчували її, біль робив своє діло і непомітно спустошував нутро, наче таємна отрута, що отруює життя. Двічі на рік і Давід приїздив з своєї пустелі в Піренеях, приїздив, щоб здибати Марка в Дельбо, бо й години не минало, щоб він не думав за

реабілітацію свого брата, хоч тому й даровано вину. Їхня впевненість була безумовна: вони скасують почварний вирок, справа обов'язково скінчиться тріумфом невинного; але, як і раніше, вони зупинялися перед брехнями, що їх не можна було розплутати. Провагавшись якийсь час над тим, яким шляхом піти їм, вони спинилися на новім злочині колишнього голови суду Граньйона, що про нього вони дізналися в Розані. Тепер вони були переконані цього. Граньйон просто надумав знову зробити нелегальне повідомлення. Це вже не був, як у Бомоні, Сімонів лист з фалшивим постскриптумом, написаним почерком славнозвісного пропису; це була вдавана сповідь, написана робітником, що зробив фалшиву печатку для майльбуанського вчителя. Вміраючи в шпиталі, він перед смертю передав цю сповідь одній черниці. Напевно Граньйон ходив Розаном з цією сповіддю в кишені, казав про неї, що це буде наче сніг на голову, якщо його доведуть до краю; показував сповідь декому з присяжних, святобожним людям, хитким розумам і, особливо наполягав, що не хоче вплутувати до скандальної справи святої черниці. Це з'ясовувало все; можна було пояснити цим і несправедливе ставлення до Сімона присяжних, що знову засудили невинного. Ці люди пересічної інтелігентности й достатньої чесности просто поступилися перед раціями, що залишилися в таємниці. Їх сумління ошукано, як і сумління перших присяжних у Бомоні. Марк і Давід пригадували ще декілька запитань, зроблених од присяжних. Ці запитання здавалися їм тоді безглуздими. Тепер вони зрозуміли, що присяжні натякали на страшну річ, що залишалася прихована і що за неї розумніше було не розкривати й рота. І вони засудили. Дельбо знову заходився коло цього нового факту, шукаючи законного доказу цього другого злочинного повідомлення. Того дня, коли вони зможуть його довести, воно безпосередньо спричинить касацію розанського вироку. Тільки знайти такий доказ було найважче. І всі троє напружували всі свої сили, щоб знайти його, щоб це був доказ певний, рішучий. Залишалася в них одна надія: одного з присяжних, колишнього лікаря,

на прізвище Боншана, либонь мордували гризоти сумління, як колись це було з архітектором Жакеном. Боншан переконався, що вдавана сповідь робітника, що помер у шпиталі, була груба брехня. Але безперечно сам клерикал, до того ж мав і дружину, надто побожну, він не хотів завдавати їй жалю, полегшивши свої сумління. Треба було чекати.

А втім роки, що збігали, створювали середовище дедалі сприятливіше. Це була широка соціальна еволюція, що здійснювалася й давала великі наслідки, завдяки світському навчанню, звільненому від догматів. Воно тепер тріумфувало. Відроджувалася ціла Франція, цілком новий нарід виходив з цих десятків тисяч комунальних шкіл. Скромні вчителі елементарних шкіл довершували це чудо перебудування нації для прийдешніх великих справ істини й справедливості. Все походило з школи; вона була родючим полем безмежного поступу. Її вплив відчувався при народженні кожної нової реформи, на кожному новім етапі на шляху до солідарності й мира. Те, що здавалося неможливим напередодні, легко виконувалося сьогодні, серед кращого народу, що звільнився від помилки й брехні, має знання й волю.

І Дельбо на травневих виборах переміг нарешті Лемарруа, радикального депутата, що був протягом довгих років за бомонського мера. Колишній друг Гамбетти, цей останній, здавалося, не міг ніколи втратити цієї посади, такою мірою він уявляв тоді за справжнього представника пересічної французької думки. Але після тієї доби події розгорталися швидко. Буржуазія зрадила своє революційне минуле, приєднавшись до церкви, щоб спробувати нічим не поступатись з своєї колись узурпованої влади. Вона намагалася зберегти всі завойовані привілеї, не поділяти ні свого панування, ні грошей; здатна була скористатися з усіх колишніх реакційних сил, знову поневолити нарід, що прокинувся, навчився, бо її лякала його сила, що чимраз зростала. Лемарруа був типовий приклад вчорашнього республіканця-буржуа, що думав, ніби його обов'язок захищати свою клясу, впав до певної мимовільної реакції, тепер засудженої, у неминуче руй-

нування буржуазії, що зрештою підгнила через сто років торгівлі й використання свого становища. Повстання народу було неминуче того дня, коли він усвідомить свою всемогутність, свої невичерпні запаси енергії, розуму й волі, що спали в ньому. І досить було, щоб визволилась школа й витягла його з глибокої темряви, щоб він посів належне йому місце й віродив націю. Буржуазія вмирала; нарід являв собою велику Францію прийдешнього, визволительку, що вимагатиме правосуддя. І це наче віщував тріумф кандидатури Дельбо, Сімонова оборонця, в Бомоні, де він довго зазнавав поразки, збирав досі лише по кільканадцять голосів соціалістів, що складали тепер переважну більшість.

Другим доказом цього пробудження народу до влади було цілковите повертання Марсільї. Він брав колись участь у радикальнім міністерстві; потім напередодні засудження Сімона увійшов до помірнього міністерства; а тепер виставляв на показ крайні соціалістичні погляди, і йому пощастило знову домогтися призначення, але для цього він упрягся в переможну колісницю Дельбо. А втім у департаменті перемога була не повна: графа Гектора де Сангльбеф знову обрано і обрано як непохитного реакціонера. Це був непевний переходовий час, коли перемагають ті, хто тримається щиро й непохитно своїх крайніх поглядів. На завжди зазнала поразки та колишня ліберальна буржуазія, що з егоїзму й жаху стала консервативною. Відтепер вона загубила шлях, була перелякана, не мала ні логіки, ані сили, і цілком дійшла до занепаду. І посіла її місце, цілком природно, кляса, що розбуркувалася, величезна маса вчорашніх позбавлених спадщини людей; вона посіла те місце, що їй належало, викинувши останнім зусиллям кількох упертих оборонців церкви. Але першим блискучим успіхом було обрання Дельбо, одного з тих, що зневажали, мовляв, батьківщину, одного з тих радників, що прилюдно заявляли про Сімонову невинність. Після ганебного розанського вироку всі переконані сімоністи стали непопулярні й потерпіли чи особисто, чи то в своїх справах за той

злочин, що вони прагнули істини й справедливості. Вони наразилися на люті образи, переслідування, продаж майна і кари. Жоден клієнт не насмлювався до-ручити Дельбо свою судову справу. Сальвана після поразки відставлено; Марк потрапив під немилість, його заслано до маленької громади; а поза цими най-відомішими скільки було інших, їхніх родичів, друзів, що сплатили великими клопотами, навіть руйнацією за те тільки, що ставилися як чесні люди. Вже багато років, як, почувачи німий сум од цієї суспільної несправедливості, розуміючи добре некорисність усякого опору, вони героїчно заходилися коло свого діла й чекали на неминучу перемогу розуму й справедливості. І здавалося, тепер наспів для неї час. Ось Дельбо, найбільше вплутаний, блискуче переміг Лемарруа, що його полохлива політика довгий час полягала в тому, щоб не висловлюватись ні за, ні проти Сімона, з побоювання, що його не буде обрано знову. Отже, суспільна думка змінилася; хіба не було це за доказ того, що пройдено великий етап? І сам Сальван мав нагоду втішитися: на директора нормальної школи призначено одного з його колишніх учнів після того, як з неї майже вигнано Морезена, що виявив свою цілковиту нездатність. І мудрого Сальвана в його маленькім квітучім садочку найбільше тішило не те, що він тріюмував над своїм супротивником, а свідомість того, що тепер його діло в руках певної й звитяжної людини. Нарешті, раз якось Ле Баразе, покликавши Марка, запропонував йому посаду старшого вчителя в Бомоні, почувачи себе тепер у силі виправити колишню несправедливість. З боку інспектора академії, обережного дипломата, ця пропозиція була така знаменна, що Марк почувач себе дуже щасливим; але він одмовився, бо не хотів покидати Жонвіля, де його діло ще не довершено. Нарешті, це були ознаки, що віщували зміну поглядів. Префекта Аннебіза заміщено префектом великого розуму, дуже енергійним, що зараз же почав вимагати відставки директора Депенвільє, бо під його керуванням лицей став чимось на кшталт духовної семінарії. Навіть сам ректор Форб, так заглиблений у

вивчення стародавньої історії, примушений був діяти рішуче: звільнити попа, повикидати з клясних кімнат релігійні емблеми, надати світського характеру навчанню і другого і першого ступня. Генерала Жаруса відставлено. Він вирішив покинути Бомон, де його жінка мала невеличкий готель. Його доводив до нестями новий дух часу, що панував у місті. Він не хотів жити близько свого заступника, республіканського генерала, навіть соціяліста, як дехто казав. Нещасний колишній слідчий помер у Розані. Він до смерти не міг розвіяти привидів, не зважаючи на своє запізнене визнання, а колишній прокурор республіки Рауль де ля Бісоньєр, що зрештою зробив у Парижі гарну кар'єру, зник підчас усіх цих великих зрушень.

І за останній гарний симптом було те, що колишнього голову суду вже не вітали з пошаною на вулиці Жаффр. Він ходив з неспокійним виглядом, похиливши голову, схудлий і пожовклий, скося поглядаючи на людей, наче побоювався, що хтось з перехожих плюне йому в обличчя.

В Майльбуа, де Марк часто відвідував Луїзу, що влаштувалася з Жозефом, своїм чоловіком, у маленькій приміщенні комунальної школи, де протягом довгих років жив Мін'йо, вже почувалися щасливі наслідки світського навчання, що широко розкочувалися і несли освіту й здоров'я. Це не було вже колишнє маленьке місто, де конгрегації щастило примушувати людність обрати на мера свою креатуру, колишнього фабриканта брезентів, удівця, за якого ширилися чутки, що він живе з своєю служницею. Колись, за двох тисяч мешканців, з восьмисот робітників передмістя, віддаленого від центру, можна було проводити до муніципальної ради тільки кількох республіканців, та й ті нічого не могли робити. А тепер, на останніх виборах пройшов цілком республіканський соціалістичний список великою більшістю голосів, так що підприємець Дарра переміг свого суперника Філі й був призначений на мера після довгого чекання на цей реванш. І його радість з того, що він повертається, нарешті, до мерії, що з неї вигнали були його попи напередодні Сімоно-

вої справи, була тим більша, що він повертався до неї з більшістю однодумців. Це дозволяло йому діяти відверто, позбавляло потреби йти на безперервні компроміси.

Марк, здивавши його, побачив, що той аж сяяв.

— Так, я погоджуюсь, сказав він добродушно, ви мали підстави гадати, що я не дуже відважний був колись. Щодо безталанного Сімона, то я був завжди переконаний у його невинності, а вам одмовив щось робити, коли ви приходили до мерії просити мене. Що ж ви хочете? В мене було всього два голоси більшості; муніципальна рада раз-у-раз тікала від мене. Ах! коли б я мав тоді теперішню більшість голосів. Тепер ми господарі становища. Все піде так, як ми того схочемо. Запевняю вас.

Марк з усмішкою спитав його, що сталося з Філі, переможеним напередодні.

— Філі, о! в нього було велике горе: він нещодавно втратив особу, що ви її знаєте. Тоді він, мабуть, знайшов розраду в тім, що став жити з її дочкою Октавією, панною дужа святобожною, що відмовляється одружитись. Його син Реймон—морський офіцер, завжди він далеко. І дім не здавався би Філі дуже веселим після його поразки, коли б він не мав нової розради, бо я бачив його нову служницю; гладка дівчина, кремезна, свіжа.

Дарра голосно сміявся. Він, поступившись своїм цегляним підприємством, збув його з великим зиском, зістарівся біля своєї дружини; союз їх був бездоганний, і тужили вони тільки за одним, що в них не було дітей.

— Тоді, знову почав Марк, Жулік тепер певний того, що його більше не турбуватимуть. Ви знаєте, з яким трудом, з якими клопотами він зробив з своєї школи добру ниву, що на ній міг дати паростки новий Майльбуа, що обрав вас.

— О! вигукнув Дарра, ви спочатку поклали великий почин... І будьте певні, Жулік і панна Мазелін будуть відтепер під захистом. Ніхто їх не турбуватиме, я їм допомагатиму навіть, скільки буду спроможний, щоб прискорити їхнє добре діло, будівання, як ви кажете, нового Майльбуа, розумнішого й вільнішого... А

втім тепер ваша донька Луїза, Жозеф, син нещасного Сімона, теж допомагають справі, продовжують діло визволення. Ви являєте сім'ю героїчних і скромних робітників, що ми їй колись муситимемо багато чим завдячувати.

Одну мить вони говорили за часи, вже далекі, коли Марк щойно узяв на себе комунальну школу в Майльбуа за таких тяжких занепадницьких обставин, після першого засудження Сімонова. Від того минуло вже тридцять років. Скільки подій було після того, й скільки учнів перебувало на шкільних лавах! Марк згадав за своїх перших учнів, Фернана Бонгара, селянського хлопчика з такою тупою головою; він одружився з Люсілю Долюар, розумною дівчиною, вихованою для бога від панни Рузер. У них була вже дочка одинадцяти років, Клер, краще обдарована. Панна Мазелін трохи визволила її від клерикального поневолення. Пригадав він і Огюста Дюлюара, мулярового сина, що був недисциплінований і ледачий; він мав за дружину Анжелу Бонгар, вперту дівчину, з вузьким честолюбством, й сина п'ятнадцяти років, Адріана, відмінного хлопця, що його завжди дуже хвалив учитель Жулік. Його брат, слюсар Шарль Долюар, такий же поганий учень, як і він колись, трохи виправився після свого шлюбу з дочкою патрона Мартою Дюпюї; він мав також здорового сина тринадцяти років, Марселя, що допіру скінчив школу з гарними нотатками. Був ще Жюль Долюар; що завдяки Маркові, став за вчителя. Це був з найкращих Сальванових учнів і мав разом із своєю дружиною школу в Борд. Дружина його, Жульет Гінар, вийшла першою з нормальної Фонтенейської школи. Це була здорова, розумна й весела пара. Їй за велику розраду був ще малий синок, пустотлива дитина чотирьох років, Едмонд, дуже розумний як на свій вік. Він знав уже літери. Потім, було два Савени, близнюки, сини дрібного службовця. Один з них, Ахіл, що був колись затайливий і брехун. Згодом його віддано до судового виконавця. Він був запаморочений, як і його батько, роками канцелярської служби, одружився з сестрою одного з своїх колег, Віржині Дюшан, сухорлявою непоказною білявкою, й мав од

неї чарівну доньку, Леонтину, одну з найулюбленіших учениць панни Мазелін. Одинадцяти років вона вже одержала посвідку про закінчення школи. Філіп довго був без посади; життя його зробило працьовитим, хоч і марнував він його в безупинній боротьбі. Тепер він був за директора зразкової фарми, залишився парубком; пішов він шляхом свого молодшого брата Леона, найрозумнішого з трьох. Тому спало на думку працювати біля землі. Він одружився з селянкою Розалі Бонен. Перший їх син Петро, шости років, щойно вступив до школи Жуліка. Марк пригадав також доньку Савенів, Гортанз, витвір панни Рузер; вона ж бо була така благочестива. Спокушена, вона завагітніла й породила дівчинку Шарлоту. Ця остання була найулюбленіша вчениця панни Мазелін, одружилась пізніше з торговцем лісу і нещодавно народила теж дочку, на якій безперечно й довершиться визволення. Покоління заступало покоління. Кожне посувалося до більшого знання, більшого розуму, більшої істини, справедливості, й ця безупинна еволюція через знання могла привести до щастя народів майбутнього.

А особливо цікавився Марк сім'єю своєї Луїзи й Жозефа, так само й сім'єю найулюбленішого свого учня Себастьяна Мілйом, що одружився з Сарою. І того ж дня, коли він бачив Дарра, пішов він до комунальної школи, щоб провідати свою доньку. Маючи понад шістьдесят років, панна Мазелін, після того, як сорок років свого життя віддала початковому навчанню, теж подалася до Жонвілю, де оселилася в маленькім скромнім будинку, сумежним з гарним Сальвановим садом. Вона могла б ще працювати, але дуже підупала на очі, і була майже сліпа. За єдину розраду у цій змушеній одставці було їй те, що вона передала свою школу до рук своєї помічниці, Луїзи, призначеної за головну вчительку на її місце. Була думка і Жуліка призначити до Бомону; отже, його помічник Жозеф мав також заступити його. Сім'я в такий спосіб керувала б Майльбуанською школою, де бреніли ще імена Сімона й Марка. Син і донька продовжували там добре діло своїх батьків. Луїза, вже тридцяти двох років, подарувала Жозе-

фові хлопця Франсуа, що дванадцяти років був викопаний Марк, його дідусь. І цей великий хлопець з ясними очима, великим чолом, що скидалося на високе склепіння, призначив себе до нормальної школи й хотів також бути за простого вчителя початкової школи.

Раз якось у четвер Марк зайшовши застав Луїзу, що саме виходила після лекції про господарювання в сім'ї, яку вона давала своїм дівчаткам раз на тиждень, поза регулярними лекціями. Жозеф із сином пішли з іншими учнями на геологічну та ботанічну екскурсію вздовж Верпіля. А Сара залишалась тут; вона дуже приятелювала з своєю невісткою, відвідувала її, коли приїздила з Рувілю, де Себастьян, її чоловік, був тепер за головного вчителя.

Подружжя мало доньку дев'яти років, Терезу, дівчинку дуже вродливу. В ній відтворилася вся врода Рашелі, її бабуні. Сара приїздила тричі на тиждень з Рувілю до Майльбуа,—це десять хвилин залізницею,—щоб доглядати за кравецькою майстернею, що нею все ще керував старий Леман на вулиці Тру. Але він дуже вже зістарівся, бо мав за вісімдесят років. Сара намірялася передати комусь майстерню, бо їй важко було самій пильнувати справу.

Марк поцілував Луїзу і стиснув обидві руки Сари.

— А як там мій любий Себастьян, як ваша донька Тереза і ви сами, як ся маєте, моя мила дитино?

— Всі маються чудово, відповіла вона з веселим виглядом. Усі, навіть дідусь Леман ще кремезний наче дуб, не зважаючи на вік. А потім, маємо новини й од Сімона. Одержали листа від дядька Давіда. В ньому він пише, що мій батько цілком видужав од своєї лихоманки, що ввесь час його мордувала.

Марк ніжно похитав головою.

— Так, так, рана залишається в глибині душі невигойна. Так важко домогтися цілковитої реабілітації, що її він так прагне. Але ми на правильнім шляху. Я все ще надіюся, щасливий час уже не далеко... І повторюйте це безперестанно Себастьянові: кожна дитина, що він з неї робить людину, додає одного борця за істину й справедливість.

Потім він затримався на мить, розмовляючи з Луїзою. Він переказував їй новини за панну Мазелін, що жила цілком відлюдно в Жонвілі, в товаристві птахів і квітів. Він узяв з неї слово привести до них малого Франсуа в неділю, бо бабуні буде за велику втіху мати біля себе дитину цілий день.

— Приходь і ти Луїзо, скажи й Жозефові. Ми підемо всі разом до доброго Сальвана. Той буде дуже радий побачити молоде покоління гарних учителів, що їм усім він був мало не за батька. Ми приведемо до нього панну Мазелін... А ви, Саро, ви мусите привести Себастьяна й вашу доньку Терезу. Це буде чудово. Повна чаша великої радості. Ну, це погоджено, всі приїдуть. До неділі.

Він поцілував обох молодих жінок і швидко пішов, бо поспішав на шестигодинний потяг. Але він так і не потрапив на нього, бо спізнився через одну цікаву зустріч, що затримала його на короткий час. Він повертав за ріг великої вулиці, щоб іти далі вокзальною вулицею, коли помітив за кущами якихось двох, що жваво розмовляли. Один з них, чоловік років на сорок, вразив його своїм довгастим блідим і тупим обличчям, з в'ялими повіками. Де ж це він бачив це обличчя, що на ньому написано дурість і ваду? Раптом пригадує: це напевне Полідор, Палажчин небіж. Він не бачив його вже понад двадцять років, але дещо знав про нього. Вигнаний з Бомонського монастиря, де він був за служника, він жив тепер авантурницьким життям, потрапивши до товариства гульвіс підозрілих кварталів. Полідор, помітивши й безперечно впізнавши, що це за перехожий, що пильно вдивлявся в його обличчя, негайно пішов геть з своїм товаришем. І коли Марк подивився тоді і на цього останнього, він аж здригнувся від здивування. В бруднім сурдуті, з виснаженим і диким виглядом, цей другий мав занепокоєне обличчя хижого птаха. Та це ж був ніхто інший, як брат Горгій. Негайно Марк пригадав собі зустріч, що про неї розповідав йому Дельбо, і йому захотілось переконатися. Тому він посилкувався наздогнати цих двох чоловіків, що кинулися в маленьку вуличку. Він глянув сюди,

туди, але нікогисінько не побачив. Полідор і та друга людина зникли в глибині одного з цих підозрих будинків, що вишикувалися вздовж цієї вулички. І він знову почав вагатися, та чи справді це був брат Горгій. Він не міг би стверджувати тут щось певного; може, йому приверзлося від думки за нього.

В Жонвілі тепер Марк тріумфував. Тут, як і скрізь, істина потроху перемагала через те, що освіта брала гору над темнотою. Кілька років досить було для того, щоб виправити руйнацію, що її свідомо заподіяв учитель Жоффр, залишивши громаду в руках абата Коньяса. Мірою того, як з Маркової школи виходили тепер люди здорові й розсудливі, відроджувалася здорова моральна країна, народжувалася поволі людність, вільна від брехні, здатна до розсудливості. Отже, збільшилося не тільки інтелектуальне багатство, але з'явилося більше логіки, щирости, братерства. Це спричинило поліпшення матеріального добробуту, бо щастя країни залежить тільки, від духовної культури й цивільної моральности. Далі, це позначилося й на житлах. Вони стали чистенькі, охайні, добре обладнані; лани давали чудові врожаї завдяки новим способам обробки. Село, освітлене промінням літнього сонця, просто очі вбирало. Так з нього став щасливий куточок землі. Він ішов до миру, що його так палко бажали вже стільки віків.

Мер Мартіно, що його знову завоював Марк, діяв тепер спільно з ним, а за ними йшла і вся муніципальна рада. Це добре порозуміння вчителя з владою прискорило цілу низку корисних змін, бо воно дозволяло швидко йти шляхом бажаних реформ. Абат Коньяс, що стримувався ще деякий час, згідно з одержаними в Вальмарії нарадами діяти намовою, через ласку божу, щоб затримати в своїй владі тих жінок, що, як здавалося, ще трималися церкви, забув за терпіння й, розлютований тим, що навіть жінки уникають його, вживав останніх заходів, щоб їх затримати. Він доходив у цьому до справжньої брутальности, як мстливий міністер бога, що руйнує і вбиває. Сипав нерозсудливо жахливими вічними карами за найменші огріхи. Раз якось він до крові надрав уші малому Муленові за те,

що той смикнув за спідницю його, абатову, стару служницю, жахливу Пальміру, тимчасом, як вона праворуч і ліворуч сипала стусанами і потилишниками. Раз якось він нагодував ляпасами молоду Катерину. Вона завинила тим, що сміялася за обіднею, саме тоді, як він стежив за своїми вірними з олтаря. Нарешті, останньої неділі він аж знетямився, як побачив, що люди остаточно відбігають його, і пнув ногою пані Мартіно, дружину мерову, коли йому здалося, що та не швидко відійшла убік, як він проходив. За цим разом це дійсно переходило всілякі межі; Мартіно склав на нього позов, переслідував через виправну поліцію. Піп змагався, але йому доводилося витримувати люту боротьбу серед цілої зливи процесів.

Але цього Маркові замало було. Він плакав ще одну думку, що повинна завершити його діло, й що він її міг нарешті здійснити. За новими законами, сестри Доброго Пастуха, що так уперто експлоатували майстерню білизни, де двісті робітниць мало не вмирали через надмірну роботу й голод, примушені були залишити Жонвіль. Це було велике визволення для країни, коли однією раною, одним соромом стало менше. Марк переконав муніципальну раду придбати обширі будівлі, що їх продавалося з молотка. В нього був проект з'єднати ці будівлі, ці великі майстерні в один будинок, де можна було влаштувати, залежно від засобів, залю для розривок і танців, бібліотеку, музей, навіть безплатну лазню. Таємною думкою Марка було збудувати насупроти церкви дещо подібне до громадського (цивільного) палацу, де робітники могли б мати місце для зібрань і відпочинку. Це довершило б поразку церкви. Коли давно вже жінки ходили до обідні тільки для того, щоб показати свої строї й побачити строї інших, то вони відтепер ще охочіше ходитимуть до цього палацу солідарности, де на них чекали втіхи і товариство. Заля відпочинку, що її першу ухвалено збудувати, викликала велику народну маніфестацію. Справа ходила особливо про те, щоб витравити, спокутати присвячення громади святому Серцю, бо це лишалося постійним докором сумління і для мера і для муніци-

пальної ради, після того як отямився від дурману. Мартіно, щоб спокутувати свою вину, повернувшись до своєї звичайної розсудливості, обвинувачував учителя Жоффра в тому, що той видав його до рук абата Коньяса після того, як йому скаламучено розум всілякими невиразними загрозами на адресу Жонвілю і його самого, коли він не виявить своєї цілковитої покори церкві. Та, мовляв, на віки вічні залишиться наймогутнішим володарем людей і речей. А тепер Мартіно, переконавшись, що це не так, бо церква переможена і країна стає щасливіша мірою того, як усе більше відокремлюється від неї, дуже прагнув бути з переможцями. Він, як був, так і лишився практичним селянином, що мислив солідно, хоч і не висловлював думок. Він хотів би влаштувати урочисте зречення, таку церемонію, що дозволила б йому прийти на чолі муніципальної ради й навернути громаду культові розуму й справедливості. Це примусило б забути другу церемонію, коли громада віддалася закривавленому ідолові, ідолові божевілля й брехні. І Марк мав на думці влаштувати таку церемонію, примусивши його як мера з муніципальною радою відкрити залю для гри й танців в громадським домі, що в ньому жонвільці могли збиратися щонеділі на громадські свята.

Багато готувалися до цього дня. Учні Маркові й Женев'євині спільно мали зіграти маленьку п'єсу й танцювати. Малося на думці організувати оркестру з місцевої молоді. Передбачалося, що на честь жнив і насолод життя співатимуть й танцюватимуть молоді дівчата, одягнені в біле, як колись дівчата св. Діви. Святкувати мали універсальне джерело сили й певности, саме життя, повне життя, здорове, щедre, всяке життя з його обов'язками й щастям. Далі, всі розривки, гри, що потребували спритності й енергії, гімнастичні (бігові) муріжки в сусіднім саду організувалося для малого народу. Він мав збиратися там щонеділі. Тіняві ж куточки були для дружин і матерів, що відтепер могли мати власний салон, місце, де могли зустрічатися й по-своєму розважатися. На день відкриття залю оздоблено квітами, листям, і вся жонвільська людність

у святкових убраннях з ранку наповнила вулиці своїм веселим гаміром.

Цієї неділі Мінью, на бажання Маркове й за згодою батьків, привів і своїх учнів з Море, щоб вони змогли взяти участь у святі. Як один піп обслуговував Жонвіль і Море, одна й та ж заля для розваг мусила обслуговувати два селища. І саме коли Мінью прибув, а Марк зустрів його перед церквою, страшна Пальміра з гуркотом замикала церковні двері на всі засуви. Ранком абат Коньяс мусив був одправити свою обідню перед лавами зовсім порожніми, тимто він, у нападі лютого гніву, наказав своїй служниці забарикадувати божій дім: ніхто більше не ввійде до нього, бо цей нечестивий нарід присвячував себе ідолам усього, що є звірячого в людським житті. Сам абат зник, заховавшись безперечно в попівським домі. Сад його розлігся при тій дорозі, що вела до громадського дому. Він не помилився: всі плювали на святе Серце. Жонвіль виволовився від цього культу, від цього нового й останнього втілення Ісусова.

— Ви знаєте, казав Мінью Маркові, що вже дві неділі він не приходив до Море. Цей піп вважав, що йому не варто ходити за чотири кілометри для того, щоб одправити обідню перед двома старчихами та трьома хлопчиками. Ціле село повстало проти нього після того, як він погнався був й відшмагав маленьку Лювар за те, що вона показала йому язик. Відколи почув свою поразку, він аж не тямиться в гніві. І тепер мені доводиться захищати його, бо боюся, щоб розлючені Моревці не заподіяли йому чогось лихого.

Мінью сміявся і, відповідаючи на запитання, навів ще подробиці:

— Як Салер, наш мер? Він, що взагалі такий недовірливий і так бажає не зіпсувати свою стану збагатілого гуртового торговця, що став за буржуя, тепер каже, що хоче позивати абата й написати за нього єпископові. Хоч спочатку мені дещо важко було витягти Море з грубої темряви й довірливості, що їх мій попередник, клерикал Шанья сіяв щедрою рукою, тепер мені досить дати фактам свідчити самим за себе. Все

Майльбуа буває в мене; школа незабаром безмежно пануватиме, а церква замикається; це так і буде.

— А ми ще не дійшли цього, зауважив весело Марк. Тут абат Коньяс не складе зброї до останнього дня, поки почуватиме, що держава платить йому, й що він поставлений од Риму. Я завжди мав ту думку, що малі віддалені громади, як от Море, надто ті, що в них живуть з достатком, перші визволяться від влади попа, бо там він може зникнути, нічим не порушивши соціального життя. Його починають не любити, чимраз менше та менше людей ходить до обідні, й одного дня без жалю побачать, що піп вирушив з їхнього селища. Адже там уже налагоджено новий громадський зв'язок, утворилися нові людські стосунки, виникли інші й кращі життєві потреби.

Але час церемонії наближався. Марк і Міньюо попрямували до громадського дому, де зійшлися їхні учні. Вони зустріли Женев'єву. Вона йшла з Сальваном і панною Мазелін. Обидва вони надійшли, щоб подивитися на це громадське культурне свято. Адже воно було й дещо їхнім ділом, наслідком їхньої довгої навчальної роботи. Все відбулося дуже просто,—по-сімейному і дуже весело. Представники влади, Мартіно в своїм шарфі, на чолі муніципальної ради, прийняли під свою руку народній палац на ім'я громади, що вони її репрезентували. Потім школярі грали, співали, відкрили майбутнє доброї праці й щасливого миру своїми невинними ще, здоровими й чистими руками серед голосного сміху. Вічна молодість, дитина мусила перемогти останні перепони до майбутнього Міста повної солідарності. Те, чого не могли зробити дитина теперішнього часу, зробить дитина завтра. І ось, коли діти прогукали свій гімн надії, пройшли молоді хлопці й дівчата з радісним обіцянням близьких жнив. Потім побачили дорослих людей, готові жнива, чоловіків і батьків, дружин і матерів, цілу людську хвилю, що робила своє велике діло, а за ними залишалися тільки старі люди, ніжний спогад, щасливий вечір існування, коли життя прожито чесно. Людство знову поверталося до свідомости себе і відроджувало старий ідеал,

як правило земного існування, що складається з розуму, істини й справедливості для братерства, миру й щастя людей. Тепер Жонвіль матиме за місце зібрань цей будинок братерства, радості й здоров'я, де не буде ні загроз, ні кари, куди заглядатиме сонце, щоб звеселяти людей усякого віку. Там не каламутимуть серцець і розумів, не продаватимуть частками фалшивого раю. Вийдуть звідки тільки громадяни, підпадьорені, щасливі тим, що живуть і шукають тільки радості життя. І все жорстоке безглуздя догматів зруйнувалося перед цією безпосередньою веселістю, цим благодійним світлом.

Танки продовжувалися до вечора. Вродливі селянки ніколи ще не були на такому святі. Надто впадало в очі обличчя, що без угаву сміялося. Це була мерова дружина, пані Мартіно, що найдовше залишалася вірною абатові Коньясові і все ходила до церкви, щоб тільки показати свої нові вбрання. На ній і тепер було нове вбрання, й вона захоплювалася тим, що мала нагоду показати його людям, не боячись забруднити навогких церковних плитах. Потім тут вона була певна того, що її ніхто не пне ногою, якщо вона не дуже швидко відійде на бік. Нарешті, в Жонвілі був сальон, де можна було побачитись, побалакати й трохи попишатися.

Надзвичайним випадком скінчився цей довгий день.

Марк і Женев'єва привели своїх учнів у супроводі Мін'йо, що прийшов з своїми. Їм товаришували Сальван і панна Мазелін. Усі були дуже веселі, жартували й сміялися. Тут же була й пані Мартіно серед групи сільських жінок, що їм вона розповідала, як скінчився позов її чоловіка на попа за те, що той ударив її ногою в церкві. П'ятнадцять свідків з'явилися до виправного суду подати свої свідчення. Суддя після палких дебатів присудив абата Коньяса виплатити двадцять п'ять франків штрафу. Цим і треба пояснити лютість і гнів, що вже кілька днів не покидали абата. І ось, коли вона підвела голос, проходячи повз попівського садку, й саме сказала, що так попу й треба, нагло над невисоким муром з'явилася голова попа Коньяса. Він тут же голосно почав вигукувати образи на адресу пані Мартіно.

— Ах! ти самохвалка, ах, брехуха! я примушу тебе проковтнути твій зміїний язик, що випускає хулу на бога.

Як він опинився тут саме на цей момент? Чи стежив він муром поки повертатимуться з свята? Чи загодя приставлено тут драбину, щоб він міг злізти й подивитися? Побачивши пані Мартіно в новім строї, оточену гуртом жінок в святкових убраннях, що одбігли церкви, щоб узяти участь у безвірнім святі в доме диявола, він остаточно з'їхав з глузду.

— Жінки, що втратили сором і змушують плакати янголів, жінки засуджені, що отруюєте країну своїм брудом, почекайте, почекайте, я порахуюся з вами, поки сатана прийде за вами!

І не тямлячись, що нікого з жінок вже немає біля нього, цих нещасних, заляканих, проклятих од церкви жінок, яких вона тримала, щоб панувати через них, він почав вибирати цеглини з муру, що руйнувався, й кидав їх на жінок, що було сили в його сухорлявих, чорних руках.

— Чекай, ти, Матуріно, що спиш з усіма слугами свого чоловіка!.. Ти, Дюранд, що вкрала в сестри частину батьківщини! Ти, Дезіре, ще не сплатила за три обідні, що я їх одправив за упокій душі твоєї дитини!.. А ти, ти, Мартіно, що засудила бога разом зі мною, ось тобі одна каменя, дві, три, чекай! стільки камінів, скільки франків у двадцяти п'яти франках.

Бешкет скинився величезний. У двох жінок він потрапив; тоді польовий вартівник, що нагодився тут, почав негайно складати протокола. Серед вигуків, гикань абат Коньяс, здалося, схаменувся. Він зробив останній дикий рух, наче бог помсти, що загрожував зруйнувати новий світ, і зник мов той диявол у своїм пеклі. Ось тобі ще новий процес, що абат його накликав собі на голову. Він мало дуба не дав, побачивши, яка підвелася злива позовів на нього.

Наступного четверга Марк, прийшовши до Майльбуа, зрештою впевнився й відкинув сумніви, що не покидали його від деякого часу. Він переходив вузьку Капуцинську площу, коли його увагу привернула чорна

мізерна особа, що стояла перед школою братів і вперто вдивлялася на мури. Зразу ж він упізнав ту людину, що її помітив був місяць тому, людину, що була з Полідором й стояла тоді за кущами стації. За цим разом він не вагався більше, бо міг добре роздивитися при денному світлі. Це був брат Горгій, у старім заялозенім сурдуті. Він дуже змінився з часом: обличчя йому було покарбоване зморшками, сам став худорлявий, але його завжди можна було впізнати з його великого носа хижого птаха, що далеко висувався поміж його випнутими вилицями. Дельбо не помилився був, брат Горгій повернувся й тинявся тут певно вже багато місяців.

Хоч і глибоко він замислився, стоячи на цій заснулій площі, майже завжди пустельній, проте, відчув, що на нього втуплено погляд, і цей погляд заглядає в глибину його. Він повільно повернувся; очі його зустрілися з очима того, хто спинився на кілька кроків од нього; Горгій напевно теж упізнав, хто це. Але, замість того, щоб зникнути, втекти, як це він зробив першого разу, в нього як звичайно скривилися губи що трохи відкривало ліворуч його вовчі зуби. Це був мимохитний рух, що виказував якесь зухвальство чи жорстокість. Потім із спокійним виглядом він сказав, показуючи рукою на зруйновані мури братської школи.

— Ну! пане Фромане, коли ви проходите тут, вас повинна тішити ця руїна... А мене, як бачите, мене обурює, і я хотів би підкласти вогню й спалити решту цих боягузів. Потім, коли Марк, обурений тим, що цей бандит насмілився звернутися до нього з словом, тремтів, нічого невідповідаючи, Горгій знову засміявся своїм глухим сміхом.

— Це вас дивує, що я сповідаюсь перед вами... Ви були мій найзапекліший ворог. Але чому б я мав гніватися на вас? Ви нічим не зобов'язані мені, ви боролися зі мною за свої ідеї... Ненавиджу я й переслідуватиму до смерти своїх старших, своїх братів у Ісусі Христі, всіх тих, хто мусив був захищати мене, рятувати мене, а вони викинули мене на вулицю, сподіваючись, що, може, тут я помру з сорому й голоду... Я що! я нещасна, варта засудження, істота; але вони

зрадили й продали самого бога, ці нещасні боягузи, бо це через їхню помилку, через їхню дурну слабкість церква переможена. І, тепер, ця жалюгідна школа, що ви її оце бачите, руйнується остаточно... А подумати тільки, яке місце посідала вона за моїх часів! Ми були тоді переможці, ми звели майже на нівець вашу світську школу. І ось тепер ваша школа тріумфує, й незабаром вона одна тільки пануватиме. Серце мені горить од жалю й лютости.

Але тут саме пройшли дві панії, з сусідньої капели вийшов панотець капуцин, і брат Горгій, скоса зиркнувши навколо себе, додав швидко тихішим голосом:

— Слухайте, пане Фромане: вже давно мене мордує бажання поговорити з вами. Багато речей маю я сказати вам. Коли ви дозволите, я прийду до вас цими днями до Жонвілю, як тільки насунеться ніч.

По цих словах він одійшов і зник так швидко, що Марк не встиг і пари з уст пустити. Схвильований, він і слова нікому не сказав про зустріч, за винятком жінки. І це занепокоїло її... Вони умовилися, що не приймуть Горгія в себе, бо це повідомлення за відвідини могло бути за якусь пастку, за нову махінацію зради й брехні. Людина ця завжди брехала; вона й знову брехатиме. Навіщо ж сподіватися, що можна почути в його таємних повідомленнях якийсь новий факт, що його так давно шукали. Але місяці збігли, а він не приходив; Марк, що спочатку пильнував, щоб замикати двері, почав дивуватися цьому. Йому почав уриватися терпець, що тої не приходив; він питав себе, що за таємного міг повідомити Горгій. Зрештою, почало його мордувати бажання дізнатися, в чім річ. Та й справді, чому його не прийняти? Навіть якщо не почує нічого корисного, він більше зрозуміє людину. Відтоді він жив у чеканні цієї візити, що так забарилася

Нарешті, одного зимового вечора, коли дощ лив, як з відра, з'явився брат Горгій, запнутий старою киреєю, що з неї струмками стікала вода й бруд. Зараз же, скинувши з себе це хобоття, він на запросини Марка ввійшов до клясної залі, ще теплої, де кахельна пічка загасла. Тільки маленька гасова лампа освітлювала

простору мовчазну кімнату, де снувало багато тіней. За дверима залишилася Женев'єва й подслухувала; вона трохи тремтіла; її охоплював невиразний жах од чекання якогось можливого замаху.

Негайно ж брат Горгій знову почав розмову, припинену на Капуцинській площі, начебто вона відбулася того ж дня після півдня.

— Бачите, пане Фромане, церква вмирає, бо вона не має більше попів, здатних підтримувати її вогнем і мечем, якщо в тім буде потреба. Жоден з цих жалюгідних дурнів, теперішніх плаксивих гав не любить, навіть не знає істинного бога, того, що знищив цілі народи за одне неслух'янство і панував над душами й тілом, як усевладний господар, завжди озброєний блискавкою... Чим же на вашу думку може стати світ, коли говорять його ім'ям тільки полохуни й дурні.

Потім одного по одному він перебрав своїх старших братів у Ісусі Христі, як він їх називав. І тут почалося щось жахливе. Це була справжня різанина. Превелебний Бержеро, що допіру вмер восьмидесяти семи років, був у нього тільки нещасна людина, боягуз, недоладна людина, неспроможна мати стільки мужности, щоб відокремитись од Риму й заснувати свою славетну французьку ліберальну, раціоналістичну церкву, що була б тільки новою сектою протестантизму. Завдяки цим єпископам, що не мають непохитної віри й їхні кволі руки, не озброєні громом, натовп вірних і тікав з олтарів, а вони дозволяють йому тікати, замість того, щоб немилосердно вражати їх вічним жахом пекла. Найважчим духом дихав він на абата Кандье, що жив ще, хоч йому й було вже вісімдесят років. Цей останній, колишній сен-мартенівський піп у Мольбуа, був у нього кривоприсяжник, одструйник, дурний піп, що наплював на релігію, ставши відкрито на сторону ворогів божих підчас Сімонової справи. Згодом на нього добре роздивилися, коли він облишив попівський сан і віддалився до маленького затишного будинку в глибині пустельного кварталу. Він казав про себе, що йому остогидли забобони останніх боговірних, і пішов у своїм зухвальстві на те, що стверджував, начебто ченці, гендлярі храму,

як він називав їх, несвідомо руйнували церкву, прискорювали її руйнацію. Руїнником церкви був цей піп, бо його дезертирство стало за доказ для супротивників католицтва, за поганий приклад людини, що заперечувала все своє життя, ламала свої обіти, давала перевагу перед мученством оситій і ганебній старості. А щодо абата Кокара, його замісника в сен-мартенівській парафії, цієї великої худорлявої людини такого поважного й суворого вигляду, то в ньому за цією прекрасною машкарою були тільки здібності жалюгідної і дурної істоти.

Досі Марк слухав його мовчки, вирішивши не вривати йому мови. Але його жорсткий напад на абата Кандье обурило його.

— Ви не знаєте цього попа, сказав він просто, ви кажете за нього як ворог, засліплений зненавистю... Він був єдиний піп цієї місцевості, що зрозумів з першого ж дня жахливу шкоду, що мала заподіяти собі церква, висловлюючись одверто, пристрасно проти істини й справедливості. І що ж? Вона, що, з її слів, репрезентувала на землі бога істини й справедливості, доброти й ненависти, вона, що живилася з екзальтації тих, хто страждав і був пригноблений, вона скидає машкару й, щоб зберегти свою тимчасову владу, іде на спілку з гнобителями, шахраями. Наслідки такого ставлення мусять бути неминуче жахливі для неї того дня, коли істина й справедливість візьмуть гору й невинність Сімонова засяє з сліпучою яскравістю. Це було наче справжнє самогубство з її сторони. Вона готувала своїми ж власними руками своє засудження. Вона не буде більше домом істини й справедливості, вічно чиста й вічно добра! І спокута її провини починається стражданням. Вона мусять повільно вмерти від жахливого заперечення справедливості, що його вона прищепила собі мов той пістряк, що руйнує її... Але в абата Кандье була здатність передбачати це й казати за це. І то не правда, що він з полохливості втік от церкви, він вийшов з неї з закривавленим серцем з слізьми, і тепер кінчає в журбі життя, повне туги й прикрости.

Грубим жестом Горгій дав знати, що він не хоче сперечатися. З нетерплячкою чекав він змоги продовжувати свою осатанілу жовчну критику й ледве слухав Маркову мову. Очі йому палали, були втуплені в далечінь, у болісні спогади власної уяви.

— Добре! Добре! Я кажу те, що думаю; не заважаю вам думати, як ви хочете... Але є ще інші й дурніші боягузи, що ви їх не захищатимете. Візьмемо негідного панотця Теодоза, що слугує за ідеал для святобожних. Те це ж скарбник-зłodій раю.

І він знову почав. Напав на старшого з капуцинів з убивчою лютістю. Він не ганьбив культу святого Антуана Падуанського; навпаки він вихваляв його, покладав свою єдину надію на чудо, хотів, щоб усі люди приносили святому по двадцять—сорок су, щоб упросити бога спалити своєю блискавкою нечестиві міста. Але з панотця Теодоза був звичайний актор без сумління. Він збирав гроші для самого себе й відмовлявся прийти на допомогу слугам божим у їхніх злиднях. Коли його карнавки вщерть повні були сотнями тисяч франків, він не взяв би од часу до часу й монети в сто су, щоб полегшити життя братам християнської школи, своїм сусідам. Тепер, коли офір меншало рік-поуз-рік, він став ще скнаріший; він одмовив допомогти навіть йому, йому, Горгієві, що терпів тяжкі злидні, і десять франків могли б урятувати йому життя. Всі його облишили, так. Панотець Теодоз, роспусник і крутій, мотига, не рахуючи вже другого, головного начальника, що найбільше завинив. З того таке ж бидло, як і злочинець. І ось, нарешті, він назвав ім'я панотця Крабо, що палило йому вуста, й що його він затримував досі з решти святого остраху, не завжаючи на бажання все зруйнувати в святому святих. Ах! панотець Крабо, панотець Крабо! Він робив з нього колись бога; служив йому навколішках, мовчки, здатний довести свою відданість до злочину. Він вважав його тоді за всемогутнього господаря, дуже розумного, на диво чесного, що його відвідував Ісус і забезпечив йому вічну перемогу на цім світі. З ним він почував себе, як у Христа за пазухою, від лихих людей, певний був, що

матиме успіх у всіх своїх справах, навіть у найскладніших. І ось цей ушанований владика, що заради його порятунку він загубив своє життя, цей славетний пан-отець Крабо, тепер кидав його на призволяще, залишав його без шматка хліба, без захистку. Він гірше зробив: потопив його, як співучасника, що стоїть на заваді і хотять його спекатися. А втім хіба ж не виявляв він завжди безмежного егоїзму? Хіба ж не офірував він уже бідолашного панотця Філібена, що нещодавно вмер у однім італійським монастирі, де він перебував наче мертвий уже стільки років?

Панотець Філібен був герой, звичайна жертва, що тільки й знав, що слухався свого старшого й був до того відданий, що сплатив один за вчинки, йому наказані й виконані мовчки. За другу жертву був ще цей запальний брат Фюльжанс. Це вже справжній ідіот з головою скаженого горобця, але по суті невинний. Він не заслуговував того, щоб його вимели, знищили, загнали, не знати куди, де він зрештою вмер, а де саме, правду казавши, й невідомо. І навіщо стільки підлоти й невдячності? Чи не був панотець Крабо такий же дурний, як і злий, коли так покинув своїх старих друзів, знаряддя свого щастя? Чи не копав він сам собі ями, дозволяючи вразити їх? Невже ж не боявся він, що один з них зрештою втомиться й підведе голову, щоб кинути йому в обличчя страшні істини?

„Кажу вам, гукав, Горгій, що під своїм величним, виглядом, під своєю славою розумної людини й геніального дипломата, він ховає величезну дурість. Треба бути твариною, що їсть сіно, щоб ставитися до мене так, як він це робить. Але хай він бережеться! хай бережеться! я почну говорити колись...

Він не скінчив; Марк, що пожадливо слухав його, забажав прискорити визнання.

— Що? що ви маєте сказати?

— Нічого, це речі поміж мною та ним, і я скажу їх тільки перед богом, на сповіді.

Далі він закінчив свій гіркий перелік.

— Чекайте! щоб довершити, треба сказати ще за Іоахима, що вони його поставили на чолі нашої майль-

буанської школи на місце брата Фюльжанса. Це ще одна креатура панотця Крабо, лицемірна людина, обрана за свою спритність і гнучкість, що вважає себе за велику людину, бо не тягне більше за вуха цих малих гадюк — дітей. Отже, ви бачите добрі наслідки: школа незабаром примушена буде забити свої двері за браком учнів. Ударами ноги й стусанами, ось як вимагає бог вести проклятий людський виплід, коли хотять, щоб він зростав як слід. І взагалі, хочете ви знати мою думку? В усій країні є тільки один піп, майже гідний пошани, людина істинного духу божого: це ваш абат Коньяс. І цей останній, саме коли точилася в ньому боротьба, прийшов, як і інші, просити поради в Вальмарії, що ледве не кинула його до загальної гноярні, порадивши йому бути гнучким і спиртним. Але він дуже швидко поправився і тепер камінням переслідує він ворогів церкви. Ось яка ставляться до них справжні святі! Ось як бог того дня, коли він забажає втрутитися остаточно, заволодіє знову світом.

Дикий, високий, він звів догори обидва кулаки і комусь загрожував ними в високій клясній залі, такій спокійній і тихій, де маленька лампа проливала скромне світло. Був один момент глибокої мовчанки, коли чути було тільки дощ, що торохтів об дах і бив у віконні шибки.

Тоді знову заговорив Марк з деякою іронією:

— І бог, мені здається, облишив вас і кидає на поталу, як і ваші начальники.

Брат Горгій глянув на свій злидений одяг, на свої зсохлі руки, що свідчили за його страждання.

— Це правда, бог покарав у мені з особливою жорстокістю помилки інших людей і мої власні. Я схиляюся перед його волею; він робить це на моє спасіння. Але я не забуваю, не дарую іншим того, що вони так обтяжили мої злигодні. Ах! бандити! На яке жахливе життя засудили вони мене після того, як примусили покинути Майльбуа, й до яких злиднів я мусив докотитися, щоб мало не силком вирвати в них той шматок хліба, що вони його повинні мені дати.

Він не хотів більше говорити за це, але всю його трагічну історію можна було вгадати.

Він тремтів, як той звір, що його оточили мисливці й що терпить голод. Безперечно, орден переводив його з громади до громади, надсилав у найбідніші, у найглухіші, поки викинутий на вулицю, як людина, що дуже компрометує, він скинув свій чернецький одяг і пішов блукати дорогами з вадою ченця, позбавленого сану. Тоді, в яких тільки віддалених країнах він не був, якого тільки життя, повного злиднів і пригод, не витерпів він, через які тільки випадки, що в них він не визнавався, і через які тільки погані вади не прийшов він! Про це ніхто й ніколи не дознається, але про це можна було тільки здогадуватися з огрубілої шкіри на його обличчі, з його очей, що видавали страждання й зненависть. Напевне за найчастіше джерело його матеріальних засобів довгий час мусили бути його колишні співучасники, що купили його втечу й мовчання. Коли він починав писати листи за листами, ставав загрозливим, йому пересилалося маленькі суми. Тоді він міг поневірятися ще кілька місяців, живучи життям покинутої від усіх, приблудної людини. Далі настав час, коли він не дістав більше відповіді. Його листи, загрози не давали жадних наслідків. Його колишніх начальників втомили його ненажерливі вимоги. А, може, вони вже гадали, що він не страшний після стількох років. І справді, він був досить розумний для того, щоб утямити, що всі його можливі визнання не мали вже для них нічого дуже важливого. І що через ці визнання він, проте, може витрати останню нагоду витягти з них якісь гроші. Але він вирішив з'явитися й блукати коло Майльбуа, знаючи закон і те, що минула вже десятирічна давність. Отже, довгі місяці він жив там, ховаючись по кутках, з монет у сто су, що видирав у винувальників Сімона, користуючись з їхнього побоювання. Вони бо завжди тремтіли за свою жахливу розанську перемогу. Він був їх німе сумління, їхня кара, що з'являлася біля їхніх дверей, нагадуючи їм, що на них чекає неминуча ганьба, що немилосердно їх уразить. І, мабуть, він і цих утомив своїм безперестанним переслідуванням їх удома. В нього вже накопичилося багато прикрости; він не вкривав би їх такими

образами, коли б напередодні вони дозволили йому засунути руки в їхні кишені, щоб ще купити його мовчання.

Марк це добре втямив. Брат Горгій знову з'являвся, виринав з підозрілої темряви, де ховався тепер тільки тоді, як проїдав одержану допомогу, витрачав її на розпусні розваги. І для того, щоб він прийшов до Марка цього зимового вечора під таку зливу, безперечно треба було, щоб його кишені зовсім були порожні, і щоб він сподівався мати якусь вигоду з такої візити. Але яку вигоду? Навіщо ця довга й дика скарга на всіх цих людей, що, за його словами, він був їм тільки за слухняне знаряддя.

— Ви мешкаєте в Майльбуа? спитав Марк, у якого прокинулася жвава цікавість.

— Ні, ні, не в Майльбуа... я мешкаю там, де схочу.

— Це я спитав тому, що, мені здається, я бачив вас уже раніш, перше ніж здибав на Капуцинській площі... Ви були, здається, з одним з своїх колишніх учнів, Полідором.

Слаба усмішка розтягла занепокоєне обличчя брата Горгія.

— Полідором, так, так; я його дуже любив. Це була дитина побожна й скромна. Пізніш, як і я, він постраждав од людської невдячності. Його звинувачували в усяких злочинах і вигнали також несправедливо, не зрозумівши його вдачі. Після свого повороту я дуже зрадив, що знову знайшов його. Ми поділилися один з одним своїми злигоднями, втішали один одного, віддаючи себе до божих рук нашого господа Ісуса Христа... Але Полідор молодий, він може ставитися до мене, як і всі інші. Ось уже місяць, як він зник, і я шукаю його. Ах! справи мої кепські. Треба покласти цьому край.

В нього вихопилася хрипка скарга. Марк затремтів, почувши, скільки палкої ніжності було в розбитім голосі цієї старої людини, виснаженої почварними пристрастями, коли він говорив за Полідора. А втім він не мав часу довше затримуватися на цім пеклі, що дещо відкрилося для нього, бо колишній ченець продовжував нагло, наблизившись до нього:

— Так послухайте ж мене гарно, пане Фромане, мені все це обридло. Я прийшов сказати вам усе. Так, якщо ви пообіцяєте мені слухати мене так, як слухав бі піп сповідь грішника. Я прийшов сказати вам правду, щирю правду за цим разом. Ви єдина людина, що їй я можу в усьому визнатися, і це ні мало не вражає ні моєї гідности, ні моїх гордощей. З вас бо завжди був супротивник незацікавлений і чесний... Вислухайте ж мої визнання й дайте мені тільки слово ховати їх як таємницю доти, поки я дозволю розкрити їх.

Тут Марк жваво урвав йому мову:

— Ні, ні, я не хочу брати на себе такого обов'язку. Я не шукав цих таємничих оповідань. Ви прийшли сюди сами й розповідаєте мені, що вам завгодно. Якщо ви скажете мені, на моє розуміння, правду, я стану власником її й можу скористатися з неї, як то мені підкаже сумління

Горгій деякий час вагався.

— Гаразд! хай буде так, я покладаюся на ваше сумління.

Але він почав розповідати не відразу. Знову запала мовчанка. На вулиці дощ усе ще заливав віконні шибки, і в пустельних вулицях шумів дужий вітер, а полум'я маленької лампи, нерухоме й просте, трохи курило серед невиразних тіней заснулої залі. Поволі, почувачи себе ніяково, страждаючи від усього того брудного й паскудного, що пробуркали в ньому присутність цієї людини, Марк кинув неспокійний погляд на двері, де, він знав, залишилася Женев'єва. Чи чула вона? й як неприємно їй також, що ввесь цей давній бруд знову розворушують.

Помовчавши трохи, з бажання надати своїй сповіді більшої урочистости, брат Горгій підвів драматично руку до неба, потім, ще погаявшись трохи, він заговорив повільним і грубим голосом:

— Це правда, визнаюся як перед богом, що я ввійшов до кімнати маленького Зефірена в вечір злочину.

Не зважаючи на те, що Марк з великим скептицизмом чекав на обіцяне визнання, певний загодя, що почує нову брехню, він не міг стримати великого зво-

рушення й підвівся з якогось мимовільного жаху. Але гість примусив його знову сісти, заспокоївши рухом.

— Я ввійшов туди, або краще сперся спочатку ліктями на віконну лутку, але це було в двадцять на одинадцять, тобто до злочину. І ось що хочу я вам розповісти, щоб полегшити своє сумління... Вийшовши з капели капуцинів у глупу ніч, я взявся відвести малого Полідора до його батька, що працював на Жонвільській дорозі: боявся, щоб не скоїлося з ним чогось лихого. Вийшли з капели о десятій годині, десять хвилин на те, щоб дійти, десять, щоб повернутись; сами бачите, що мусило бути двадцять на одинадцять... І ось, коли я знову проходив повз школи, переходячи вузьку порожню площу, я здивувався, побачивши, що Зефіренове вікно навстяж одчинене й яскраво освітлене. Я наблизився й побачив милу дитину роздягнену, в самій сорочці; вона тішилася тим, що розташувала іконки, подарунки, товаришів, що були на першій причастю; я вилаяв малого за те, що вікно не зачинено, бо було на однім рівні з бруком, і перший же перехожий міг одним стрибком ускочити до неї. Але дитина любенько сміялася й скаржилася на те, що надто душно. Та ніч була справді задушлива, і ви, мабуть, пригадуєте це... Я примусив Зефірена пообіцяти, що він негайно ляже спати. Тут я помітив здаля на столі біля іконок пропис з нашої школи з печаткою й моїм підписом, і за цим разом я вже справді розгнівався, нагадуючи Зефіренові, що у нас суворо заборонено брати додому шкільні посібники. Він зашарився, просив вибачити йому, розповів, як він хотів скінчити вдома одне нагальне завдання. Зрештою він почав благати мене залишити йому пропис до наступного дня й пообіцяв принести його й оддати мені самому... Він зачинив вікно, а я вийшов. Ось істина, вся істина, і я присягаюся в цьому перед богом.

Марк знову підвівся. Він уперто дивився на Горгія, не виявляючи свого вражіння.

— Ви цілком певні, що він зачинив вікно за вами?

— Зачинив, я чув, як він засунув прогоничі віконниць.

— Отже, ви продовжуєте стверджувати, що Сімон винний, бо ніхто не міг прийти з вулиці, й ви продовжуєте думати, що Сімон після злочину знову відчинив віконниці, щоб підозра пала на якогось невідомого волюцюгу.

— Так, на мою думку, Сімон усе ж таки винний. Проте, залишається припущення таке, що малий Зефірен, задихаючись од спеки, знову розчинив вікно, як я вже пішов.

Марк не помилявся, коли почув це нове припущення, що йому пропонували як таке, що може призвести до нового факту. Він навіть знизав злегка плечима, зразу зрозумівши вартість удаваного визнання від того моменту, коли ця людина продовжувала винуватити в своїм злочині іншого. Проте, в цій безупинній мішанині істини й брехні зроблено ще один крок до більшого освітлення істини, і йому захотілося скористати з цього.

— Чому ви не казали цих речей на суді присяжних? Можна було б уникнути великої несправедливості.

— Як чому я не казав їх? Та тому, що я некорисно погубив би себе. Ніхто ніколи не повірив би моїй повній невинності. Я й тоді й досі переконаний у безперечній вині Сімоновій, і моє мовчання було цілком природне... І, крім того, повторюю вам, я бачив пропис на столі.

— Чую добре, але тільки тепер ви визнаєте, що він вийшов з вашої школи, мав печатку й ваш підпис, а ви не завжди казали це.

— Ах! вибачайте, це ті дурні, панотець Крабо та інші, нав'язали мені цю безглузду історію. А в Розані, щоб підтримати своє дурне ствердження за допомогою їхніх чудних експертів, вони вигадали ускладнення ще дурніше, з фалшивою печаткою... Але я наполягав, що треба зараз же визнати справжність пропису. Це ж було ясно. Та треба було мені скоритися, прийняти їхні безглузді винаходи, раз я не хотів, щоб мене покинули на призволяще... Перед розанським процесом ви сами бачили, які вони люті були на мене, коли вони дали мені волю, і я зрештою визнав за свій підпис під

прописом. Вони хотіли врятувати цього бідолашного Філібена й гадали, що досить дужі для того, щоб одкинути навіть тінь підозри на церкву. Ось чому й тепер ще вони не можуть подарувати мені того, що я перестав брехати.

Начебто міркуючи вголос, Марк, бачивши, що Горгій поволі більше запалюється, сказав, щоб ще трохи підштовхнути його.

— А все ж таки чудно, що цей пропис опинився на столі дитини.

— Чудно, чому. Це часто траплялося, що хтось з дітей уносив пропис. От малий Віктор Мільйом забрав уже один додому. Цей факт і причинився, що ви стали підозрівати істину. Значить, ви досі ще звинувачуєте мене, що то я вбив і ходив з прописом у кишені.

Він сказав це з такою силою задерикуватости й зухвальства, лівий бік губів йому враз підвівся і показав його вовчі зуби, що Марка це трохи збентежило. Справді, не зважаючи на внутрішню переконаність у вині цієї людини, за темний пункт для нього завжди був цей пропис, що наче впав невідомо звідки. Було неймовірно, як це раз - у - раз повторював і цей ченець, що цього вечора, після релігійної церемонії, він мав цей папір при собі. Звідки ж він узявся? Як міг він мати його під рукою разом з числом газети „Ле Пті Бомонте“? Коли б Марк зрозумів це остаточно, тоді б відбудувався б увесь ланцюг фактів, тоді б в справі не залишилося б нічого невідомого. Щоб заховати своє збентеження, Марк раптом знайшов аргумент.

— Ви не мали потреби мати його в кишені, бо він же лежав на столі, де, ви кажете, бачили його.

Але тут брат Горгій підвівся, поступаючись перед поривом звичайної своєї палкості, або, може, хотів відограти якусь кумедію. Він бажав припинити разом розмову, що, очевидно, прибирала такого напрямку, якого він не хотів. Чорний і худорлявий, з рухами божевільного, він ходив узад і вперед залею, повною тіней.

— На столі, так, я бачив його на столі. Я говорю це, бо мене ні мало не лякає таке визнання. Припустіть, що я винний, не стану ж я, розуміється, давати вам

зброю, сказавши, де я міг узяти прописа... Він був на столі, так. І ось я взяв його там, потім витяг газету з кишені, зіжмав їх разом і зробив затичку. Оце й уся операція. Як тут усе просто й логічно... Ні, ні, коли б газета лежала в мене в кишені, треба, щоб і пропис був там також. Доведіть мені, що він там був, інакше ви не маєте нічого солідного й рішучого... Його там не було, бо я бачив його на столі, й я ще раз заприсягаюся в цьому перед богом!

І він наблизився до Марка, збентежений, дикий і вигукував йому все просто в обличчя. В його вигуках чути було якусь зухвалу провокацію, безсоромне визнання в істині, під формою припущень, брехень, що ледве маскували жахливу сцену, яка мусила ожити в страшених, демонічних насолодах.

Марк, одхилившись, збентежений за свою непевність, захотів скінчити цю сцену, переконаний, що нічого корисного він більше не витягне.

— Слухайте, чому ж я мушу вам вірити? Ви оповідаєте мені якусь історію, а це вже третя версія, що ви її даєте справі... Спочатку ви погоджувались з офіційним звинуваченням, що пропис узявся з світської школи, що на ній не було вашого підпису, і що Сімон підробив його, щоб одкинути на вас підозру в злочині. Потім, коли краєчок з печаткою, що його відірвав панотець Філібен, знайдено в папці цього останнього, ви почуваете неможливість ховатися далі за дурною доповіддю експертів; отже, ви визнаєте тоді, що підпис ваш, і що пропис вийшов в ваших рук. Нарешті, сьогодні, не знаю, з якого мотиву, ви робите мені нове визнання, розповідаєте, як ви бачили малого Зефірена в його кімнаті за кілька хвилин до злочину, як побачили пропис на столі, нагримали на малого, і як він зачинив віконниці... Поміркуйте сами, в мене немає жадної рації вірити, що ця версія остання; я буду чекати на голу істину, якщо вам заманеться колись сказати мені її.

Брат Горгій, припинивши свою бурхливу прохідку, став серед залі, худорлявий, у трагічній позі. Очі йому палали, обличчя перекосила лиха усмішка. Він не зразу відповів. А потім заговорив глузливим тоном.

— Воля ваша, пана Фромане. Я прийшов по дружньому переказати вам дещо з подробиць цієї історії, що вас досі цікавить, бо ви ще не відкинули надію реабілітувати свого Сімона. Ви можете скористатися з цих подробиць, даю вам право розголосити їх. І ваша подяка мені не потрібна, бо я вже давно не сподіваюся на вдячність людей.

Він знову загорнувся в свою драну кирею й вийшов, як і прийшов, сам одчинивши двері й не подивившись назад. На вулиці йшов холодний дощ з лютими подувами вітру, що сповнювали вулицю виттям. Він зник наче тінь у глибокій надвірній темряві.

Женев'єва відчинила двері, що за ними вона протягом усієї сцени стояла й слухала. Випроставшись, знервована й здивована тим, що допіру чула, вона спустила руки й одну мить дивилася на Марка, нерухомого, як і вона. Він не знав, сміятися йому, чи гніватися.

— Та він же божевільний, мій друже. На твоєму місці мені увірвався б терпець слухати його так довго.

Він бреше, як і завжди брехав.

Потім, побачивши, що Марк вирішив вжарт поставитися до цієї візити вона додала:

— Ні, ні, це не так уже кумедно. Я наче аж захворіла від нагадування всього цього паскудства. А непокоїть мене ось що. Я не розумію, чого йому треба було приходити до нас. Навіщо ці вдавані визнання? Чому він обрав тебе?

— О! це моя мила, здається, я розумію... Мабуть, панотець Крабо й інші не дають йому жодного су, крім маленької субсидії, що вони її зобов'язалися виплачувати. І він, як гультяй, має величезні апетити. От він і вигадує, чим їх полякати від часу до часу, щоб витягти з них якусь більшу суму. Я переконаний: вони все зробили, щоб вигнати його з цих країв після його повороту. Двічі вже висилали його звідси, давши йому гроші, але щоразу, тільки но кишеня його стає порожня, він повертається. Вони не наслідуються притягти поліцію до цієї справи, а то б жандари давно вже визволили б їх од нього. І от ця людина знову, почувши формальне відмовлення, взяла собі в голову, що нали-

ває їм доброго жаху, загрожуючи, що піде до мене й усе розповість. Потім, як на них і це не вплинуло, Горгій прийшов, одкрив мені трохи правди в суміщі з силою брехні, сподіваючись, що я почну переказувати, й що інші, налякані, дадуть йому грошей, щоб він не продовжував своїх визнань. Це пояснення, цілком логічне, заспокоїло Женев'єву, що просто додала:

— Більшого, тобто голої істини, ми ніколи від нього не почуємо.

— Хто знає, сказав Марк. Він має велику потребу в грошах, але ще більше в нього зненависти в серці. А він одважний, він здатний офірувати тілом, щоб помститися на своїх колишніх співучасниках, що від нього так полохливо відмовилися. А найважливіше тут те, що, не зважаючи на злочини, він дійсно не відступав від свого бога абсолютного, бога знищення, палає тьмяною вірою, що все пожирає; вона робить з нього мученика і він гадає, що спасеться тим, що кине своїх ворогів на пекельні муки.

— Значить, мій друже, ти хочеш використати те, що він прийшов і розповів тобі.

— Ні, не думаю. Я пораджуся за це з Дельбо. Але я наперед знаю, що він вирішив виступити тільки тоді, як буде цілком певний.

Але раптом нова подія, що її чекали вже стільки років, сталася. І Марк побачив, що здійснилося найпалкіше бажання всього його життя. Дельбо, що відмовився рахувати на можливу допомогу брата Горгія, поклав навпаки всю свою надію на того розанського лікаря, Бошана, присяжного на другому процесі, що йому колишній голова Граньйон зробив друге нелегальне повідомлення. Ходила поголоска, що його мордували гризоти сумління. Це був слід, що ним йшов Дельбо з безмежним терпцем. Він безупинно стежив за цим лікарем, не спускав його з ока, бо знав, що той примушений був мовчати на прохання своєї дуже богомільної нещасної жінки. Смерть цієї останньої прискорив якийсь скандал. Нагло Дельбо дізнався, що ця жінка вмерла; тоді в нього більше не лишалось сумнівів щодо успіху. На це пішло в нього ще місяців з

шість. Йому пощастило зав'язати прості стосунки з Боншаном. Він побачив, що це людина неспокійна, незважна, що її гризло сумління. Проте, Боншан насмілився передати йому підписану заяву, де розказував, як Граньйон в одного приятеля показував йому підроблене визнання, написане від однієї чорниці, начебто їй один робітник, вмираючи в шпиталі, визнався, що він зробив фалшиву печатку для майльбуанського вчителя. Боншан додавав, що це таємне повідомлення й породило в ньому переконаність, бо раніш він був непевний і ладний виправдати Сімона за браком серйозних доказів.

Маючи в руках цей вирішальний документ, Дельбо ще почекав. Він зібрав купу інших документів. Всі вони встановлювали, що Граньйон розповів за цю безглузду фалшиву печатку іншим присяжним, простим людям дивовижної довірливості. Це ж надзвичайна річ. Колишній голова суду насмілився відновити в Розані свою першу Бомонську авантуру. Він виймав з кишені грубо зроблений фалшивий документ і таємно показував його з рухом високого презирства, експлоатуючи людську дурість. І дівчі одна й та ж вигадка давала успіх. Головно Граньйон врятував з сміливістю спритного злочинця себе від в'язниці. А тепер уже йому не загрозували наслідки його подвійного злочину, бо він щойно помер, засохлий, з обличчям, наче покарбованим невідомими поразками. І ця смерть була безперечно одна з причин, що підбили говорити лікаря Бошана. Марк і Давід уже давно були тієї думки, що Сімонову справу тоді тільки буде розв'язано, коли скомпрометовані особи зійдуть з кону. Колишній слідчий помер також; прокурор республіки Рауль де ля Біссоньєр щойно одержав одставку, після гарної кар'єри, з хрестом командора. В Розані радник Гюйбаро, що був за голову присяжних, лежав розбитий паралічем, і вже вмірав. Біля нього були тільки сповідник та служниця-коханка, а Пакар, колишній демагог, що став за прокурора республіки, не зважаючи на темну історію з шахрайством у картярстві, залишив судову службу, щоб посісти в Римі досить підозрілу посаду юрискон-

сульта конгрегацій. Так само й у Бомоні в політичних адміністративних, попівських, навіть в університетських колах зайшли дуже великі зміни в персоналі. Інші діячі пішли слідом за Лемарруа, Марсілі, Аннебізом, Бержеро, Форбом, Морезеном. І прості співучасники, як отець Філібен і брат Фюльжанс, — один помер у далекій далечині, другий зник, а, може, й помер. Залишався тільки панотець Крабо, головний діяч, але й його викреслено з числа живих. Гомоніли, що він замкнувся в таємній келії й покутував свої гріхи. І ось у цьому відновленому соціальному оточенні, за цілком інших політичних обставин, коли пристрасті змінилися, Дельбо нарешті почав діяти з дивною енергією, як тільки йому потрапив до рук документ, що він ним хотів озброїтись. Тепер він посідав у палаті поважне місце. Він подав свої документи міністрові юстиції. Негайно ж новий факт передано касаційному судові. Запитання в палаті зроблено наступного ж дня; але міністр обмежився відповіддю, що тут справи виключно судового характеру, й уряд не може припустити, щоб з неї зроблено знову політичну справу. Отже, і значна більшість вотувала довір'я, і палата перейшла до порядку денного. Це сталося через теперішню байдужість політичних партій до колишньої Сімонової справи. Касаційний суд, діставши ляпаса, провів слідство дуже швидко. За певний час суд скасував розанський вирок, не віддавши колишнього обвинуваченого до іншого суду. Це була наче проста формальність. Визнано й оголошено про Сімонову невинність у чистім світлі істини, що взяла гору після стількох років брехень і злочинів.

III

У Майльбуа другого дня після виправдання Сімона сталося велике зворушення. Це було не через здивування, бо тепер усі люди переконалися в його невинності. А, проте, самий факт зворушив усіх, факт легальної, остаточної реабілітації. І однаковісінька думка спала на думку найрізноманітнішим людям. Зустрічаючи один одного, питали:

— Ну, чи можливо ж винагородити нещасного, що стільки перетерпів. Безперечно, ніщо, ні гроші, ні шаноба не могли би винагородити за таке жахливе мученство. А втім, коли вся людність допустилася помилки, такої ганебної, і коли вона зробила з тієї людини нещасну істоту, гідну вболівання й жалю, добре було б, коли б вона визнала свою помилку й ухвалила влаштувати тріумф людині. Це був би великий акт лояльності, що запевнив би майбутні панування істини й справедливості.

І відтепер думки про потребу винагородити жертву несправедливості пішла своїм шляхом. І поволі опанувала всю країну. Всю цю історію знали й вона, кінець-кінцем, зворушила серця. На ту пору, коли касаційний суд розглядав документ про незаконне повідомлення, зроблене присяжним у Розані, старий Леман, колишній дрібний кравець, дуже старий—дев'яноста років, умірав у своїм убогій домі на вулиці Тру, що так довго бачив сум, сльози й жалобу.

Приїхала до Майльбуа його донька Рашель з свого захистку в Пиренеях, щоб заплющити очі старому. Щоранку він, здавалося, оживав од зусилля волі, бо він не хотів, з його слів, умірати, доки правосуддя не поверне чести його зятеві й онукам. Справді, він помер увечері того дня, коли до нього надійшло повідомлення про виправдання зятя; вмер він, осяяний вищою радістю. Після похорону Рашель негайно повернулася до Сімона й Давіда. Ті плянували, добре все обміркувавши, залишитись там ще на чотирі-п'ять років, щоб повернути на гроші своє мале майно, продавши кам'янарню. Вони хотіли залишитись тут, у цьому відлюдному захистку, де могли чекати на постійну справедливість. Трапилося так, що маленький будинок на вулиці Тру купила міська рада. Віддано наказ зруйнувати його, бо раді спала добра думка оздоровити весь цей брудний квартал, провести тут широку вулицю й насаджати сквер, призначений для дітей робітників. Сара, що її чоловіка, Себастьяна, щойно призначено за директора однієї з початкових бомонських шкіл, поступилася своєю майстернею перед однією па-

нією Савен, що доводилася родичкою тим Савенам, що колись переслідували й кидали камінням у неї та її брата Жозефа. Отже, не залишилося й сліда від того місця, де стільки сліз виплакала сім'я Сімонова тими давніми днями, коли кожний лист невинного, що стогнав од болю, завдавав їм нового мордування. На вільнім повітрі, в соняшнім світлі росли тепер там дерева, квіти наповнювали пахощами муріжки, й здавалося, що від цього повороту здоров'я, від цієї доброти землі, що все поширювалася, й зростала й збільшувалася гризота Майльбуанців, їх потреба винагородити невинну жертву за свою колишню жахливу несправедливість.

Проте, ця думка жевріла ще довгі місяці. Протягом чотирьох років проривалася тільки поодинокі ініціатива, загальної згоди ще не було встановлено. Покоління йшли за поколіннями — внуки, правнуки тих катів, що розпинали Сімона. Отже, весь Майльбуа поволі змінився, наче в нім мешкав зовсім інший народ. Очевидячки, треба було чекати поки цілком здійсниться цей великий соціальний рух, ця еволюція до іншого суспільства, щоб добре зернятко, що так давно посіяно, дало нарешті жнива громадян, звільнених од помилки й брехні, здатних, нарешті, до вищого виявлення справедливості.

А покищо життя плинуло; бадьорі робітники, що виконали всі завдання, поступалися місцем дії перед своїми дітьми, робітниками прийдешнього. Майже сорок років Марк і Женев'єва пішли на спокій, і початкова жонвільська школа для хлопчиків і дівчат потрапила до рук їхнього сина Клемана і його дружини. Сорока трьох років Клеман одружився з Шарлотою, дочкою Гортанз Савен, що, як і він, присвятила себе вчителюванню. За прикладом свого батька Марка, що, не маючи честолюбства, завжди відмовлявся покинути жонвільську посаду, де, за його словами, він проводив корисну роботу, Клеман захотів улаштуватися там же. І виходило, що діло визволення переходило від батька до сина, що однаково пристрасні були до істини, працювали з однаковим скромним героїзмом. Мінью також

покинув Море, де його заступив син колишнього Сальванова учня, а сам оселився в Жонвілі, щоб бути біля Марка й Женев'єви. Ті мешкали в маленькім будинку, сумісним з їхньою старою школою, від неї бо вони не хотіли віддалятися. Отже там утворилася наче товариська колонія всіх перших робітників великого діла, бо Сальван і панна Мазелін ще жили й були завжди радісні й гостинні. В Майльбуа після призначення Жуліка на посаду директора однієї з шкіл у Бомоні, де працював і Себастьян, теж призначений на директора школи, колишньою Сімоновою й Марковою школою керували їхні діти, хлопчачою школою — Жозеф, а дівчачою — Луїза. Вони були вже не молоді: — йому було сорок чотири роки; їй сорок два; вони мали дорослого сина двадцяти двох років, Франсуа, що одружився з своєю кузиною Терезою, того ж віку, донькою Себастьяна та Сари, і мав од неї дівчинку Розу, чарівного херувіма, одного року. Їхня воля була також ніколи не покидати Майльбуа, і вони жартували ніжно з Себастьяна й Сари з приводу того підвищення, що чекало на них. Порушено бо питання дати Себастьянові посаду директора нормакьної школи, де так добре працював свого часу Сальван і де його улюблений учень мав продовжувати його діло. Франсуа й Терезу, теж учителя і вчительку, наче із здатности, перейнятої в спадщину, після початку навчання в жовтні призначено на помічника й помічницю вчителя початкової школи в Дербекурі. І яку силу добрих сіячів істини являли вони деякими неділями, коли сходилася вся сім'я в Жонвілі навколо своїх дідуся й бабуні, Марка й Женев'єви, що почували ніжність і захоплення. Вони бо бачили, що цей рід зростає із здоровим розумом, з непохитною певністю. Які здорові й щасливі приходили з Бомону Себастьян і Сара, з Майльбуа Жозеф і Луїза, з Дербекуру Франсуа й Тереза, що тримали на руках свою маленьку Розу. Приходили до Жонвілю, де Клеман і Шарлота чекали на них теж з своєю донечкою, Люсьєн, великою дівчинкою, що їй незабаром мало бути сім років. І який великий стіл треба було розставляти для цих чотирьох уже поколінь, особливо,

коли й щирі їхні друзі — сусіди, Сальван, Мінью й панна Мазелін, теж хотіли мати за ним місце й випити за поразку темноти, що є матір усякого лиха, усякого поневолення.

Тепер здійснювалося через швидку еволюцію визволення людства, що так повільно надходило, що на нього так довго чекали. Смертельної поразки зазнала церква. Остання палата вотувала, нарешті, відокремлення церкви від держави, і ті мільйони, що їх давалося колись попам на те, щоб вони підтримували в народі відвічну дурість отари, що її безкарно стрижуть, щоб підтримували згубну зненависть до республіки, мали піти на кращу мету—на збільшення плати вчителям початкових шкіл. Одним цим заходом змінено становище: вчитель не був уже зледарем, службовцем, що одержував мізерну платню, що його зневажали селяни, як порівнювали до попа, що мав кращу ренту й ситів од випадкових прибутків та подарунків богомільних людей. Цей останній відтепер не був уже за службовця, що його матеріяльне становище залежало від бюджету, що його підтримували разом і префект і єпископ. Відразу ж уся пошана селян одпала від попа: він не викликав уже в заможніх господарів ні пошани, ні остраху; він був тільки випадковим найманим попом, і боговірні на своє власне бажання могли платити йому від часу до часу за обідню. Церкви стали за театри, за місця для публічних вистав, за підприємства просто комерційні, що їх підтримували глядачі, ця решта аматорів церемоній, що там їх показували, і платили за них. Не було жадного сумніву, що деякі з церков мали зачинити свої двері, деякі дихали на ладан; їм загрожувало швидке банкрутство. Найтиповішим можна вважати стан, у якому перебував страшний абат Каньяс, що його запальність довгий час тероризували Море й Жонвіль. Його численні процеси стали скрізь відомі. Він не рахував уже тих вух хлопчаків, що він їх мало не повиривав, тих штурханів по ногах жінок, каменюк, що сипалися градом з муру його попівського будинку на перехожих, що не хотіли христитися. Проте, він продовжував служити серед нарікань, що викликали його вимоги плати, бо

він зовсім не змінився; вважав себе за частину держави й виконував функцію, що її мусили оплачувати, як урядову. А потім, раптом, коли він став репрезентувати тільки певну ідею, вірування, перестав одержувати платню за те, що додержується цього вірування й нав'язує його іншим, він одразу втратив вплив; його навіть не вітали більше. І ось за кілька місяців він залишився майже сам з своєю старою служницею Пальмірою в своїй церкві, що поволі порожніла. Марно Пальміра дзвонила до обідні своїми кощавими руками; приходили якихось п'ять — шість жінок, потім три, а потім одна. Ця остання нащастя була вперта. Він був дуже радий, що править обідню бодай для неї однієї, бо боявся, щоб не трапилося в Жонвілі такого ж сумного факту, як у Море. Протягом трьох місяців він ходив щонеділі до Море правити обідню й не міг умовити жадної дитини бути за служника, так що примушений був забрати з Жонвілю свого маленького служника. Протягом трьох місяців не приходила до обідні жодна душа. Він правив у порожнісінькій, укритій цвіллю, аж чорній церкві; і природно, що він, кінець-кінцем, кинув ходити туди. Зачинена церква зрештою підгнила й зруйнувалася. Якщо зникає з соціального життя якась функція, будівля й людина, що колись виконували її й були потрібні, відтепер стають некорисні й зникають. Пригадуючи те, як він ставився завжди жорстоко до парафіян, абат Коньяс боявся, що й остання його парафіянка втече, церква не даватиме жодного су, стоятиме замкнена, зруйнується і згниє.

В Майльбуа відокремлення церкви від держави завдало останнього вдару школі братів християнської віри, що колись так процвітала. Переможниця над світською школою підчас Сімонової справи, вона повільно підупадала, тимчасом як істина поволі вияснювалася. Але вона все ж таки існувала, хоч і скніла, завдяки клерикальній упертості, навіть з чотирма-п'ятьма учнями, та й тих на превелику силу можна було набрати. І потрібні були нові закони, розсіяння братської громади, кризи, що її зазнав культ, для того, щоб вона остаточно зачинила двері. Церкву національного виховання

усунено. Мільйон шістсот тисяч дітей, що вона їх отруювала рок - од - року, повернуто до цілком світського навчання й виховання. Реформа почалася від початкових шкіл, шкіл другого ступня, докотилася і до самого славетного Вальмарійського коледжу, вже дуже ослабленого тим, що вигнано єзуїтів. Нарешті, він остаточно сконав через те, що готувалося нову широку університетську реформу. Почав брати гору принцип закінченої освіти для всіх громадян і безплатного навчання на всіх ступнях школи. Чому має бути дві Франції? Чому одна кляса внизу поневіряється в темряві, а друга — нагорі освічена й культурна? Чи не безглуздо це, чи не дика помилка, небезпечна для демократії, що всі її діти мусять удесятерити інтелігентність і силу нації. В близькім майбутнім всі діти Франції, об'єднані братерським зв'язком мусять починати з початкової школи, переходити від неї до шкіл другого ступня й вищих шкіл залежно від своїх здібностей, вибору й смаку кожного. Це була надто потрібна реформа, велике діло порятунку й слави, й її конечну потребу так виразно вказано широким сучасним соціалістичним рухом, занепадом буржуазії, втомленої, підстаркуватої, буржуазії, що дихала на ладан, тимчасом як народ переможно вставав і в ньому вже тремтіла енергія прийдешнього. Треба було відтепер черпати сили в ньому; в ньому можна було знайти величезний резервуар приназбираної могутности, людей розуму, істини й справедливости в ім'я щастя й миру Міста майбутнього. А надто, як перший подув, цілковита неплатність навчання, національної освіти, що її давалося всім дітям нації, потрібної їм для життя, як вода і повітря, остаточно мусить убити ці вдавані вільні школи, ці вогнища клерикальної інфекції, де провадиться лише діло поневолення й задурювання. І після школи братів у Майльбуа, що спорожніла тепер і вже давно наче вмерла, після Вальмарійського коледжу, що його обширні будівлі й чудовий парк незабаром малося продати, — швидко побачуть, як зникнуть останні громади, їхні навчальні заклади, їхні заводи, вселякі фабрики, їхні князівські маєтки, ці мільярди, набуті на людській

дурості і витрачені на те, щоб тримати людську отару в темнім поневоленні, під ножом різника.

Проте, в Майльбуа біля школи братів, похмурої, з зачиненими віконницями покинутих заль, де павуки снували своє павутиння, громада капуцинів тримала ще в своїх руках капелу, присвячену святому Антуанові, що його статуя, помальована й позолочена, стояла в ній. Дуже вже старий панотець Теодоз був там один з рідких людей, що пережили героїчну добу, коли святий давав великі грошеві збори за свої чуда. Не марно його плодюча геніяльна фінансова фантазія вигадувала ще надзвичайні комбінації, щоб ласка божа стала приступна найзлиденнішим кишням. Віра вмерла, вряди-годи приходили дуже рідкі богомольці кинути кілька монет у десять су в запорошені карнавки. Люди казали, що святий утратив свою могутність. Він не знаходив уже й загублених речей. Навіть якось стара жінка злізла на стілець і дала йому гарному ляпаса, бо замість того, щоб вилікувати одну з її хорих кіз, він припустив, щоб подохла й друга. Серед глумливої байдужості, очевидячки, настав уже край низьким забобонам, завдяки суспільній розсудливості, що прокинулась, нарешті, від трохи набутого знання. І в парафії, в цій такій старій і такій шановній сенмартенівській церкві, піп Кокар, переживаючи те саме, що піп Коньяс у Жонвілі, чувся дедалі більше покинутим, бачив, що йому загрожує незабаром правити службу в пустелі й темряві мертвого міста. Суворий, сумний і мовчазний, він не грішив жорстокістю. Здавалося, що він з виглядом похмурої впертості закопав релігію в землю, нічим не поступаючись перед безвірними людьми віку. Надто віддався він культові святого Серця й оздобив церкву всіма національними прапорами, що їх викинули вже сусідні громади, великими прапорами, блакитно-біло-червоними, з вишитими на них яскраво-червоним шовком величезними кривавими серцями. Крім того, весь вівтар заповнив теж серцями. Вони були на золотих речах, на фарфорі, на тканинах, набитих висівками, їх вирізблено на міді, намальовано на картоні. Це були серця всіляких розмірів, видерті з грудей, ще

теплі й тремтячі, наче розтяті надвоє ножем; на них видко було фібри м'яса; з них стікали краплини крові. Це була справжня виставка різниць, де шматки вбитої людини конали, кінчаючи свої страждання. Але це друге таке грубе втілення Ісусове не зворушувало вже натовпу, який зрозумів, що народ, уражений злиднями, темрявою, може підвестися тільки через працю, розум, а не за допомогою каяття в ногах почварних ідолів. Мірою того, як релігії старіють, впадають до чимраз гіршого й нижчого ідолства, здається, вони сами себе ховають, роздрібнюються на останній цвілій порошок. І коли так точнісінько конала католицька церква, так це було, за словами абата Кандье, тому, що вона сама захотіла свого самогубства того дня, як стала на бік несправедливості й брехні, вона, що називала себе Домом божим, де жила безмежна справедливість і вічна істина. Як це вона не передбачала, що, стаючи на сторону шахраїв і підробників, вона тим самим готувала собі смерть разом з ними, в ганебній неславі, того неминучого дня, коли невинність і справедливість візьмуть гору, як сонце над темрявою. Вона відцура-лася свого справжнього господаря Ісуса, втілення невинності, смиренства й благодійства. Церква одверто порвала з ним і вигнала його з храму. Вона залишила в цім храмі тільки це матеріяльне серце, цей дикунський фетиш, піднятий у вечір бою поміж порубаних і розкиданих членів свого бога, що конав. Церква ще сподівалася впливати ним на хворі нерви бідних духом.

Абат Кандье, обтяжений роками й прикрістю, нещодавно самотно згас, до смерти повторюючи: „Вони знову засудили й розп'яли вдруге Ісуса, церква від цього помре“. І церква, справді, помирала.

А втім вона сходила з кону не одна: аристократична й буржуазна кляси, що на них вона марно пробувала була спертися, розклалися, тягли й церкву за собою. Розсипалося на порошок усе стародавнє вельможне, військове панство, навіть представники грошового панства, пожирали один одного, вражені безсилим божевіллям після того, як праця реорганізувала й знову справед-

ливо поділила національне багатство. І в Дезідераді сталися такі характеристичні події, що вказували, в якій нікчемності зникали ці багаті й могутні люди, що побачили, як між пучками їхніх кволих рук плили мільйони наче чиста вода. Спочатку Гектор де Сангльбеф утратив своє місце в палаті, коли виборча комісія, що складалася з освічених і вихованих у новій моралі від школи людей, визволилася від реакційних кандидатів крайніх думок. Великого суму дезідерадським власникам завдала смерть маркізи де Буаз, цієї вишуканої, розумної жінки, що вміла пристосуватися, що протягом довгого часу підтримувала щасливий лад у сім'ї, залишаючись старою коханкою чоловіка й ніжною подругою його дружини. Тільки но її не стало, Сангльбеф, дурний і пиндючний, пустився берега. Він програвав у карти великі суми, гуляв із розпусними коханками.

І от раз якось його принесли порубаного до безтяти, побитого... За три дні він помер. Родичі не зважалися навіть притягти когось до права, боялися бо надто забруднити його пам'ять. Його жінка, що була колись гарна й безжурна Лія, а тепер побожна й завжди дрімлива Марія, жила зовдовівши сама серед блиску обширного маєтку. Її батько, барон Натан, єврей-банк'єр з сотнями мільйонів, прикутий до свого пишного будинку в Єлісейських полях паралічем, зовсім здитинився, давно вже не бачився з нею й нагло помер, залишивши їй найменшу частину з своїх мільйонів, що розтали від вселяких подарунків на різні аристократичні справи; навіть він сипав гроші великосвітським паніям, що останніми роками його існування давали йому ілюзію, ніби він став один з аристократів, і з нього зжито все його жидівство. Млява, Лія-Марія ніколи не чулася спроможною до якоїсь пристрасти, проте, вона шанувала свого батька небіжчика й замовляла обідні, сподіваючись одчинити йому, з її бажання, небесні двері. Вона часто-густо повторювала, що він досить послужив для діла католицтва й може сісти праворуч бога. Сама вона, не маючи дітей, через байдужість ідола, що його завжди оздоблювали й пестили, продовжувала жити в Дезідераді одним-одна, не схо-

дячи більше з шез лонгу в своїй кімнаті. А цей чудовий маєток стояв собі порожній і наче вражений смертю, неприступний для стороннього ока, за своїми мурами й ґратами, мов заборонений рай. Проте, ширилися чутки, що вона прийняла до себе панотця Крабо, вже дуже старого, після того, як закрито Вальмарійський коледж. З аскетизму він змінив тільки келію й жив там, як гомоніли, в маленькій кімнаті під дахом,—колишній кімнаті служника. В ній стояло тільки залізне ліжко, дерев'яний стіл і плетений стілець. А, проте, він панував над цілим маєтком, як необмежений господар. Єдиними відвідувачами його були ченці й попи; їхнє вбрання й сутани скромно снували поміж кущів зелені, повз мармурових басейнів, що до них струмками текла вода. В дев'яносто років цей упокоритель жінок, цей чарівник богомільних жінок почав знову тріумфальне діло свого юнацтва. Якщо він і втратив допіру Вальмарію, що її він дістав колись у подарунок од ніжної баронеси Кедвіль, то тепер він мав одержати Дезідерад з доброї ласки все ще прекрасної Лії. Він її називав пристрасно „моя сестра в Ісусі—Марія“. Керуючи її благодійством і подарунками, він уже поділив її майно, призначивши гроші на різні релігійні справи. Особливо великі суми сплачено за підпискою, що її провели партії, щоб зібрати кошти на нещадну війну з республікою й її закладами. І коли раз якимось увечері баронесу знайдено мертвою на її шезлонгу з безжурним виглядом заснулої людини, то виявилось, що її зведено на ніщо. Всі її мільйони перейшли до чорних скарбниць; залишився тільки Дезідерад. Духовна призначала панотця Крабо за єдиного спадкоємця. Йому ж доручалося влаштувати в маєтку якийсь християнський заклад за його вибором.

Але це були вже останні корчі старого світу. Ввесь Майльбуа переходив до рук соціялістів, що їх побожні панії колись уявляли собі на кшталт бандитів, що вирізають гамани й крадуть дівчат. У колишнім клерикальнім місті панувала відтепер вільна думка за правом переможця. Цей процес дійшов до того, що в муніципальній раді можна було знайти тільки одного члена-

реакціонера. Далекі вже були ті часи, коли Дарра скаржився, що не має більшості республіканської, і не тільки Філі, попівський мер, спав тепер, од усіх забутий, на цвинтарі, а й сам Дарра, мер тих, що спродали себе й не мають батьківщини, щойно помер, залишивши пам'ять людини, що вічно вагалася й була надто полохлива. Його замістили в мерії чоловіком великого розуму й енергії, Леоном Савеном, що був молодший за Ахіла й Філіпа, двох близнюків дрібного службовця, таких собі звичайних людей. Одружившись з простою селянкою, Розалією Бонен, він сміливо заходився коло діла. За п'ятнадцять років мав уже чудову зразкову ферму, що своїм впливом змінила всі культури країни й удесятерjala її багатство.

Хоч йому й було дещо більше за сорок років, але всі його поважали й слухали. Він був трохи впертий і поступався тільки перед непоборними перешкодами, коли справа ходила про добро для всіх. Отже, під той час, коли він був за голову, міська рада знову почала обмірковувати проєкта прилюдно винагородити Сімона, організувати подібне до публічного каяття. Це була думка, що заснула була на деякий час, а тепер прокидалася з новою силою.

Багато разів уже радилися з Марком, і він не міг прийти до Майльбуа, щоб не здибати людей, що нагадували йому за великий проєкт. Одна зустріч найбільше зворушила його, зустріч з Адріаном Долюаром, сином Огюста Долюара, старшого сина муляра, і Анжели Бонгар, доньки селянина. Він почав дуже гарно вчитися за керівництвом доброго Жуліка і став дуже відомим архітектором-підприємцем. Ледве двадцяти восьми років, він щойно ввійшов до муніципальної ради, був у ній наймолодший член, одрізнявся трохи сміливими, але водночас і практичними думками.

— Ах! милий пане Фромане, який я щасливий, що бачу вас. Я хотів сам було якось ранком завітати до Жонвілю, щоб про дещо погомоніти з вами.

Усміхаючись він низько з великої пошани зняв капелюха перед Марком, що його любила й шанувала наче патріярха вся ця нова молодь, уважала за одного

з великих робітників істини й справедливості, далеких героїчних часів. Сам Адріян Долюар був його учнем за дуже малечого віку, але його брат, дядьки—всі зросли на лавах його школи.

— Що ж вам треба, спитав Марк, зрадивши. Він завжди почував ніжність щоразу, як бачив знову когось з своїх колишніх учнів.

— Ось-що. Чи правда, що сім'я Сімонова мусить повернутися незабаром до Майльбуа? Кажуть, що Сімон і його брат Давід вирішили, нарешті, покинути Піренеї й їхати сюди... Ви повинні це знати.

Марк дивився на нього з своєю доброю усмішкою.

— Безперечно, у них є такий намір. Але я не думаю, щоб їх можна було ждати тут раніш як за рік, бо, хоч вони й перепродали там свою мармурову кам'яницю, проте, зобов'язалися продовжувати ще рік експлоатацію. Потім треба буде ще виконати якісь обояв'язки; тому вони не знають ще, коли вони переїдуть сюди.

— Та коли в нас, вигукнув захоплено, Адріян, буде один рік, цього часу майже досить щоб виконати мого проєкта... Я хочу вам переказати його спочатку. Коли можна прийти до вас у Жонвіль?

Марк, що мав намір перебути день у Майльбуа біля своєї доньки Луїзи, сказав йому, що краще було б переговорити того ж дня; і він вирішив піти до Долюара додому після півдня. Так вони й умовилися. Адріян Долюар мешкав біля Майльбуанської брами, на дорозі до Дезідеради, в маленькім затишнім будинку, що він його сам собі збудував на полі колишньої ферми Бонгарів, їхніх спільних дідів. Ці останні вмерли вже давно, і ферма залишалася в руках їхнього сина Фернана, батька Клер.

І різні спогади підвелися в пам'яті Марковій, коли своїм звичайним міцним і бадьорим кроком він наблизився до паркану цього маленького будинку і подзвонив, пройшовши повз старих будівель ферми. Хіба ж не тут, сорок років тому, того дня, коли заарештовано Сімона, він з'явився до селянина Бонгара, щоб спробувати зібрати свідчення, сприятливі для його друга.

Він уявляв собі грубого й обмеженого селянина, худорляву, недовірливу селянку, що вперто не хотіла ніяких розмов, побоюючись скомпрометувати себе. Пригадав, яке непорушне було все мале селянство, що поралась біля землі, і інертність її вкривав грубий шар темряви. Він пригадав собі, що нічого не міг витягти від цих нещасних істот, нездатних до справедливості. Вони не хотіли тоді нічого знати.

Адріян чекав Марка під старою яблунею. Під її розлогою кроною, обтяженою плодами, стояв стіл і садові стільці.

— Ах! мій учителю, яке щастя даєте ви мені тим, що посидите тут деякий час! Треба, щоб ви поцілували мою маленьку Жоржетту; їй це буде дуже приємно.

Тут сиділа й його дружина, Клер. Її ішов двадцять п'ятий рік. Вона була весела білявка, з ясним обличчям, розумними й лагідними очима. Вона підвела до Марка чарівне дівчатко, біляве, як і вона, дуже розвинене як на п'ять років.

— Моя люба! Ти пригадуватимеш, що пан Фроман поцілував тебе й пишатимешся з цього все життя.

— О! я чула, мамо, я чула, як ви про це розмовляли скільки разів. Це буде так, наче сонечко зійшло до нас, щоб побачити мене.

Всі весело сміялися, коли з'явилися батьки Клер, Фернан Бонгар і його дружина Люсіль Долюар. Вони почули, що прийшов колишній майльбуанський учитель і хотіли вшанувати його. Хоч Фернан, як учень, колись не дуже задовольняв його, така в нього була тупа голова, все ж таки Марк був радий побачити його. Це був чоловік років на п'ятдесят, з опасистим, як і раніше, обличчям, з непокійними рухами людини, щойно розбурканої.

— Ну, Фернане! ви мусите бути задоволені. Літо дуже сприятливе для хліба.

— Воно то так, пане Фромане, але нам все рівно. Рік ніколи не буває щасливий. Якщо щастить у однім, погано ведеться в другім. Та ви ж сами добре знаєте, в мені ніколи не таланить.

Дружина його, розв'язніша ніж він, дозволила собі впасти в розмову.

— Він каже це тому, що був завжди останній учень у класі і взяв собі до голови, що його переслідує доля через те, що, як переказують, якась циганка кидала на нього каміння, як він був ще малий. Доля! Ну, що ти йому скажеш на це? Ще коли б він вірив у чорта. А я сама вірю в чорта. Панна Рузер, що в неї я була краща вчениця, раз якось мені показала його перед моїм першим причастям.

І Люсіль почала сміятися, почала сміятися й маленька Жоржетта, що без усякої пошани ставилася до чорта.

— О! я знаю, моя доню, ти ні віщо не віриш. Молоді дівчата тепер не мають віри, бо панна Мазелін з усіх вас поробила зовсім інших жінок. А все ж таки панна Рузер раз якось увечері показала нам тінь, що повзла стіною, і сказала нам, що це сам чорт. Це ж таки справді був він.

Почуваючи себе трохи ніяково, Адріян урвав своїй тещі мову, почавши говорити про ту справу, що привела Марка. Всі сіли; Клер узяла Жоржетту на коліна, а її батько й мати вмостилися трохи віддаля. Старий палив люльку, а стара плела панчохи.

— От що, мій учителю. Ми, молодь, вважаємо, що велике безчестя висітиме над Майльбуа, поки не буде якнайкраще змито жахливу несправедливість, що її він колись припустив і навіть був у ній за співучасника, дозволивши засудити Сімона. Самого судового виправдання Сімона замало, ми, діти, внуки катів, мусимо за всяку ціну спокутувати й загладити помилку наших батьків. Учора ввечері, коли в мого батька зібралися дід і дядько, я ганьбив їх, „як могли ви дозволити таке безчестя, такою ж мірою безглузде, як і почварне, коли найменшої розсудливості досить було, щоб не допустити його.“ А вони відповідали мені, як завжди, з невиразними рухами, що вони не знали й не могли знати.

Запала мовчанка, й усі очі повернулися до Фернана, що належав до винного покоління. Він також намагався

виплутатись, витяг з рота люльку й рукою показав кудись у далечінь.

— Розуміється, не знали! Як могли ми знати. Мої матір і батько ледве підписували своє прізвище й були не такі нерозумні, щоб дурити собі голови справами сусідів, бо вони важили б тоді наразитися на лихо. Я, хоч і знав більше, але був не дуже хитроумний, і тому не довіряв собі. Бо так уже буває завжди, бояться важити своєю шкурою й своєю кишенею, коли почувають себе темними... Ах! вам здається тепер легко бути сміливим і розсудливим, бо з вас зробили вчених людей. Але хотів би я вас побачити, коли б ви не мали можливості скласти собі справи й загубили голову серед цілої купи історій, де нічого до пуття не можна було добрати.

— Це правда, підтвердила його дружина Люсіль, я була інколи дурна, як тварина. Я не дуже то розумілася на всьому цьому; не дозволяла собі навіть думати за це, бо чула, як моя мати повторювала, що бідним людям не треба встрявати до справ багатих, раз вони не хочуть тим самим зубожити ще більше.

Мовчки й уважно слухав Марк. Згадалося все минуле. Він чув знову чоловіка й жінку Бонгарів, предків, що відмовлялися відповідати йому, дбаючи за свій спокій, наче ті воли, що орють. Пригадував він, як ставився до Сімонової справи Фернан, їхній син, навіть напередодні розанського суду, хоч він і був уже трохи визволений. Як він знизував плечима й усе вперто казав, що нічого не знає. І скільки років треба було, яке довге виховання людського розуму й громадської мужності для того, щоб нове покоління розплющило, нарешті, очі, побачило істину й насмілилося визнати її й заявити про це. Він почав було вже хитати головою, наче для того, щоб тим показати, що визнає за достатні Фернанові вибачення й здатний уже вибачити колишнім катам, що за їхній головний злочин була темнота. І зрештою він почав усміхатися маленькій Жоржетті, цьому майбутньому, що розквітало. Вона розплющила свої гарні очі й нашорошила вуха, чекаючи безперечно на якусь цікаву історію.

— Так от, мій любий учителю, знову почав Адріян, мій проєкт дуже простий. Зроблено, як ви знаєте, дуже багато, щоб оздоровити старий майльбуанський квартал. Велику вулицю прокладено замість вулиць Плезір і Фош, цих двох клоак, а на місці, де була паскудоа вулиця Тру, закінчують насаджувати сквер. Вся малеча цього кварталу вже наповнює його своїм щебетанням і забавками... Досі проти цього скверу, поміж ділянок, що їх буде згодом забудовано, є одна, де саме й стояв нещасний Леманів будинок, цей дім жалоби, що в нього наші батьки кидали каміння й що наче зруйнувався від їхніх прокльонів. Мій проєкт отже й полягає в тім, щоб запропонувати муніципальній раді збудувати там новий будинок. Не палац, ні, скромний будинок, ясний і веселий, й запропонувати його Сімонові від імени міста, щоб він дожидав там свого віку серед пошани й любови співгромадян... Вартість подарунка не була б велика, і це було би тільки найделікатніший і найщиріший вияв пошани. Сльози підступили Маркові до очей, так зворушила його ця добра думка за його товариша, нещасного, — невинного чоловіка.

— Як вам моя ідея? спитав Адріян, сам дуже зворушений тим, як реагував на його слова Марк.

Марк підвівся й поцілував його.

— Моя дитино, я її цілком ухвалюю, і ви завдаєте цим мені найбільшу втіху в моїм житті.

— Спасибі, вчителю, але це не все... Почекайте но, я покажу вам плян будинку, що я його вже зробив, бо я радо керуватиму задарма роботою, певний, що знайду підрядчиків і робітників, що працюватимуть з великою знижкою.

Він зник на хвилину й повернувся з пляном, що його розклав на садовім столі, під старою родинною яблунею. Всі підступили й схилилися, щоб краще бачити. Це був справді дуже простий, але й дуже милий будинок на два поверхи, з білим фасадом, оточений садом, що був за ґратами. Над дверима видко було мармурову дошку.

— Буде, значить, напис? спитав Марк.

— Безперечно, будинок і будуватимемо заради напису... Ось який напис я хочу запропонувати муніципальній раді: „Місто Майльбуа вчителеві Сімонові в ім'я істини й справедливості за його мордування“. І буде підписано: „Внуки його катів“.

Фернан і Люсіль зробили рух протесту й турботи, дивлячись на свою доньку Клер. Це вже занадто: хіба вона дозволить чоловікові так себе компрометувати. Але Клер усміхалася, спершися ніжно на плече Адріанові. І ніби на розпачливу мовчанку батька й матері вона відповіла:

— Пане Фромане, я допомагала скласти цей напис і хочу, щоб це знали.

— О, я ж казатиму це, будьте певні, вигукнув весело Марк. Але треба, щоб його ухвалили, цей напис. І будинок спочатку, аджеж так?

— Це так, сказав і Адріан. Я хотів показати вам свого проєкта, дорогий учителю, щоб мати спочатку вашу ухвалу, а потім просити вас допомогти мені здійснити його. О! не витрати турбуватимуть муніципальну раду; я боюся наразитися на деяке вагання, на останні відриги старого настрою. Хоча ми всі в раді переконані тепер у цілковитій невинності Сімоновій, проте, є ще там люди полохливої вдачі, що поступляться тільки перед написом громадської думки. І наш мер Леон Савен, обізнаний в моєму проєкті, сказав мені уже цілком слушно, що нам треба ухвалити абсолютно одноголосно, коли ми поставимо проєкт на голосування.

Потім, наче йому надійшла раптом ще якась думка, він додав:

— Знаєте, учителю, раз ви були такі ласкаві, що прийшли сюди, вам слід було би довершити свою добрість, зараз же піти зо мною до Леона Савена. Він також був ваш учень, і я певний, що наше діло зробить величезний крок уперед, якщо ви дещо за нього поговорите з ним.

— Ах! з великою охотою, відповів Марк. Ходімо! Я піду, куди хочете.

Фернан і Люсіль не протестували більше; він па-

лив свою люльку, вона плела панчохи. Він знову занурився в свою байдужість тупої людини, що зовсім не розуміється на нових часах. Але Клер довелося захищати проєкта проти замірів маленької Жоржетти, що хотіла привласнити гарний малюнок. Батько розповів їй, що це буде колись такий дім радості, де розумні діти дістануть нагороду. Знову почалися поцілунки, сміх, стискування рук, коли Марк і Адріян налагодилися йти.

Ферма Аметт, що в ній мешкав Леон Савен, була розташована по другий бік Майльбуа, і їм довелося переходити новий квартал, площу, де нещодавно насаджено сквер. І ось вони зупинилися на хвилинку перед ділянкою, що її обрав архітектор, щоб там збудувати новий запроектований будинок.

— Бачите, тут сполучилися всі найкращі умови... Він урвав мову, цобачивши, що до них наближається гладкий чоловік і ще здаля усміхається.

— Гляньте, та це ж мій дядько Шарль... Дядько, коли ми будуватимемо тут дім, що про нього я казав вам, для мученика Сімона, ти візьмеш на себе слюсарну частину за собівартістю.

— Так, розуміється, мій хлопчику, коли на це погодяться... І я буду робити це й для вас, пане Фромане, бо мене мучить сумління, що я часто-густо колись дратував вас.

Шарль, одружившись з Марією Дюпюї, дочкою свого патрона, вже давно керував підприємством свого тестя. В нього був уже дорослий син, Марсель, такого ж віку, як Адріян, що одружився з дочкою слюсаря, Лор Дюмон, і сам був за підприємця в теслярстві.

— Я йду до твого батька, продовжував він, звертаючись до небсжа. Там я мушу побачитись з Марселем й поговорити з ним про роботу. Ходім зо мною, раз у тебе є й для них робота... І ви, пане Фромане, ідіть з нами; вам приємно, мабуть, бути серед своїх колишніх учнів.

Він жартував і, здавалося, був захоплений. На його жарт Марк вигукнув:

— Правда ваша. Це мені найбільша втіха... Поговорімо по-приятельському.

— О! поговорімо, сказав Адріян, за цим діло не стане. Треба сказати, що мій батько не з ентузіястів... Це нічого не важить, ми все ж таки підемо, щоб побачитися з ним.

Огюст Долюар, завдяки приятелюванню з колишнім мером Дарра, став також за дрібного підрядчика мулярства. Після смерти свого батька він узяв матір до себе, як зруйновано вулицю Плезір, оселився на новій вулиці, в першій поверсі одного будинку. Перед цим будинком було подвір'я, де він складав свої матеріали. Приміщення було охайне здорове й заляте сонцем.

Коли Марк сидів там, у світлій їдальні, в присутності старої пані Долюар, в ньому знову прокинулися всі давні спогади. Шостидесяти років, вона все ще мала розсудливий вигляд доброї господарки, консервативної з інстинату, що не дозволила ні чоловікові, ні дітям компрометувати себе політикою. Марк згадав також і її чоловіка, муляра Долюара, високу веселу біляву людину, цього темного робітника, зіпсованого касарнею. Людина чесна, він ніяк не міг спекатися нерозумної думки, що армію зіпсували люди без батьківщини, що „жиди“ продали Францію чужинцям. Раз якось його принесли до дому мертвого на ношах; він упав з рештування; скидалося на те, що того дня він був п'яний; але пані Долюар ніколи не погоджувалась з цим, бо була з тих, що не визнають помилок своїх близьких. Забачивши Марка, вона зразу привітала його:

— Ах! пане Фромане, ми вже не молоді, ми давні знайомі. Моєму Огюстові не було ще й восьми років, коли я побачила вас.

— Так, пані... Я приходив тоді просити вас од імени мого товариша Сімона дозволити вашим дітям сказати правду, коли їх спитають.

Не зважаючи на те, що збігло стільки років, вона раптом стала поважна та недовірлива й відповіла:

— Нас не обходила ця справа, і я мала слухність, коли не хотіла, щоб нею цікавилися в моїй сім'ї. Скільки лиха вона заподіяла всім.

Але Шарль покликав уже до їдальні брата Огюста, побачивши його на дворі, разом з Марселем.

— Іди но сюди, я до тебе привів когось; та, крім того, Адріян хоче дати тобі замовлення,

Огюст, високий і дужий, як і його батько, міцно стиснув руку Маркові.

— А, пане Фроман... Шарль і я, ми часто-густо говоримо за вас, коли згадуємо наші шкільні роки. З мене був дуже поганий учень, і пізніше я іноді шкодував за цим. Проте, вам не дуже вже соромно було за мене, правда? А тепер, мій син Адріян починає припадати вам до душі.

І він додав сміючись:

— Адріанове зомовлення, я його знаю, так! Це будинок, що він має на думці поставити для вашого Сімона... Це всеж таки трохи забагато, такий будинок для колишнього вбивці.

Не зважаючи на доброзичливий тон Маркові стало боляче від такого зауваження.

— Хіба ж ви досі тієї думки, що він винний? А був час, коли ви мали переконання в його невинності. Потім після ганебного розанського вироку ви знову почали сумніватися в його невинності.

— Ну, безперечно, пане Фромане, коли два суди присяжних засуджують людину, це ж справляє на вас певне вражіння, надто, як вам у голові зовсім інше... Ні, ні, я не кажу вже, що він винний. А потім, по суті, нам однаково, винний він, чи ні; ми хочемо навіть, щоб йому зробили подарунок, щоб скінчити з цим раз на завжди й щоб нам не клопотали більше цим голови, правда, брате?

— Це найголовніше, підтримав Шарль. Послухати цих хлопців, наших дітей, так ми й були справжні, єдині злочинці, ми, що припустили несправедливість. Це мене зрештою починає мордувати. Треба покінчити з цим.

Обидва брати, Адріян і Марсель, що дуже палко ставилися до справи, тішилися з перемоги.

— Отже, це вирішено, тато,—вигукнув Марсель, ударивши батька по плечу. Ти візьмеш на себе слюсарну частину, дядько Огюст мулярну, я—теслярну, і тоді вашу частину злочину, як ти кажеш, буде відшкодо-

вано. Ми вже вам не згадуватимемо за це, заприсягаємось.

Адріян теж сміявся, підтримавши брата й хитнувши на згоду головою. Але бабуня, пані Долюар, що стояла тут же, німа й сувора, впала в розмову.

— Огюстові й Шарлеві, сказала вона вперто, немає чого відшкодовувати. Ніхто не може певно сказати, чи був учитель Сімон винний, чи ні. Малим людям, як ми, не треба тикати носа в урядові справи... І мені шкода вас, мої хлоп'ята. Так, вас, обох, і Адріяна й Марселя, що ви вважаєте себе за досить дужих, щоб повалити доброго бога. Ви уявляєте собі, що все знаєте тепер, а не знаєте нічогосінько. Ось, слухайте! Мій бідолашний чоловік, небіжчик, ваш дід, напевно знав, що в Парижі, в одній підземній залі, під фортецею, щосуботи відбувалися загальні збори всіх євреїв мільйонерів, що обговорювали там, які суми треба дати зрадникам, щоб продати Францію Німеччині. І в цій історії він був певний бо її розповів небіжчикові його капітан. Він заприсягався в цьому своєю честю.

Марк здивовано дивився на стару Долюар. Він перелетів думкою за сорок років назад. Пізнавав він те чудне оповідання, що його приніс з касарні муляр Долюар, відбувши три роки військової служби. Огюст і Шарль слухали матір серйозно, терпляче, бо їхнє дитинство заколисано цими дурними вигадками. Але Адріян і Марсель не могли стримати усмішки, не зважаючи на те, що ставилися до бабуні з ніжною пошаною.

— Єврейський синдикат і в льосі. Ах! бабуню! сказав ніжно Адріян. Слава богові, немає вже євреїв, бо немає католиків... Відмирання церков є кінець всіх релігійних воєн.

Тут увійшла Адріянова матір, він підійшов до неї й поцілував. Анжела Бонгар, колишня вчениця панни Рузер, невисока на зріст, обережна селянка, багато що зробила для успіху свого чоловіка, хоч і мала пересічний розум. Вона спитала, що нового в її брата Фернана, як там невістка Люсіль і їхня дочка Клер, що стала її невісткою. Потім усі зацікавилися новона-

родженим Селестеном, чоловічком п'ятнадцяти днів, що його народила жінка Марселева.

— Ось я тепер удруге прабаба, пане Фромане, завважила пані Долюар. Жоржетта, Селестен, ах! відбігають паростки... Мій молодший син Жюль теж має великого сина дванадцяти років, Едмона, та цей останній тільки внук мені. Це мене менше пристарює.

Мова її стала ввічливіша. Вона наче хотіла згладити те, що була допіру груба.

— От! пане Фромане; ми, здається, ніколи не погоджувались, а є, проте, одна річ, за яку я вам дякую; це те, що ви майже примусили мене колись зробити з Жюля вчителя. Я не погоджувалася, бо це ремесло тоді здавалося не дуже то спокусливим, а ви заходилися коло цього діла, давали лекції Жюлеві, і ось тепер, у сорок років, він посідає добре становище.

Вона дуже пишалася цим сином, що допіру заступив у Бомоні директора Себастьяна Мільйона, призначеного на директора нормальної школи. Вчительку, що з нею він одружився, Жюльєт Ошар, теж призначено до Бомону, до тієї школи, де керувала колись панна Рузер. А її старший син, Едмон, уступив до лицею й дуже добре там учився.

Адріян почав жартувати, цілував її, радий, що вона так шанує його колишнього вчителя.

— Бабуня, це добре, добре, ось і ти на стороні пана Фромана... А знаєш, ми оберемо тебе, щоб ти вітала з квітами Сімона на стації, коли він повернеться.

Але вона стала поважною й недовірливою.

— А! це вже ні, напевно! в мене немає бажання наражатися на кару. Ви всі збожеволіли з вашими новими ідеями.

Весело попрощалися, і Адріян з Марком пішли, нарешті, до мера, Леона Савена. Ферма Амет, що на ній господарював Савен, мала понад п'ятдесят гектарів. Розташована була під самим Майльбуа, край нового кварталу. Після смерті своєї матері він прийняв до себе батька, колишнього дрібного службовця, семидесяти одного року. З його двох старших братів, Ахіла

й Філіпа, близнюків, другий помер, а перший, теж службовець, що його якось ударив грець підчас роботи в канцелярії, не маючи жодного су, мав тепер таке здоров'я, що Леон мусив і йому дати притулок біля свого вогнища. Марк через шлюб свого сина Клемана з Шарлоттою, дочкою Ортанз Савен, сестрою трьох братів, вже давно померлою, доводився родичем цій сім'ї. Але шлюб стався проти його волі. Дозволивши Клеманові діяти, як йому до вподоби, Марк уважав за краще триматися осторонь; з нього була людина дуже широкого розуму, щоб ставити Шарлотті в гріх легковажність її матері, що її спокусили в шістнадцять років, після чого вона одружилася, а потім зникла зовсім з обрію. Проте, в нього було деяке упередження, і йому довелося перемогти свої приховані почуття, коли Адріян попросив його товаришувати тому до Аметт, раз він хотів домогтися успіху їхньої спільної ідеї. Леона саме не було вдома, але він мав незабаром повернутись. Вони натрапили на Савен-батька, що залишався доглядати сина Ахіла, прикутого хворобою до фотелю. Фотель його стояв біля вікна маленької вітальні, де він і доживав свого віку. Це була маленька кімната в долішньому поверсі дому господаря, побудованого на буржуазний кшталт біля обширних будівель ферми.

Тільки но Савен забачив Марка, він аж вигукнув від здивовання.

— А! пане Фромане, а я гадав, що ви гніваєтеся на мене. Ось добра думка спала вам провідати мене!

Він був усе такий же худорлявий, недолужний, кашляв, усе наче от-от богові душу віддасть, а це ж він і вкоротив віку своїй жінці, такій гарній, здоровій, свіжій. Під впливом ревнощів, вважаючи релігію для жінки за моральну узду, він убив свою жінку щоденними чварами та утисками через те, що раз якось застукав був її в ніжній розмові з її сповідником, панотцем Теодозом. Цей прикрий спогад залишився в ньому на все життя; він ще посилив його зненависть до попів, не зважаючи на те, що подвоївся й жах, що вони наганяли на нього.

— Гніваюся? перепитав спокійно Марк. Чому вам хочеться, щоб ми гнівались один на одного, пане Савен?

— О? та через наші погляди, що ніколи не були однакові... Ваш син одружився з моєю внукою, але це не визначає, що наші переконання поріднилися... Я визнаю, що всі попи, всі ченці, що ви їх женете звідусіль... це дуже велике зло. Вони ще збільшують розпусту. Бог відає, як я їх люблю, я, старий республіканець вчорашнього дня, соціяліст, так, пане Фромане, соціяліст! А все ж таки жінкам і дітям потрібна загроза, що відвертала б їх од лихого. Це я завжди повторював і повторюватиму.

Марк мимохіть усміхнувся, пригадавши собі минуле.

— Релігія—це та ж сама поліція. Я знаю вашу теорію. Але як же релігія залишиться при силі, коли немає більше віри і попів уже ніхто не боїться.

— Більше не боїться, великий боже! як же ви помиляєтесь... Я завжди був і ще є їхня жертва. Коли б я був на їхній стороні, невже ж ви гадаєте, що я скнів би все своє життя в глибині темної канцелярії й сидів би на шиї свого сина Леона, втративши дружину, що вмерла в злиднях. А син мій Ахіл, що ви його он бачите, так тяжко хорого, це ще одна жертва попів. Мені слід було вмістити його до семінарії, може, з нього був би тоді префект або голова суду замість того, щоб просидіти, як і я, тридцять років у тій самій канцелярії, щоб вийти звідти без рук і без ніг, нездатним самому з'їсти юшки... Хіба ж це не так! Ахіле, правда ж, попи брудні істоти? Проте, краще мати їх на своїй стороні, ніж супроти себе.

Слабий привітав свого колишнього вчителя приятельським рухом голови й сказав повільним голосом, що трохи переривався від параліжу:

— Безперечно, попи колись мали керувати дощем і гарною погодою, проте, дуже добре починають обходитися й без них... І тепер дуже легко зводити з ними рахунки і вимагати для них правосуддя.

Він дивився на Адріана, що стояв мовчки; очевидно, цим він хотів натякнути на нього. Його при-

крість походила від важкого стану здоров'я, від втрати дружини Віржині, сварки з дочкою Леонтіною, що одружилася з дрібним крамарем. Він продовжував, бажаючи ясніше висловитися.

— Пригадуєте, пане Фромане, коли на Розанським суді знову засудили Сімона, я казав вам, що завжди був переконаний у невинності цього сіромахи. Та що ж? Хіба міг я один зробити революцію? Найкраще було тоді мовчати... А тепер я бачу силу молодих людей, що ставляться до нас, як до полохунів, і хочуть читати нам лекції моралі, будуючи тріумфальні арки мученикові. Справді, це сміливе діло!

З цих слів, сказаних на його адресу, Адріян зрозумів, що Леон Савен мусив говорити в себе вдома за його проєкт. Але він тримався дуже ввічливо і спокійно.

— О! всі бувають хоробрі від того часу, як усі стають справедливими... Я знаю добре, пане, що ви завжди належали до розсудливих, і визнаюсь, у моїй родині є сліпіші й упертіші. Тепер за єдине бажання всіх мусить бути з'єднатися, злитися в одне полум'я солідарності й справедливості.

Здивовано слухав його Савен, ураз зрозумівши, чому завітали сюди Марк та Адріян і чекають на Леона. А він гадав, що це звичайна візита, підказана увічливістю.

— Ах, так, ви прийшли з приводу цієї нерозумної вигадки з винагородженням... Щодо мене, то я ніяк не пристаю, ні ні! Певно, такої думки і ті з ваших родичів, що ви про них згадували, пане. Розуміється, мій син Леон може собі робити, що йому заманеться, але це не заважатиме мені мати свої погляди... „Жиди“, пане, „жиди“ й ще раз „жиди“.

Адріян на ці слова подивився й собі на нього, вражений дидованням. Євреї, чому він знову каже про євреїв? Антисемітизм помер до того, що нове покоління навіть не розуміло, коли обвинувачували євреїв у всіх злочинах. Як він щойно сказав уже своїй бабуні Долюар, немає вже тепер євреїв, бо є тільки громадяни, звільнені від догматів. Тільки католицька церква в агонії користувалася дурним і диким антисемітизмом,

щоб повернути до себе назад невірний нарід, і анти-семітизм зник мірою того, як заковувалися релігії.

Дуже зацікавлений, Марк стежив за сценою. Перед очима його ввесь час стояло минуле; він порівнював колишні часи до теперішнього, пригадував кожний рух, кожне слово за сорок років тому, щоб краще розуміти теперішні рухи й слова. Нарешті, ввійшов Леон Савен з своїм сином Робертом, здоровим хлопцем, років шістнадцяти. Він знайомив його з роботами на фермі. Дізнавшись про причину візиту, він виявив зворушення. Надто Маркове клопотання зворушило його, бо ставився він до старого вчителя з великою пошаною.

— Пане Фромане, будьте певні, що я хотів би всім прислужитися вам. Ви тепер для всіх нас учитель справедливий і шановний... І мій син Адріан мусив був вам сказати, що я зовсім не проти його проєкту. Навпаки, я підтримуватиму його всім своїм авторитетом, бо цілком погоджуюся з ним, що Майльбуа тоді тільки поверне до себе пошану, коли згладить свою помилку. Тільки повторюю, нам треба, щоб рада пристала на це одноголосно, я роблю все можливе до цього. Прошу й вас поклопотатися цим.

Потім, коли його батько щось забуркотів на ці слова, він сказав усміхаючись:

— Ну, не будь же таким упертим, ти ж колись разом зі мною визнавав невинність Сімонову.

— О! щодо його невинності—погоджуюся. Я теж невинний, а мені ж не ставлять будинку.

Леон трохи грубо відповів йому:

— В тебе є мій дім.

Найбільше вражала Савена ця гостинність, з якої він користувався в свого сина, ця щаслива доля його дитини, що має успіх у житті, завдяки особистому зусиллю. Леон тим самим вибив ґрунт з-під його вічних докорів, його жалів, що він не перекинувся до попів, не зважаючи на свою зненависть до них. Це роз'ятрило його рани, і він з гнівом вигукнув:

— По суті ви можете собі збудувати йому собор, цьому Сімонові. Я залишуся дома, от і все.

Сердешний Ахіл, що його мучив параліж, аж зойкнув від болю в ногах.

— Ой, лихо! Я теж залишуся дома. Та все ж таки, коли б я не був прикутий до цього фотелю, я пішов би з тобою, мій любий Леоне, бо я з того покоління, що, може, й не виконало до краю свого обов'язку, але знало його й здатно його хоч пізно, а виконати.

По цих словах Марк і Адріян пішли, захоплені, певні успіху. І коли Марк, залишившись сам, попрямував широкими дорогами нового кварталу до своєї доньки Луїзи, він знову почав переживати все те, що допіру почув і побачив, а спогади про колишнє допомагали йому звірювати давнину перейденого шляху. Перед ним розгорталася вся історія його життя, його зусиллів, його тріумфу. Спочатку сорок років тому Бонгарів, Доюкарів, Савенів огортала первісна темрява, груба—в селянина, менша в робітника, ще тонша в дрібного службовця. Але вона осліплювала всіх трьох тваринним егоїзмом, дурістю й жахом. Потім прийшло нове покоління, що завдяки матеріялістичній освіті, виграло на розсудливості й мужності, не маючи ще сили здорово мислити й діяти. Потім діти цих дітей, дедалі більше набуваючи логіки, певності, вийшли з школи, звільнені від брехень і помилок, відтепер досить дужі для того, щоб спробувати зробити велику справу людського звільнення. А діти цих, продовжуючи вчитися, віщували вже стати робітниками, дедалі енергійнішими й свідомішими. Отже, то було певне передбачення цього моменту, коли він з приводу Сімонової справи казав: якщо Франція не протестує, не повстає вся, так це тому, що вона ще перебуває в надто великій темряві, одурена й отруєна релігійним дурманом, підтримувана в своїх дитячих забобонах газетами, що цікавилися прибутками, здатні були до шахрайства. Так само він мав певну інтуїцію щодо єдиних радикальних ліків: потрібна раціональна освіта, така, що вбиває брехні, виправляє помилки, вимітає дурні догмати церкви з її пеклом та раєм, її доктриною соціальної смерті. Ця освіта може зробити громадян солідарними.

Вони матимуть тоді розумну сміливість життя. І він прагнув цього. Це була та справа, що він її виконував, справа визволення народу через початкові школи, визволення всіх громадян, витягнутих з багна несправедливості, де вони загрузли, мов нерозумна отара. І маси стали, нарешті, здатні до істини й справедливості. Розум Марків оповив великий спокій. В серці йому жила тільки вібачливість, толерантність і добрість. Колись він дуже терпів, обурювався часто-густо проти людей, бачивши, як вони вперто чинять лихо і виявляють нерозумну жорстокість. Тепер у нього не виходили з пам'яті слова Фернана Бонгара й Ахіла Савена. Вони безперечно мордувалися від давньої несправедливості; але мордувалися через те, як вони казали тепер, що нічого певного не знали, не почувалися на силі боротися. Не можна було ставити їм як вину їхній заснулий розуму людей темних, знедолених. І він залюбки дарував їм усе, не мав навіть зла в пам'яті проти впертих, що їхній розум уперто спав. Хотілося, щоб проєктоване свято з нагоди повороту Сімонового було широким замиренням, загальним поцілунком.

Повернувшись до своєї дочки Луїзи, до школи, де на нього чекала Женев'єва і де вони обидва мусили обідати з сином Клеманом, Шарлоттою й Люсьєн, він зрадів, побачивши там і Себастьяна з Сарою, що допіру приїхали з Бомону теж до обіду. Вся родина зібралася до гурту, і треба було розсунути великого стола. Тут були Марк і Женев'єва, Клеман і Шарлотта з донькою Люсьєн, дівчинкою семи років, потім Жозеф, Сімон і Луїза, Себастьян Мільйом і Сара, Франсуа Сімон і Тереза Мільйом, брат і сестра в перших через Жозефа й Сару; вони одружилися й мали вже маленьку доньку років двох, Розу. Всього сіло до столу дванадцять душ, і всі вони дихали здоров'ям і апетитом.

Після супу Марк розповів, як він провів час після півдня, за проєкт Адріянів і висловив певність, що він буде мати успіх, у присутніх вихоплювалися вигуки. А що Жозеф висловлював сумнів, мало переконаний у добрих намірах мерових, втрутилася Шарлотта.

— Помиляєтеся, мій дядько Леон цілком з нами. Він тільки один у сім'ї добре й ставиться до мене.

Коли зникла її матір, поїхавши з якимось коханцем, вона залишилася на руках свого діда Савена, бо батька її треба було влаштувати до якогось притулку через гірке піяцтво. Вона тоді багато терпіла через те, що з нею грубо поводитися, навіть не їла досить і завжди була напівголодна. Савен, що, здавалося, забув сумні наслідки лекцій з побожного лицемірства, що їх давала панна Рузер його дочці Ортанз, винуватив онуку Шарлотту в тім, що вона атеїстка, бунтарка й обов'язана панні Мазелін найпаскуднішими вчинками.

Вона була чарівна, ця Шарлота, визволена від фалшивої соромливості, але з здоровою й міцною цнотливістю, вся пройнята розумом і ніжністю. І Клеман покохав її, а потім одружився, не зважаючи на перепони. Вона ущасливила його, як вірна подруга, що належала тільки своєму огнищу. Вони жили після шлюбу вірним подружжям, дуже щасливі, допомагаючи своїй маленькій Люсьєн зростати в ніжності, любові й вільній істині.

А втім і Марк почав захищати мера Леона Савена.

— Шарлотта має слухність, він з нами... Ви знаєте, за цей будинок, що його проєктують поставити в подарунок Сімонові. Найкраще в цьому те, що підрядниками в збудуванні його будуть два Долюари, за муляра Огюст, а за слюсаря Шарль, не рахуючи вже того, що, як родичі, працюватимуть тут також Фернан Бонгар і Ахіл Савен... Ну, могли б ви сказати це, мій добрий друже Себастьяне, коли ви сиділи на лавах з цими гувльвісами в моїй школі?

Він ніжно засміявся; засміявся й Себастьян Мільйом. Але він був ще під впливом жалоби через трагічний випадок, що засмутив його. Останньої весни його тітка, пані Едуар, нагло вмерла, облишивши паперову крамницю на вулиці Курт своїй невістці, пані Олександр. Після того, як зник її син Віктор вона заслабла, закинула дрібну торгівлю, постачання підручників школам, що так захоплювало її раніш. А втім вона була дуже збилася з шляху, зовсім не розуміючи но-

вих часів. Залишившись сама, пані Олександр продовжувала діло, бажаючи не бути за тягар своєму синові Себастьянові, хоч становище цього останнього стало дуже гарне. Але раптом, раз увечері Віктор з'явився, коли дізнався за смерть своєї матері. Він вийшов з низів громадських, де він наче загруз, проводячи розпусне життя. Виснажений, брудний, він поведився грубо, почав вимагати ренти з паперової крамниці і ліквідував це дуже давнє товариство, щоб забрати свою пайку. Це був уже кінець маленької паперової крамниці на вулиці Курт, куди покоління учнів приходили купувати зошити й пера. Деякий час на майльбуанських вулицях можна було здібати Віктора, краще одягненого; він святкував. Його здібували й ранком і ввечері в товаристві його колишнього приятеля з дитинства, Полідора Суке, що скотився до злочинів.

Марк раз якось уночі спіткав їх обох у глибині одного кварталу з дуже поганою славою, їм товаришувала чорна тінь; в ній, здалося йому, він упізнав брата Горгія. Потім ледве за тиждень, поліція знайшла перед одним підозрілим будинком тіло якоїсь людини з розкрайним черепом. Це був Віктор; тут скоїлася темна, жахлива драма. Скандал пощастило погасити.

— Так, так, сказав Себастьян повільно; я пригадую їх усіх, своїх колишніх товаришів, і, за винятком деяких сіромах, усім їм повелося не погано по суті... Але бувають у житті згубні отрути...

Далі його не допитували: спитали тільки, як там його матері, що він її взяв до себе, до Бомонської нормальної школи. Вона дуже добре малася, не зважаючи на свій старечий вік. Його нове становище директора нормальної школи дуже захоплювало його, бо він бажав якнайкраще продовжувати діло свого шановного вчителя Сальвана, готуючи до початкового навчання, що дедалі поширювалося, вчителів, здатних виконувати їхнє велике завдання.

— Ах! вихопилося в нього далі, це буде велика радість нам усім, це прилюдне винагородження Сімона, це вславлення простого вчителя. Я хочу, щоб і мої

учні святкували. Я виклопочу, щоб їх відпустили на день.

Марк, що такий радий був тому, що Себастьяна призначено на директора, як особистому тріумфові, дуже похвалив його думку.

— Це так, ми приведемо й колишніх наших учителів: Сальвана, панну Мазелін, і Мінью. Ми спогадом викличемо навіть бідолашного Феру, щоб він був присутній... Не рахуючи вже всіх нас, що сидимо тут. Аджеж ми складаємо вже добрий загін.

Всі засміялися: тут бо було тільки вчителі й вчительки. Клеман і Шарлотта все ще керували школою в Жонвілі. Жозеф і Луїза вирішили, що вони ніколи не покинуть майльбуанської школи.

Себастьян і Сара, що влаштувалися з панією Олександр у колишнім Сальвановім приміщенні, сподівалися на те, що вийдуть звідти тільки в день одставки. А щодо молодого подружжя, брата й сестри в перших, Франсуа й Терези, то їх щойно призначено до школи в Дербекурі, де починали працю колись їхні батьки. У Франсуа щасливо сполучилися риси Жозефа і Луїзи, багато було в ньому також і від діда — високе чоло і ясні очі, де сяяло полум'я ненаситного бажання. В Терезі ж велика врода її матері, наче витонченої й послабленої високою інтелігентністю Себастьяна, її батька, а їхня дочечка Роза, що остання народилася й була за улюбленицю всієї сім'ї, здавалося, являла собою прийдешнє, що розквітало на очах.

Обід був надзвичайно веселий. Як радісно було Жозефові й Сарі, дітям невинного, що мордувався кілька довгих років, од цього свята, що готувалося й мало повернути йому батьківщину!.. І на цьому запізненому вславленні будуть присутні їхні діти, навіть онуки, вся ця родина, до якої домішалася кров Марка, найгеройнішого захисника мученика. Тут знаходилося чотири покоління, щоб святкувати завойовану, нарешті, істину, і процесія мала складатися з усіх відданих робітників, що потерпіли за неї й тріюмфували вкупі з нею. Знову залунав сміх, безупинний сміх. Це Женев'єва посадила Розу біля себе, щоб доглядати її,

І пробабуні довелося покликати собі на допомогу Луїзу, бабуню й Терезу, матір, бо дівчинка лізла своїми рученятами в усі солодкі страви.

— Та йдіть швидше, йдіть, бо цьому краю не буде. Бач, яка ласа!

Допомогла їй онука Люсьєн, розсудлива особа семи років; вона бо з великою охотою прибирала на себе ролю господині, поводячись уже наче матір з своїми ляльками. Пили за близький поворот Сімонів. Пробило вже десять годин, а щаслива сім'я все ще веселилася, забуваючи про потяги, що мусили відвести одних до Бомону, інших до Жонвілю

Відтоді щасливі події почали відбуватися з несподіваною швидкістю. Проект Адріанів, запропонований муніципальній раді, вхвалено одноголосно. Гарний і щирий напис, що мусив висловлювати думку тих, що дарували, не зустрів жодного заперечення. І завдяки такій швидкій, такій одностайтній згоді було надзвичайно легко здійснити проекту. Ініціаторам проекту не треба було ні клопотатися, ні захищати, як це їм здавалося неминучим попервах. Це тому, що думка, зформульована від них, існувала вже з зародку в усіх: це були гризоти сумління за минуле, турбота з приводу того, що несправедливість ще не забуто, непереможна потреба вигоїти рану заради чести людности. Всі почували тепер, що не може бути щастя, коли немає громадянської солідарности, бо нарід тільки тоді буває довгий час щасливий, коли він справедливий. Отже, підписні листи вкрито підписами за кілька тижнів. А що потрібна сума була відносно невелика, всього якихось тридцять тисяч франків, бо муніципальна рада давала ділянку, то почали підписувати на два, три найбільше п'ять франків, щоб мати більшу кількість підписувачів. Незаможні люди, робітники з передмістя, селяни з околиці підписували по десять-двадцять су.

Негайно, з березня почалися роботи. Хотіли бути готовими, вбити останні цвяхи, пофарбувати, закінчити геть чисто все до середини вересня, тієї дати, що її призначив Сімон для свого повороту. Під приятельським доглядом мера Леона, одного з Савенів, буду-

вали будинок, призначений на подарунок учителеві Сімонові за ухвалою ради, за пляном їхнього небожа Адріяна муляр Огюст, слюсар Шарль; їм допомагав тесля Марсель, усі Долюари, що з'єдналися з Бонгарами.

У вересні серед саду, що його відгорожували з боку сквера грати, підвівся простий веселенький будиночок. Господар, що на нього пристрасно чекали, міг приїхати й посісти його. Була вкрита тканиною, наче не закінчена, одна тільки мармурова дошка над дверима з написом. Але це був сюрприз, що його мали розкрити останнього моменту. Адріян вирушив до Піренеїв, до Сімону й Давіда, щоб за все загодя вмовитися. Умовилися, що пані Сімона, жива ще, хоч і дуже слаба, майже безсила, приїде й улаштується перша за допомогою дітей, Жозефа й Сари. Потім умовилися за день приїзду Сімона з братом Давідом. Й їх зустрінуть офіційно на вокзалі, а потім поведуть до Сімонового постійного житла, подарованого йому від співгромадян, де на нього чекатимуть жінка й діти. Свято припало на двадцяте вересня, в неділю. Того дня сонце світило яскравим промінням, повітря було тепле й чисте. Майльбуанські вулиці розквічені прапорами; зірвали останні осінні квіти, щоб квітчати шлях процесії. Потяг мав прийти тільки о третій годині, а майльбуанці ще зранку висипали на вулиці з піснями й сміхом. Це був цілий натовп щасливих людей у святкових одягах. Він усе збільшувався від хвиль зацікавлених, що прибігали з сусідних громад. З півдня не можна було вже протовпитись до будинку, на великім новім майдані, де розлігся сквер. Сім'ї робітників цього кварталу залюднили сквер. Усі сусідні вікна зайняті; натовп юрмився навіть на самім бруку, заллятим хвилею, що все зростала, захоплених пристрасстю глядачів. Всі хотіли дивитися і гарячково кричати про справедливість. Не можна уявити собі нічого зворушливішого й величнішого.

З самого ранку Марк і Женев'єва прийшли з Жонвілю в супроводі сина Клемана, Шарлотти й маленької Люсьєн. Усі мушили чекати на Сімона в саду, згурту-

вавшись навколо пані Сімон, її дітей Жозефа й Сарі, внуків Франсуа й Терези й правнучки Рози. Луїза, розуміється, була біля свого чоловіка Жозефа, а Себастьян коло дружини Сарі. Це були чотири покоління, все те, що зросло від крові невинного, змішаної з кров'ю тих, що домогалися справедливості. Потім приготували місце для тих, що залишалися живі з героїчних часів, перших оборонців, Сальвана, пані Мазелін і Мінью, а також для тих, що палко ставилися до винагородження Сімона, до членів завойованих тепер ентузіястів, сімей Бонгара, Долюара й Савена. Ширилися чутки, що виїхав на зустріч Сімонові й Давідові Дельбо, колишній оборонець, герой двох процесів, що був за міністра юстиції вже протягом чотирьох років, і мусив приїхати разом з ними. Зустріти обох братів на вокзалі мусив сам мер з делегацією від муніципальної ради й потім вести їх до будинку, оздобленого гірляндами й прапорами. Там і мало відкритися урочисте свято. А Марк, за цією програмою, чекав на Сімона там, з родиною, не зважаючи на радісне бажання якнайшвидше тріумфувати.

Пробило дві години; залишалося терпіти ще одну. Натовп дедалі збільшувався. Марк вийшов з саду до скверу, щоб послухати, що говоритимуть у натовпі під ясным соняшним промінням. Розмовляли виключно за надзвичайну історію, що поводитися з темного минулого, за давнє засудження невинного, що здавалося паскудним, не з'ясованим на погляд нових поколінь. У молодих людей вихоплювалися вигуки обуреного здивовання, тимчасом як старі, свідки несправедливості, намагалися захищатися, робили невиразні рухи, ніяково давали пояснення. Тепер, коли істина сяяла при денному яскравому світлі, мала силу непереможної невинності, діти, малі діти, не могли зрозуміти, як їхні батьки, діди могли дійти такого дурного засліплення, такого злого егоїзму, що не розбиралися в такій ясній і простій справі. Безперечно, багато хто з цих останніх поділяли тепер їхнє здивовання, не могли пояснити самі собі того стану сліпої довірливості, в яким вони перебували тоді. Їхня найкраща відповідь

була: треба було жити за тих часів, щоб скласти собі справу про той великий вплив на темних людей, що його мали облудні брехні. Якийсь дідок прилюдно каявся, другий розповідав, як він гнав Сімона в день його арешту й як він чекав протягом двох годин на те, щоб гукати. Старому, очевидячки не хотілося вмирати з цим паскудством на душі. А один молодий хлопець, його внук, кинувся йому на шию і поцілував його з молодим сміхом, зворушений до сліз.

Але раптом Марк зупинився. Він упізнав Полідора; в лахмітті з покарбованим зморшками обличчям; він ще не протверезився після розпусної ночі. Марк схвилювався, помітивши опліч з ним брата Горгія. Той був у чорному, як завжди, старому заялозену сурдуті, що він його надягав просто на голе тіло. Сурдут цей наче прилипнув до чорної шкіри. Горгій, мовчазний і дикий, був тверезий. Він стояв випроставшись, худорлявий з трагічним виглядом і дивився на юрбу гарячими очима. Марк почув, як Полідор з дурною впертістю п'яниці, дратував його, верзучи щось за справу, про яку говорили всі.

Він бризнув слиною й казав уривчасто:

— Ну, — скажи, брате, пропис... Ну, пропис... Це ж я вкрав, він був при мені, і я був дурний коли віддав тобі його тоді, як ти мене відводив... Ах, цей поганий пропис!

Маркові наче промінь сонця нагло блиснув. Тепер він знає всю істину. Єдину прогалину, що часом завдавала йому муки, тепер заповнено: той самий пропис, одібраний увечері в Полідора, Горгій і мав у кишені; його то він і зіжмав з газетою „Ле Пті Бомонте“, коли, збентежений, переляканий зойками жертви, шукав був хустки, чогось такого, з чого робити затичку.

— Але знаєш, старий брате, знову белькотав йому уривчасто Полідор, я тебе дуже любив, я ніколи не казав про ці справи... Ну, а все ж таки, коли б я пробалакався! Ах, можна собі уявити обличчя тітки Палагії!

І він глузував, не тямлячи того, що навколо їх люди, а Горгій ледве повернувся, щоб кинути на нього

погляд презирства, до якого домішувалась наче якась ніжна ласка. Але він, очевидячки, зрозумів, що Марк почув мимохіть визнання п'яниці і цитькнув на нього тихим і грубим голосом:

— Замовчи ти, дрантя! Замовчи ти, гниляк! п'яниця! Ти вибазікав тут свій гріх і мій; ти мене засудив, сам не знаючи того. Замовчи, опудало! Я сам говоритиму, так, я гукатиму за свою вину, щоб бог подарував мені!

Потім, звертаючись до Марка, що мовчки слухав його, глибоко зворушений, він сказав:

— Ви чули, пане Фромане? І треба, щоб усі почувли. Давно вже пече мене потреба висповідатися перед людьми, як я вже висповідався перед богом, гадаючи, що заслужу на спасіння. А втім ця юрба обурює мене: нічого вона не знає ні за людей, ні за речі. Вона з прокльонами повторює моє ім'я, наче я один тільки винний; і вона побачить, що це не так. Зараз я все розповім їй.

Не зважаючи на свої сімдесят років, він стрибнув одним скоком на низький мур, що в нього вмуровано грати будинку, подарованого Сімонові й що на його порозі Сімон, невинний, мусив незабаром тріумфувати. Далі він повернувся обличчям до величезного натовпу. Вже цілу годину він ходив поміж гуртків, і справді чув, що його ім'я всім не сходить з уст. Горгія проклинали, ганьбили. І його почала поволі трусити темна лихоманка, сміливість завзятого бандита, що не заперече жодного з своїх вчинків і бажає кинути їх в обличчя людям, з божевільної пихи, що він насмілився їх учинити. Але найбільше мордувала його те, що називають одне тільки його ім'я, що він один мусив нести тягар громадського прокляття, тоді як інших його співучасників уже забуто. Ще напередодні, витративши до копійки гроші, він хотів розтрошити двері панотця Крабо, що замкнувся в своїм Дезидерадській маєтці. Його наказано викинути на вулицю, кинувши йому одну монету в двадцять франків, останню, як йому сказано. А ніхто ж у юрбі і разочку не назвав ім'я панотця Крабо, ніхто не ображав його. Чому ж,

коли він, Горгій, був здатний покутувати свої гріхи, панотцеві Крабо теж не спокутувати своїх? Безперечно тим, що він усе скаже юрбі, він не витягне двадцяти франків у цього боягуза. Але в своїй зненависти він по суті сподівався більшого, ніж гроші, а саме кинути свого ворога на пекельні торттури, заслуживши райських насолод, як нагороду за те, що знизився до цієї прилюдної сповіді, що про неї думка вже давненько не покидала його.

І ось почалося щось несподіване, надзвичайне. Широким рухом руки Горгій, здавалося, хотів зосередити, принадити до себе увагу численної юрби. І верескливим, ще дужим голосом він почав гукати:

— Слухайте мене, люди добрі, слухайте мене; я хочу вам усе розказати. Але його не чули перший час і не хотіли слухати. Йому довелося вигукнути одне й те ж двічі, тричі, десять разів з енергією, що дедалі зростала. Поволі його, нарешті, помітили, занепокоїлися. І коли старі люди впізнали Горгія, коли його ім'я почало перелітати з вуст до вуст, викликаючи жахливу дриготу, запанувала, нарешті, глибока тиша над цілим великим майданом.

— Слухайте мене! слухайте, я хочу все розповісти!

Під яскравим соняшним світлом, тримаючись одною рукою за ґрати, на цілу голову над усіма, він безуважно широко розмахував другою рукою, наче розтинав повітря шаблюкою. В своїм пристаркуватім сурдуті, з виглядом зсохлої, поневіченої людини, з почорнілим обличчям і великим носом хижого птаха він здавався жахливим. Це була людина, що повернулася з минулого, що їй очі запалювалися лихим вогнем колишнього часу.

— Ви кажете за істину й справедливість, а не знаєте нічого. Це несправедливо... Всі ви гоните мене, обвинувачуєте тільки мене, тоді як є ще грішніші за мене. Я міг стати злочинцем, бо інші бажали мого злочину, покрили його й продовжували... І ось тепер ви добре бачите, що я сміливо визнаюся в своїм злочині, як на святім, страшнім суді. Але чому ж я тут один готовий так сповідатись? Чому ж немає тут ще

одного, мого вчителя, мого начальника, всемогутнього панотця Крабо? чому ж він не хоче теж принизитися й сказати все? Хай же він прийде. Ідіть, шукайте його в глибокій самоті, де він обачно ховається. Хай і він висповідається перед людьми разом зо мною!.. Інакше я казатиму, я волатиму за його злочини разом з моїм, бо в мені найнижчому, наймізернішому з грішників є бог, і він вимагає моєї спокути і його.

Настирливо продовжував він свою сповідь, винуватив усіх своїх старших, панотця Крабо найбільше, винуватив у тому, що вони вироджені католики картярі і шахраї. Церква вмирала від їхньої полохливости, від того, що вони пристосовувалися до розніжености й чванливости цього світу. Це була його улюблена тема, що справжній релігійний дух облишив ченців, попів, єпископів, що мусили, на його думку, захищати панування Ісусове залізом і огнем. Земля й люди належали тільки богові, а бог оддав їх своїй церкві, що через його всемогутність має вищу владу. Тим самим їй належала влада над усім, цілковита влада над речами й над усіма істотами. Вона користувалася з багатства, бо тільки з її дозволу могли існувати багаті. Вона панувала над самим життям; кожна жива людина підлягала їй, і вона дозволяла їй жити, або знищувала її, як того потребували інтереси неба. Така була божа воля, і святі ніколи не відхилялися від неї. Він маленький, звичайний ченець, завжди визнавав її, захоплювався нею, і його старші, не зважаючи на те, що несправедливо ставилися до нього в інших речах, все ж таки визнавали в ньому одну вартість, рідку на наш час, що він має абсолютний релігійний дух; тоді як вони сами, ці Крабо, Філібени, Фюльжанси, загубили релігію через свої компроміси, бо хотіли політикувати з вільними мислителями, євреями, протестантами, франкмасонами. Поволі, вдаючи з себе опортуністів і бажаючи бути до вподоби, вони облишили догмати, вдавали, ніби суворо додержуються доктрини, коли їм треба було б змагатись з нечестям з одкритим обличчям, вішати, палити єретиків. І він сам мріяв про величезне вогнище, розпалене серед.

Парижу, куди буде вкинуто усю винну націю, щоб полум'я, сморід від цих мільйонів спалених тіл, могли досягти аж червоного неба, наче величезний сніп, і це радувало б і заспокоювало б бога.

Він гукав:

— З того часу, як грішник визнається й кається, він скидає з себе вину, бог спзирає тоді на нього з ласкою... Хіба ж є людина, що не грішить? Усяке тіло може грішити, і ченець, що його тіло примушує власти до злочину, має єдиний обов'язок висповідатись у цьому, наче звичайна світська людина; і якщо його прощають, коли він приносить спокуту в одвертім каятті, він, викупає свій гріх, стає чистий, гідний увійти до неба й жити серед роз і лілій Марії... Я висповідав свій злочин панотцеві Теодозові, що відпустив мені його, і я тепер не винний ні перед ким, бо бог, що хотів цього, знає все, дарував мені через таїнство сповіді, відправлене одним з його служників. І так саме, починаючи від того дня, щоразу, як я брехав, щоразу, як мої начальники примушували мене брехати, я повертався до сповідальні, я обмивав там свою душу від усіх нечистих діл, що ними людська слабкість забрудняла її... Овва! Я багато, часто грішив, бо бог, безперечно, щоб випробувати мене, дозволив бісові палити мене всіма пекельними вогнями, але я виснажив свої груди, колотячи себе кулаками, я закривавив коліна на плитах капели. Я сплатив, повторюю, і не маю ніякого боргу; на крилах архангелів був би я внесений до раю, наколи б я вмер негайно й не мав би часу повернутися знову до бруду, куди мене кидає нечиста сила... І особливо перед людьми я ані трохи не винний і ніколи не був я їм винний, бо мій злочин може стояти тільки поміж мене й бога, що йому я служив. Він дарував мені, й коли я говорю сьогодні, так це тому, що я хочу цього, це тому, що я хочу повернутись до божого милосердя, як мученик, що дійшов останнього приниження, щоб тріумфатором увійти до раю, щоб зазнати небесних радощів, не зважаючи на своє паскудство, через каяття, а ви ніколи не впізнаєте їх, ви безвірники, і блюзніри. Всі ви потрапите до пекла!

Горгій продовжував глузувати в своїй похмурій лю-тості, в своїм пориванні дикої віри. Він випростався й стояв сам, один проти народу. Уста йому звичайно підвелися, дещо відкриваючи з лівого кутка його хи-жацькі зуби. Це мимохітне вищирення зубів виявляло зухвальство і жорстокість його вдачі. Полідор, дещо переляканий, дивився на нього, вирячивши каламутні від п'яної ночі очі, потім упав біля підмурку ґратів, наче вражений громом, і вже захропів. Терпляча юрба, в жахливім чеканні обіцяного визнання, досі зберігала мертву тишу. Але її почала стомлювати така довга злива слів; у Горгієві вона почувала невгамовані гор-дощі і образу церковного слуги, що вважає себе за вищу й недоторкану особу, завдяки своєму богові. Що хотів він сказати? Чому просто не розповідав всього? навіщо стільки готуватися, коли досить двох слів. І з натовпу почав підводитися гуркіт незадоволення, що загрожувало його вже змести, коли Марк, що уважно слухав й добре володів собою, не зважаючи на трем-тіння, якого він не міг стримати, чекаючи на сповідь, виступив наперед, втихомирив одним рухом цю хвилю, що підводилася від нетерплячки й гніву. А втім Горгій, непохитний, продовжував, не зважаючи на те, що йому уривали мову, повторював своїм верескливим го-лосом, що він один сміливий, один справді залишається з богом, а інші, боягузи, мусять також заплатити, бо бог для того привів його сюди, щоб всі ці грішники прилюдно покаялися і тим заслужили на божу ласку. Після цього церква, скомпрометована негідними на-чальниками, стане знову могутня й навіки переможна. Потім раптом він заговорив засмученим і плаксивим голосом; бив себе сильно в груди обома кулаками, наче його мордували найлютіші гризоти сумління.

— О боже мій! я согрішив. О, боже мій, даруй мені! О, боже мій! Вирви мене з бісівських пазурів, щоб я благословляв ще твоє святе ім'я... Це бог, що хоче цього! слухайте мене, слухайте мене! я зараз усе скажу! І він розкрив усю свою душу перед наро-дом, що зібрався; казав, нічого не замовчуючи, про свої величезні апетити, як він багато їв, багато пив, як

з дитинства ще не міг одігнати похотливих думок. Дитиною, не зважаючи на жвавий розум, він не хотів працювати, завжди пустував, крав і вже перекидав маленьких дівчаток-селянок на сіні. Його батько, Жан Плюме, був колись браконьєр; графіня де Кедевіль зробила з нього доглядача за мисливством. У нього, Жоржа Плюме, була мати волоцюга; вона завагітніла від браконьєра десь у рівчаку, потім зникла і залишила дитину. Раз він побачив свого батька мертвим, коли його принесли на ношах до великого Вальмарійського двору; груди йому прострілив двома кулями браконьєр, його колишній товариш. Потім він, Жорж Плюме, зростав з онуком графініним, Гастоном, нестриманим хлопцем, що також уважав за краще, замість учитися, піднімати спідниці дівчаткам, що волочилися, драти сорочачі кубла на тополях, шукати раків в дірках на глибині річки. Ось саме тоді він узнав панотця Філібена, Гастонового вчителя. Тоді Філібен був пихатий, повний сили й блиску; його кохала графіня де Кедевіль, і він був уже господарем Вальмарійського маєтку. І раптом Горгій розповів грубо за смерть Гастона, графініного внука, спадкоємця, розповів за цю смерть, що її він бачив здаля й що її жахливу таємницю він зберігав стільки років: хлопчика штовхнули до річки, й він потонув наче випадково підчас гулянки. А це за кілька місяців призвело до того, що графіня відказала панотцеві Крабо законно й остаточно свій великий маєток.

Горгій бив себе в груди з подвоєною лютістю, голос йому уривався від ридань. Він увесь тремтів схвильований цим каяттям.

— Согрешив я, согривив, о боже мій! І мої начальники согривили ще більше, давши мені поганий приклад... Але, боже мій, раз я викупаю тут гріхи за них і за себе, розповідаючи все, даруй їм з своєї безмежної доброти, о боже мій! як подаруєш ти мені самому.

В натовпі підвелася могутня хвиля обуреного ремства. Звелися кулаки, лунали голоси за помсту, а Горгій продовжував своє оповідання. Він розповів, як панотець Крабо й панотець Філібен не залишали його

більше, зв'язані відтепер з ним через кров невинного, й рахували на нього, як він рахував на них. Це й була та давня змова, що її підозрівав був Марк. Горгій .оддався церкві, став ченцем; він компрометував церкву, лякав і разом захоплював начальників своєю дикою релігійністю, що палала в його грішнім тілі. На цих словах Горгій заридав і перейшов до свого паскудного злочину.

— О боже мій! Це був янгол... То все правда: я проводив іншого учня й переходив пустельну й темну площу, як крізь відчинене вікно помітив маленького янгола в освітленій кімнаті. Коли б ви заглянули тоді в мою душу, о боже мій! ви б знали, що я наблизився без паскудних намірів, тільки з цікавості. Я хотів побатьківському нагримати на дитину, що вона залишає розчинене вікно. І ви мусите знати, що я дещо поговорив з ним так, як добрий друг, попросив показати іконки, що були на столі, такі гарні й святі іконки, що зберігали ще пахощі ладану від першого причастя. Але чому, о мій боже! дозволив ти тоді нечистій силі спокусити мене, чого залишив мене в владі спокусника, що примусив мене переступити віконний підлокотник під витівкою ближче роздивитися святі іконки. І серце вже мені тіпалося, кров палала всіма пекельними вогнями... О боже мій! о боже мій! твої наміри непроникливі й жахливі.

Тепер юрба знову завмерла серед смертельної тиші під впливом жахливої туги, що стискувала всім груди дедалі більше мірою того, як розгорталося визнання. Не чути було навіть дихання. Безмежний жах ширився над непорушними людьми, переляканими тим, що тут почули. А Марк з пополотнілим обличчям, зворушений тим, що бачив, як випростовується перед його очима істина після стількох фалшивих версій, знову переживав сцену, що він її вже колись відбудував був, і вперто дивився на паскудного злочинця, що підпав знову своєму колишньому божевіллю й безтямно махав рукою серед ридань, що душили його.

— О боже! ти зробив дитину такою чарівною, в нього була білява голівка малого янгола з кучерявим

волоссям. І здавалося, що він, як херувіми на святих малюнках, має тільки голівку херувіма та два крила, до того його маленьке тільки слабої дитини було ніжне й кволе під його маленькою сорочкою... Вбити його, боже ж мій, хіба ж мав я таку жахливу думку? Скажіть мені ви, що читаєте в моїм серці. Він був такий гарний, я так любив його, що не видрав би жодного волосся з його голови. І це вірно, вогонь гріховний обхопив мене, похотливість палила мене, і я захотів пестити його, але так ніжно, нерішучими словами, несміливими рухами, ледве наслідуючись доторкнутися... Я сів біля столу, роздивляючись святі іконки. Пригорнув його до себе й посадовив собі на коліна, щоб дивитися разом із ним. І він спочатку не заперечував, такий слухняний, пестливий, а потім, коли нечиста сила цілком опанувала мене й засліпила, він налякався, почав пручатися, гукати, гукати... О, боже ж мій! ці вигуки, ці вигуки, вони досі брешуть мені у вухах, і я божеволю від них!

У нього, дійсно, був наче напад божевілля, що дедалі зростав: очі йому палали; обличчя смикалося, мов у корчах, уста скривилися, й на них аж піна проступила; все його худорляве і зсохле тіло корчилося в спазмах. Нарешті, він став і справді як скажений і, кінець-кінцем, почав вити, мов засуджений, що його диявол повертає вилами на пекельнім вогні.

— Ні, ні, це ще не вся правда, тут дуже перекручено й оздоблено. Я хочу все сказати, я хочу все сказати, бо цією ціною я куплю собі вічні райські насолоди.

І ось почалося щось бридке. Всі з жахом завмерли. Він почав розповідати все грубими паскудними словами, з бридкими рухами, що викликали в уяві цілком огидну, жахливу сцену. Він казав, як розпалений, роздратований, наче скажена тварина, він кинув малого Зефірена на землю, згвалтував його, розідрав на ньому сорочку, намагаючись закутати нею малу голову, щоб він не зойкав більше. Розповів про все, не втаївши жодної дрібниці, всіх подробиць брудних і диких, що в них виявлялося божевілля надприродних пристра-

стей, збільшених і перекручених у монастирській темряві. Він розповів за свій полохливий жах, коли він чув, що вигуки його жертви не вгавають, за потребу заховати злочин, як він губив голову, як у вухах йому шуміло й здавалося, що він чує вже голоси жандарів, що кинулися переслідувати його. Він казав за те, як він розгубився, як шукав навколо себе якоїсь речі, рився в кишенях; знайшов там папір і засунув його в рот жертви, що стогнала, зробив це несвідомо без жодного обміркованого наміру, з єдиного бажання, щоб його не мордували жахливі вигуки. І він розповів, нарешті, за вбивство, як він задушив своїми десятьма пальцями дужих сухорлявих і волохатих рук, стиснувши їх, наче залізні верьовки круг ніжної шиї так, що вони вдавилися в неї й залишили глибокі, чорні борозни.

— О, боже мій! я — свиня, я душогуб, звірюка! Руки мої вкриті брудом і кров'ю. Я врятувався, як мізерний боягуз, не маючи й думки в голові, залишивши вікно розчиненим. Це й свідчить про моє глупство і невинність; я й залишався б невинним, коли б нечиста сила не зробила на мене несподіваного нападу й не перемогла мене... Я все сказав перед людьми, о боже мій! Хай же твоя добрість, зворушена моїм каяттям, одчинить мені небо.

Але за цим разом наляканий терпець натовпу дійшов краю. Раптом за здивованням, що наче заморозило його, примусило мовчати, вибухнуло обурення, нестримна жорстокість. Довгий вигук прокльонів прокотився з одного краю майдану до другого. Підвелася величезна хвиля, кинулася й загрожувала кинутися на ґрати, що за них усе ще тримався Горгій, знищити нещасну безсоромну людину, цього почварного сповідника, що з релігійного божевілля насмілювався так виставляти на люди злочин при світлі сонця. Наче ляпаси, влучали в Горгія вигуки: на смерть гвалтівника! на смерть убивцю! на смерть, на смерть людину, що забруднює й убиває дітей! Марк побачив страшну небезпеку; натовп, що має єдину потребу негайно розправитися з злочинцем, міг розтрошити цю людину. І все свято

добрости, солідарности, істини й справедливости, що, нарешті, була завойована, мусило вкритися жалобою, забруднитися карою винного, коли б його тут роздерто, розшматовано. Він підбіг, хотів одірвати Горгія від ґрат, але той опирався, впертий, божевільний, бажав ще говорити. Нарешті, за допомогою сусід з дужими руками, він схопив Горгія, і йому пощастило віднести його до саду й зачинити фіртку. Був саме час це зробити; величезна хвиля наповпу, що все зростала, зупинилася перед ґратами, що були нові й міцні. Горгій опинився тепер під захистом, в притулку цього будинку, офірованого невинному, щодо його мордування він спричинився. Але тільки випустили його люди, що його тримали й думали, що його втихомирили, він випростався, побіг знову, повис на ґратах і знову почав говорити під захистом залізного бар'єру, що об нього розбивалася люта хвиля народнього гніву.

— О, боже мій, гукав Горгій, ти бачив моє перше каяття, коли мої начальники, такі ж дурні, як і полхливі, залишили мене, і я мусив був тікати. Ти знав, до яких дій, що в них не можна визнатися, довели вони мене, які нові жахливі гріхи примусили вони мене вчинити. Ти знаєш також їхню низьку скнарість, бо вони відмовляли мені в шматку хліба після того, як були порадиниками й співучасниками всього мого життя... Бо ти завжди був присутній, мій боже! вони були в змові зі мною й після мого злочину я тільки й робив, що слухався їх; я діяв нові злочини тільки під їх впливом і для них. Безперечно, треба було врятувати святу церкву од руйнації, і я радий був оддати для цього свою кров, все своє життя. Але вони думали тільки за те, щоб урятувати свою шкуру, ось що й примусило мене все сказати... І тепер, о мій боже! коли я з'явився вимагати правосуддя твоїм ім'ям, коли ти відкрив мої вуста для того, щоб волати про їхні невідомі, непокарані гріхи, дивися сам, чи мусиш ти їм дарувати, або вразиш ти їх громом свого гніву перед цим невірним народом, що вдає, ніби забув твоє ім'я й що для нього пекло буде не досить велике, щоб умістити в своїх надрах їхні грішні душі.

Люті вигуки уривали кожну його фразу, каміння переходили з рук до рук і почали літати круг його голови. Безперечно, ґрати не витримали б більше, новий останній величезний натиск повалив би їх, коли б Марк і його помічники не схопили знову Горгія, не відідрали б його від ґратів і не понесли на другий край саду за будинок. Там були двері, що виходили на пустельну вуличку. Нещасного за якусь мить винесли й далеко загнали.

Але, що раптом заспокоїло натовп, що дедалі все збільшувався й розперезувався в своїм гніві, це нові вигуки, що перемогли незабаром вигуки гніву, були вигуки радості і вславлення. Ці нові хвилі докочувалися все ближче та ближче з освітленої сонцем далечини нової широкої вулиці. Сімона зустріла на стації делегація муніципальної ради, і тепер він їхав у великім ляндо. Він і брат Давід сиділи в глибині ляндо, а проти них оборонець Дельбо та мер Леон Савен. І увесь час, поки їхала карета, що повільно просувалася поміж хвиль народу, їх зустрічали надзвичайними аваціями. Наче під'южений огидною сценою, що від неї всі ще тремтіли, ентузіязм переливався через береги. Натовп не припиняв вигукувати ім'я жертви, зустрічали оплесками Сімона, що його невинність, мурдування, героїзм набирали подвійної слави через прилюдне визнання винного, паскудного і божевільного в його дикій величності. Жінки плакали, підіймали дітей, щоб показати їм героя. Чоловіки захотіли випрягти коней і таки випрягли їх. Ляндо тепер везли до подарованого дому дужі громадяни. Весь пройдений шлях був уквітчаний, сипали квіти з вікон, звідки маяли хустками наче прапорами. Якась молода красуня стрибнула на підножку й залишалася на ній, наче жива статуя молодости, додаючи до тріумфу мученика сяйва од блиску своєї уроди. Посилали в повітря і лунали поцілунки, слова любови; і слова ці долітали до карети разом з пучками квітів, що дощем сипалися звідусюди. Ніколи ще зворушення, таке напружене, не збуджувало народу; воно прийшло так здалека вихопилося з душі всіх на думку про

таку жахливу несправедливість. Воно шукало неможливої компенсації й знаходило, що ця компенсація може бути тільки тоді, коли всі без винятку подарують невинному своє серце, свою любов. Слава невинному, що ледве не загинув через помилку народу і що йому народ ніколи не зможе дати досить радості. Слава мученикові, що стільки страждав за істину, що її не визнавали, душили, і що її перемога є, нарешті, перемога розуму людського, визволеного від помилки й брехні! Слава вчителеві, враженому підчас виконання своїх функцій, жертви свого поривання до яснішого світла! Ще більше зворушує тепер те, що він платив болем за кожную частку істини, якої навчав він темних і пригноблених людей.

Марк стояв у нестямі від щастя, дивився, як наближається здаля цей тріумф, крізь натовп, захоплений таким братерським, ніжним почуттям, і думав за жахливий арешт Сімонів, за той день, коли карета везла його з Майльбуа саме тоді, як ховали малого Зефірена. Тоді останій натовп кинувся на нещасного, щоб схопити його, потоптати його, розшматувати. Лунали вигуки, словнені гніву й жорстокости: „На смерть, на смерть убивцю, блюзніра. На смерть „жида“! Натовп отарою біг за повозом і не хотів випустити з рук своєї жертви, а Сімон, блідий мов смерть, похолоділий від жаху, відповідав своїм безугавним вигуком: „Я невинний! Я невинний! Я невинний!“ А тепер, коли засяяла ця невинність після таких довгих років, яка разюча зміна! Людність наче помолоділа і змінила свій вигляд. Діти й онуки тих, хто ображав Сімона, людей, засліплених колись, поволі зросли в істині, й тепер з ентузіазмом зустрічали жертву своїх батьків оплесками, викупаючи щирістю й любов'ю їхній злочин.

Коли лягло спинилося перед ґратами, зворушення дійшло краю. Тепер усі могли бачити Сімона, що злавив з карети. Його підтримував брат Давід, що був жвавіший і дужчий за нього. Сімон, схудлий, виснажений, з обличчям, пом'якшеним від старости, мав сиве,— як сніг, волосся. Усмішкою він подякував Давідові за допомогу. І тут розкотилися божевільні вигуки,

коли побачили цих двох братів, що їх з'єднав довгий і такий чудовий героїзм, коли побачили брата невинного, що ніколи не вагався, що Сімон є жертва, коли побачили цього дивного брата, що віддався братові за честь і життя. Вигуки посилювалися, коли вийшов з каріти Дельбо з мером Леоном Савеном. Це був великий Дельбо, як його називали в натовпі, герой бомонського й розанського процесів, що не побоявся стверджувати істину тими страшними днями, коли було смертельно небезпечно це робити. Він же потім виявив себе і як могутнього робітника справжнього суспільства прийдешнього часу. Проте, як Марк вийшов на зустріч Сімонові й Давідові, що до них підійшов і Дельбо, чотири чоловіки стояли деякий час укупі, на самім порозі дому. І ось тут подвоїлося глибоке почуття щастя; тут уже вигуки й рухи дійшли справжнього божевілля, коли побачили всіх їх чотирьох, що стояли обійнявшись, поруч один одного, трьох героїчних захисників і невинного, що вони його врятували від найгірших мордувань.

З великим зворушенням Сімон кинувся на шию Маркові, що з свого боку обняв його. Обидва ридали. Вони змогли пробурмотіти лише декілька слів, майже тих самих, що вони їх казали були колись у момент далекого сумного розставання.

— Спасибі, спасибі, мій товаришу! Разом з Давідом ти був мені за другого брата, ти врятував мою честь і честь моїх дітей!

— Так, мій товаришу, я тільки допомагав Давідові, і тут перемогла тільки сама істина... Дивись, ось вони, твої діти; вони вирости сами в силі й розумі.

Справді, тут була вся сім'я в зеленім саду; чотири покоління чекали на дідуся, що його зустрічали з таким тріумфом і пошаною після стількох років страждання. Рашель, його дружина, й Женев'єва, дружина його великого друга, стояли поруч; далі були дві змішані крові, Жозеф і Луїза, Сара й Себастьян у супроводі їхніх дітей — Франсуа й Терези, а за ними йшла найменша — Роза. Клеман і Шарлотта також були тут з

Люсьєн. Сльози текли з очей усіх; без кінця цілувалися.

Але ось залунали ніжні-ніжні, голосні співи. Це співали діти двох шкіл, хлопчики й дівчатка, учні Себастьяна та Луїзи; вони співали привітання колишньому майльбуанському вчителеві. Нічого не могло бути простішого й зворушливішого, як дитяча пісенька; в ній сполучалися ніжність і радісне прийдешнє, все те, що тільки могло знайтися ніжного й чистого для ран старого світу. Потім од дітей виступило одне хлопча й піднесло Сімонові пучок квітів од імени хлопчачої школи.

— Дякую, мій маленький друже! Та який же ти гарний!.. Чий же ти?

— Я — Едмон Долюар, син Жюля Долюара, вчителя. Мій батько там, гляньте, он стоїть з паном Сальваном.

А потім дівчинка, теж з квітами у руці, наблизилася від імени дівочої школи.

— Моє любе, гарненьке малятко! Дякую, дякую...

— А тебе як на прізвище?

— Я — Жоржетта Долюар, дочка Адріяна Долюар і Клер Бонгар, ви бачите ось там татуса й маму з дідусем і бабунею, дядьками й тітками.

Але Сімон одержав ще одного букета; його піднесла Люсьєн Фроман од імени Рози Сімон, останньої народженої, що її вона тримала на руках.

— Я — Люсьєн Фроман, дочка Клемана Фроман і Шарлотти Савен... А ось Роза Сімон, онука вашого сина, ваша правнучка; вона також правнучка вашого друга Марка Фроман через її бабуню Луїзу.

Сімон узяв своїми тремтячими руками милу, чарівну істоту, що продовжувала щось вигукувати.

— Ах, мій коханий скарбе, тіло від мого тіла, ти наче ковчег заповіту; в тобі здійснилося цілковите замирення!... Яке добре, яке могутнє життя, з якою невтомною сміливістю працювало воно, щоб вирости від нас дужі і чарівні істоти! І як поширився світогляд, скільки істини, справедливости, миру приносить життя своєю вічною працею!

Тепер усі гуртувалися біля нього, всі сами називалися, стискували йому руку, цілували його. Були тут

Савени, Леон і син його Робер, мер, що так багато зробив, щоб відродити Сімонову честь, що привітав його на стації від імени всього Майльбуа. Були й Долюари, Огюст, що збудував будинок, і Адріян, що склав для нього плян, Шарль, що взяв на себе слюсарну частину, й Марсель, що взяв на себе теслярну. Були Бонгари, Фернан і його дружина Люсіль, Клер, їхня донька. Всі тепер змішалися, злютовані, кревно споріднені, складаючи одну родину; і хто як кому доводився, Сімонові дуже важко було добрати. Далі підходили і називали себе його колишні учні, і на їхніх старих обличчях, що він бачив, пригадував чисті риси колишніх дітей. Поцілунки продовжувалися, і кінця-краю їм не було серед зворушення, що все зростало. І ось раптом він опинився перед добрим Сальваном; він був уже дуже старий, але завжди радісний. Сімон кинувся його обіймати.

— Мій учителю! я всім обов'язаний вам; це тріюмфує ваше діло, завдяки бадьорим робітникам істини, що ви їх створили й розкидали по цілій країні.

Далі стояла панна Мазелін; він весело поцілував її в обидві щоки, а ще далі стояв Мінью; той почав плакати, коли Сімон поцілував і його.

— Чи дарували ви мені, пане Сімоне?

— Вам дарувати, мій старий друже, Мінью! Ви були найбадьоріший з найшляхетнішим серцем. Яка радість так зустрітись з усіма!

Але церемонія проста й разом з тим велична скінчилася. Будинок, подарований Сімонові, чистий, ясний, будинок, що підводився на місці колишньої сумної халупи на вулиці Тру, весело усміхався на сонці, оздоблений гірляндами зелені й квітів. Раптом тканину, що вкривав ще напис над дверима, зірвано, і з'явилася мармурова дощечка, а на ній сяяли слова, витиснуті золотими літерами: „Місто Майльбуа вчителю Сімонові за істину й справедливість, як винагорода за його мордування. А нижче стояв інший напис, ще яскравіший: „Онуки катів“. І над розлогим майданом, сусідньою вулицею, з вікон і дахів залунав дужий останній вигук. Він розкотився наче грім. В цім вигуку злилися, на-

решті, всі серця присутніх. Відтепер ніхто не насмілиться протестувати й не визнати істини й справедливості, що сьогодні святкували перемогу.

Другого дня в газеті „Ле Пті Бомонте“ з'явився захоплений звіт за церемонію. Вже давно брудну газету переформовано під новим подихом, що підвів моральний і інтелектуальний рівень її читачів. Треба було вимести й поновити її апарат, наче кубло, що стільки років готувало отруту для народу. Преса мусила стати за вправне знаряддя освіти, раз вона не належала вже політичним і фінансовим бандитам, що одурюють і обдирають своїх клієнтів. І „Ле Пті Бомонте“, відновлена, помолоділа, почала багато чим прислужуватися освіті, день-у-день допомагала проливати більше світла, розуму й доброти.

Кілька днів згодом жахлива буря, одна з тих вересневих бур, що спустошує все, зруйнувала капуцинську капелу. Вона ще животіла, і відвідували її ще чимало богомільних. У Жонвілі абата Коньяса знайдено мертвим в ризниці. Він помер од кровотечі в мозку через божевільний напад гніву, і церкву, вже давно порожню, остаточно замкнено. В Майльбуа абат Кокар наказав навіть не одчиняти двері Сен-мартенівської церкви. Він сам один одправляв службу в олтарі, не маючи навіть паламаря, що б допомагав йому під час обідні. А капуцинська капела, хоч і була вона тісна, цілком задовольняла тих, що продовжували ходити до церкви. Вона все ще не втратила колишньої слави бюра чуд з своєю великою позолоченою й пофарбованою статуєю святого Антуана Падуанського, що стояла серед штучних квітів і свічок.

Саме цього дня святкували пам'ять святого. Свято це прибавило якусь сотню боговірних. Поступаючись перед домаганням панотця Теодоза, панотець Крабо, що давно вже не переступав воріт Дезідеради, де мусив улаштувати якийсь побожний заклад, вирішив ушанувати урочисте свято своєю присутністю. Вони були тут обидва: один правив обідню, а другий сидів на оксамитовім кріслі, в підніжку статуї великого святого. Вірні просили святого, щоб той ублагав бога на-

діслати якусь світову катастрофу, щоб єдиним ударом зруйнувати паскудне й блюзнірне нове суспільство. І саме тоді схопилася буря; чорна, як атрамент, хмара зависла над Майльбуа. Блискавки так розтинали небо, що, здавалось, одкривали райським мешканцям пекельні печі, а гуркіт грому скидався на вибух величезної артилерії, що бомбардувала землю. Панотець Теодоз наказав бовкати в усі дзвони. Над капелою розкотився божевільний дзвін, наче для того, щоб відзначити перед богом його дім і він захистив його. І ось тут трапилася дивна річ: страшенний удар грому вдарив у дзвін, пішов мотузами й докотився до самої середини храму з таким гуркотом, наче падало небо. Панотець Теодоз, що в нього потрапила блискавка о алтарі, пав смолоскипом. Святий одяг, святий посуд, саму чашу з святими дарами рознесено, розтрощено на дрібненькі шматочки. Але найбільше перепало — святому Антуану Падуанському. Його розвіяно на порох, що вкрив ураженого громом панотця Крабо. Від цього останнього залишився тільки зведений корчами, почорнілий кістяк під цим порохом. І начебто богові замало було двох його слуг, вбито ще п'ять присутніх богомільців, а решта повтікала, боячись, щоб і їх не поховано під руїнами капели, що тріщала й руйнувалася. Залишилася величезна купа уламків; і серед них нічого вже не було від культу.

Майльбуа одубів од жаху. Як це католицький бог міг так помилитися?

Це було старе питання, що здавна поставало кожного разу, як в церкву потрапляла блискавка, дзвіниця руйнувалася й падала на попа й на вірних, що стояли навколішках. Невже ж бог хотів кінця своєї релігії? А, може, дотепніше пояснювати, що тут немає божої руки, що керувала б громом, а просто це природна сила, що мусить бути за джерело щастя, коли людина підкорить її? Але тут на кону знову з'явився брат Горгій. Бачили, як він бігав майльбуанськими вулицями й гукав, що бог за цим разом не помилився. Бог почув його й постановив уразити громом його начальників, дурних і полохливих, щоб дати науку всій

своїй церкві, що могла піднятися тільки через залізо й вогонь. А за місяць самого Горгія знайдено з розкраяною головою. Лежав він мов викинута ганчірка перед підозрілим будинком, де вже колись знайдено Віктора Мільйома.

IV

Збігло ще кілька років. Маркові минуло вже вісімдесят років. Це була якась особлива ласка життя, що, здавалося, хотіло винагородити його за те, що він так його любив, так служив йому. Воно ж і зберегло йому здоров'я, його самого і його вірної дружини, Женев'єви. Це були свідки минулого, що трюїмфували в теперішнім. Марк почував найвищу радість, бо бачив, як його мрія втілювалася дедалі більше.

Підростали покоління, діти дітей, нові люди, що набували чимраз більшої освіти, звільнялися, очищалися. Колись було дві Франції, що діставали кожна різну освіту, наче виховані окремо. Тоді вони не визнавали, проклинали одна одну, боролися. Для глибоких шарів людности, для великої більшості сіл існувала тільки початкова школа: дещо з читання, дещо з арифметики, початкові правила граматики, і цього досить було, щоб відрізнити людину від тварини. Для буржуазії ж, вибраної незначної меншості, що панувала через шахрайство, ошукування і владу, існувала середня й вища освіта. Вона мала цілковиту можливість здобувати знання й панувати. Отже, ця разюча освячена законом нерівність важким тягаром душила бідних людей і людей низького походження з їхнім неуцтвом. Їм заборонено вчитися, пізнавати, ставати вченими, могутніми, панами. Часом хтось з них вибивався, підводився до найвищого стану. Але це були винятки, що їх припускали, ставили лицемірно за приклад, казали, що всі рівні, всі можуть дійти вищого стану, завдяки своїм особистим здібностям. І починали з того, що забороняли широким масам здобувати потрібну науку, поширювати світогляд, на що мали право всі діти нації. Вони боялися великого руху істини й

справедливості, що був би наслідком цього, вимів би почварну буржуазну помилку, відібрав би від злодіїв украдене національне майно, щоб збудувати, нарешті, за допомогою справедливої праці Місто солідарности й миру.

Тепер починала формуватися єдина Франція; незабаром не буде ні тих, що знаходилися долі, ні тих, що були нагорі, тих, що мали владу і нівчили, експлоатували людей, що були пригноблені. Між цих двох таборів точилася глуха братовбивча війна, що доходила часом до озвіріння, до такого запалу, що брук на вулицях червонів од крові. Повна освіта для всіх уже стала дійсністю. Всі діти Франції мусили відвідувати початкову школу, світську, безплатну й обов'язкову; за базу освіти став факт, що дається досвідом, а не правила граматики. Крім того, замало було вчитися пізнавати, треба було вчитись любити, бо істина може стати активна тільки через любов. Далі відбувався природний добір залежно від схильності, підготовки, здібностей учнів. Від початкової школи вони переходили до спеціальних шкіл, складали загони майбутніх спеціалістів, вивчали, як практично застосовувати набуті знання, доходили до найвищих ступнів розвитку. Стало за закон, що немає більше привілеїв у народі, що кожну істоту вважається за можливу силу, і національний інтерес вимагав її культурности. Це було вже не просто рівність і справедливість, це було також розумне використання загального скарбу, практичний сенс не втрачати нічого з того, що могло би посилити могутність нації і велич країни. І справді, як швидко почала прокидатися накупчена й прихована досі енергія, що лежала як величний прихований резервуар по селах і промислових містах. Тут корінився повний національний розквіт, цілком нове покоління, здатне мислити й діяти. Воно приносило й відновлювало вже давно виснажені соки в клясів, що вироджувалися і виснажувалися від зловживання влади. Щодня виходили генії з цього родючого ґрунту, що, нарешті, здобув змогу виявляти свою силу. Народжувалася велика доба, відбувалося нове відродження людства. Ця

загальна повна освіта, що її так довго відкидала панівна буржуазія, бо вважала, що вона руйнує установлений соціальний лад, справді почала його руйнувати, але для того, щоб поставити на його місце найрозумніший, найповніший розквіт усіх інтелектуальних і моральних сил, що мушили зробити з Франції визвольтельку світу.

Отже, поволі зникала та Франція, що була розтята на дві частини, та Франція, що в ній були дві класи, два ворожі табори, що перебували в безупинній боротьбі, виховувалися наче на двох різних планетах, наче їм ніколи не треба було здійснюватися й розуміти один одного. Самі вчителі не поділялися вже на дві майже ворожі групи. Раніше одні були принижені, інші ставилися до цих зневажливо. По один бік стояли бідні вчителі початкових шкіл, мало підготовані, часто густо ледве звільнені від лепу рідного поля; по другий бік—професори лицеїв і спеціальних шкіл, що сяяли знанням науки й мистецтв. Відтепер учням початкових шкіл давали тих самих вчителів, що згодом переходили з ними через усі ступні навчання. Уже стали вважати, що потрібний такий же інтелектуальний розвиток, така ж гарна підготовка для того, щоб розбуркати дитячий розум, дати йому першу методу, поставити його на правильний шлях, як і для того, щоб підтримувати й розвивати його далі. Широко застосовувались переміщення; учительський персонал легко пристосовувався; його легко було комплектувати, і він віддано ставився до праці після того, як цю професію стала дуже шанувати нова нація. Учителям гарно платили, їх шанували. Нація розуміла конечну потребу цілковитої безплатності навчання на всіх ступнях, які б не були великі витрати. Тут бо не дурно викидалося колись мільярди, щоб підтримувати брехні й убивства. Тепер мільярди витрачалося на те, щоб допомогти нації давати добрих працюючих добробуту й миру. Кращі жнива, ніж на цій ниві, важко й уявити собі. Кожна витрачена копійка робила нарід розумнішим, дужчим, готувала йому необмежене панування в ближчій майбутнім. І все безглуздя закидів, що їх робили

з приводу цієї загальної, приступної для всіх освіти, закидів од людей, деклясованих, нічим незадоволених, бунтарів, що звикли до утисків і обмежень старого суспільства, це безглуздя яскраво виявлялося тепер, як класи розсипалися, щоб дати народитися новому суспільству. Буржуазію, що слушно побоювалася цього, буде зметено, так само й церкву, відколи знання перестане бути їхнім привілеєм. Та коли раніше син селянина й робітника, піднісшись одразу до вищих ступнів інтелектуального розвитку, до знання, без грошей і з подвоєними апетитами, являв собою мороку для суспільства, небезпеку для нього, бо він мусив був вступити до класи, відвоювати й собі частину од інших, то тепер така небезпека остаточно зникла, бо вже не могло бути людей поза класою, через те, що не існували й класи. Відтепер було нормальне становище: всі могли доходити найвищих ступнів культурности, всі мали приступ до першої-ліпшої корисної громадської діяльності. Освіта виконала своє революційне завдання; вона була відтепер навіть силою й ладом нації, тією владою, що разом і поширила й зміцнила її братерство, закликала всіх працювати на щастя всіх так, щоб жодна сила не залишалася осторонь у забутті.

Але запровадити загальне широке навчання, повести до культури націю, щоб вона давала багате жниво, стало можливо лишь після того, як церкву позбавлено права навчати. Безперечно, відокремлення церкви від держави, а потім скасування бюджету на релігійний культ, що сталося в наслідок відокремлення, остаточно визволили країну й дозволили їй краще матеріально забезпечити світські школи. Піп уже не був службовцем; католицька віра не мала вже сили закону; йшов до церкви той, хто хотів, наче до театру, і за це мав платити. І церкви поволі спорожніли, а найбільше спорожніли вони від того, що більше не виховували самі вірних, нещасних, задурених істот, потрібних їм, щоб наповнити свої храми. Потрібні були довгі й жахливі роки перше, ніж мати можливість вирвати таким способом дитину з рук церкви—виховательки, вікової отруйниці, що панувала за допомогою

облуди й жаху. З першого ж дня вона гаразд усвідомлювала, що їй треба вбити істину, раз вона не хотіла сама загинути; і як люто боролася ж вона, який чинила скажений опір, щоб затримати неминучну поразку, всемогутній вплив освіти, що, нарешті, визволилася. Кінець-кінцем, до церкви почали ставитися, як до перекупки, що торгує отрутою й що до неї треба надіслати поліційного комісара, зачинити її крамничку. Вона, що творила догмати й визнавала непохитну владу, що діяла мечем і залізом, як і її бог, насмілилася закликати волю, щоб у злагоді з нею продовжували своє паскудне діло поневолення. І тут виплила потреба в законах соціального захисту. Примушені були, за допомогою закону, унешкодити її, позбавити її членів, ченців і попів,—права навчати. І який галас счинився знову, намагалися викликати громадську боротьбу, підбурити батьків, щоб ті встали на оборону церкви. Релігійні ордени, вигнані в двері, повернулися через вікно з упертістю людей, що рахують на вічне довір'я, посіяне від них у людських душах. Хіба ж зникли вже облуда, забобони, мізерна полохливість людська, хіба ж не мали вони ще вічності в своїм розпорядженні? Тільки, їм треба було зберегти для цього в своїх руках виховання дитини, продовжувати справу затьмарювання майбутнього. Але поволі прийдешній день унікав у них разом з дитиною, бо настав час, коли католицька церква почала конати під руїнами своїх дурних догматів, що похитнулися, зруйнувалися під натиском науки. Істина перемогла, школа, що існувала для всіх і заради всіх, виховувала людей, що мали знання й хіть.

Отже, не було того дня, щоб Марк не констатував щасливої перемоги, поширення розуму й добробуту. Він один залишився живий од того бадьорого покоління, що стільки змагалось, стільки терпіло. Добрий Сальван перший вийшов з кону, потім слідом за ним пішли панна Мазелін і Мін'йо. Але з усіх смертей найболючіше вразила Марка смерть Сімона й Давіда, двох братів, унесених один по одному за декілька днів, наче так вимагав щільний зв'язок їхнього героїчного братерства. Пані Сімон пішла на той світ попереду їх.

Отже, всі сучасники ганебної справи мирно спочивали під землею, лежачи один біля одного, добрі й злі, герої й злочинці, в вічній тиші. Багато навіть дітей, онуків померло раніше батьків, бо смерть без перестанку робила своє приховане діло, косила людей наче для того, щоб угноїти поля, де виростуть інші люди. Марк, залишивши Жонвіль, переїхав до Майльбуа з Женев'євою, щоб оселитися на першій поверху подарованого Сімонові будинку, що перейшов до рук Жозефа і Сари, сина й доньки Сімонових. Сара й її чоловік Себастьян мешкали завжди в Бомоні, де цей останній продовжував керувати нормальною школою. Але Жозефові, що підупав на ноги й був майже безсилий, довелося взяти відставку. Його дружина Луїза облишила разом із ним майльбуанську школу, й вони обидва влаштувалися на другому поверсі дома. Так поділила його між себе родина і рада була такому з'єднанню останніми солодкими годинами старости. А втім вони не зовсім покинули справу навчання. Вони мали щастя продовжувати це добре діло через своїх нащадків, бо Франсуа й Терезу призначено на вчителя й учительку тієї ж майльбуанської школи, що в ній таким чином, працювали одне за одним, онуки після батьків і матерів, дідусів і бабунь.

Ця радість жити один біля одного в ніжній любові тривала вже два роки, як велика драма засмутила родину. Франсуа, в цілковитім розквіті своїх тридцяти чотирьох років, досі такий ніжний до своєї дружини Терези, покохав одну дівчину. Це була одна з тих божевільних пристрастей, що спустошують душу людську. Коллет Руділл, дівчина двадцяти восьми років, була донька однієї дуже богомільної вдови, що допіру вмерла. Гомоніли, що вона була донька панотця Теодоза, колишнього сповідника її матері. Коллет дуже скидалася на нього, мала чудову голову, рожеві уста і жагучі очі. Вдова жила на ренту, що її старший син Фостен, на двадцять років старший од сестри, чимало перевів і залишив цій останній ледве на шматок хліба. Невеличка купка людей, що залишилася від колишньої могутньої клерикальної партії, зацікавилася ним. Кі-

нець-кінцем, йому знайшли посаду. Вже кілька місяців він працював за сторожа в маєтку Дезідерадському, проданому за борги, зразу ж після панотця Крабо. Сусідні громади купили його, щоб улаштувати тут народній санітарний дім для видужування й відпочинку на кшталт Вальмарійського, колишнього єзуїтського коледжу, переробленого вже в чарівний захисток, де місцеві робітниці видужували після надто важких пололів. А Коллет мешкала сама в Майльбуа, майже супроти школи, поводитися дуже вільно, й, напевно, вогонь її гарних жагучих очей, усмішка її червоних уст багато допомогли зародженню пристрасти, що цілком опанувала Франсуа.

Коли Тереза вперше застукала з нею чоловіка, її охопив сумний гнів, бо це вражало не тільки її. Це батькове божевілля мусило відбитися і на його доньці Розі, що їй незабаром мало стати дванадцять років. Спочатку вона хотіла поскаржитися батькові й матері— Себастьянові та Сарі, щоб вони порадили їй, що їй робити. Вона казала про розлуку, вважаючи за краще дати волю чоловікові, що не кохав її більше й брехав їй. Але вона була дуже спокійна, непохитна, не втрачала звичайної розсудливості. Отже, вона зрозуміла, що краще за цим разом дарувати йому все. Марк і Женев'єва, прикро вражені цим неладом, довго переконували Франсуа. Той видавався дуже засмученим, визнавав, що він неправий, приймав найдужчі докори. Але в його визнанні своєї помилки найгірше було те, що він був якийсь наляканий, з виразом болю на обличчі. Очевидячки, боявся, що його дуже каратимуть, і він нарешті поступиться. Ніколи ще Марк так глибоко не відчував, яке нестале щастя. Значить, замало дати освіту людям, шляхом істини вести їх до справедливості. Треба ще, щоб пристрасть не точила їх, не повертала їх одного проти одного, наче нещасних божевільних. Протягом усього життя він змагався, щоб світло знання витягло дітей з темної в'язниці, де стогнали їхні батьки, і він гадав, що дав цим велике щастя своїм близьким, раз він давав його іншим. А от тепер із сімейного вогнища його внука, такого вільного від помилки, внука, що

мав такий здоровий глузд, починалося інше страждання, вічне щастя й вічне мордування від кохання. Не треба було пишатися своїм знанням і покладати всю свою силу на нього. Треба ще бути готовим страждати від свого серця, зробити його бадьорим на той випадок, коли його видиратимуть, а це завжди можливо, — не вірити тому, що досить робити добро, щоб бути забезпеченим од ран зла. Марно Марк повторював собі все це, примушував себе бути скромним, бачивши що його місія виконана. Проте, він почував великий смуток, спостерігаючи, як нещасні люди залишають з доброї волі шматки свого тіла на всіх будяках уздовж дороги, затримуються й одмовляються йти до щасливого Міста.

Надійшли вакації, й раптом Франсуа зник. Здавалося, він чекав тільки на те, щоб звільнитися від шкільних лекцій, і вирушив з Коллет. Вікна її квартири, що виходили на Велику вулицю, стояли зачинені. Родина хотіла загасити скандал, розповідала, що Франсуа, трохи хорий, вирушив із своїм другом за кордон лікуватися на водах. В Майльбуа наче всі мовчки умовилися, вдавали, ніби згодні з цим поясненням, з співпочуття до Терези, нещасної покинутої дружини, вчительки, що її всі дуже любили. Але всі добре знали справжню причину від'їзду її чоловіка. Вона своєю поведінкою просто вражала в цих сумних обставинах. Не було в неї гніву, нічим не виявляла своїх перечувань, ховала свої сльози й залишалася на своїй роботі з дивною гідністю. І найбільшу ніжність виявляла вона до своєї доньки Рози, намагаючись розрадити її. На жаль, вона нічого не ховала від неї намагалася любити її за двох. Перед нею вона виявляла пошану до її батька, не зважаючи на його помилку.

Збіг місяць. Марк, у розпачі, дуже зажурений, ходив до неї щодня. І от раз якось увечері драма таки сталася. Коли Роза вийшла погуляти час після півдня в сусіди-подруги, він застав Терезу саму; вона ридала, заховавшись від людських очей. Довго намагався він подати їй хоч якусь надію. Потім, коли насунулася ніч, що лягла наче тягар перед наближенням бурі, він

мусив покинути її, так і не побачивши Рози, що забарилася в своєї близької приятельки. І коли, кваплячись повернутися до Женев'єви, він переходив за школою вузьку темну площу, куди виходило вікно колишньої Зефіренової кімнати, він почув глухий шум, кроки й вигуки.

— Що там? що там? спитав він, наблизившись. В жилах йому застигла кров невідомо від чого. Опанував жах, що прийшов з невідомого. Нарешті, він помітив, що в тіні стоїть людина. В цій людині він упізнавав Марсуйє, небожа колишнього мера Філі, що був за сторожа в Сен-мартенівській церкві, де купка боговірних утримувала ще попа.

— Що це? спитав він, здивований, що той махав руками і розмовляв сам до себе.

— Марсуйє теж упізнав його.

— Та не знаю, пане Фромане, заговорив він якось уривчасто, теж з переляканим виглядом. Я йшов з Капуцинської площі, коли почув дитячі зойки, що уривалися від жаху, і коли я щосили підбіг, то побачив чоловіка, що тікав що було духу, а на землі лежало це мале тіло... Тоді я загукав і собі...

— Справді Марк розгледів на землі бліде нерухоме обличчя. В нього народилася підозра, чи не хотів Марсуйє згвалтувати цю дівчину, тим паче, що він бачив у його руці щось біле.

— А що це за хустку ви тримаєте в руках? спитав він.

— Це ж хустка, що я її підняв щойно біля жертви. Очевидячки, злочинець хотів заглушити її вигуки і, мабуть, загубив її, рятуючись.

Марк уже не слухав. Він швидко нахилився над маленьким тілом, і раптом з його уст вихопився вигук жахливого болю.

— Це ж Роза! наша маленька Роза.

Жертва була та чарівна дівчинка, що на руках Люсьєн піднесла квіти Сімонові підчас його тріумфу тому десять років. Урода, її чарівність збільшилася. На білім обличчі, облямованім тонким білявим волоссям, були ямки, і воно завжди усміхалося. Уявити злочин

було легко: в час, коли вже насувалася ніч, дитина поверталася цією пустельною площею. Якийсь бандит, що підстерігав її, кинув її тут, згвалтувавши, а сам утік, застуканий на місці злочину. Зомліла, наче мертва, вона все ще не рухалася й лежала в своїм біленькім у квіточках святковим убранні, що матір дозволила їй одягти, коли вона йшла до подруги.

— Роза! Роза! гукав у нестямі Марк. Чому ти не відповідаєш мені, моя мила? Одне слово, скажи мені, тільки одне слово.

І він ніжно доторкнувся її, боячись, що вона почне знову кричати. Марк не насмілювався ще підвести її з землі і говорив сам до себе:

-- Вона тільки в нестямі; я чую, як вона дише. Але мені здається, що вона собі щось розбила. Ох! лихо не спить. Ось на нас знову впало велике лихо.

Його охопив непереможний жах, наче відроджувалося все те, що вже минуло. Ось під цим самим трагічним вікном, біля тієї ж кімнати, де Горгій згвалтував був і задушив маленького Зефірена, він знайшов свою правнучку, свою улюблену Розу, цю чарівну малу жінчину дванадцяти років; її брутальне звалтовано, поранено.

Врятувало її тільки те, що тут випадково находився перехожий. Кому ж заманулося відновити цей жах? Яке нове й довге поневіряння й горе віщував подібний злочин? Наче під раптовим світлом блискавки за одну страшну хвилину перед його очима перебігло все його життя. Він пережив знову всю боротьбу, всі свої страждання.

Тимчасом Марсуйє стояв тут біля нього з хусткою в руці. Зрештою він поклав її собі в кишеню, з якимось ніяковим виглядом, наче щось не договориючи. Він дуже хотів, щоб цього вечору він і близько не був біля цієї площі.

— Краще було б не залишати її тут, пане Фромане, сказав він, нарешті. Ви не досить дужі. Та, коли хочете, я можу взяти її й на руках однесу до матері. Це ж два якихось кроки.

Маркові довелося погодитися. Він пішов за сторо-

жем, що, маючи дужі м'язи й руки, тихесенько підняв Розу, не повернувши її до пам'яті. Так дійшли вони до безталанної матері. І який удар був для неї, коли принесли до неї її улюблену дитину, її єдину радість, принесли непритомну, бліду, в її світлім убранні з розпущеним білявим волоссям. Сукня була пошматована, видране волосся зачепилося за мережево косинки. Боротьба, мабуть, була жахлива, бо на покручених руках лишалися синьці, а права рука висіла наче переламана.

Тереза в нестямі безугавно повторювала одну фразу, що врилася від сліз:

— Розо, моя маленька Розо! вбили мою маленьку Розу.

Марно Марк звертав її увагу, що Роза ще дихала, що на ній не було ані краплі крові. Марсуйє підняв дівчинку, щоб покласти її на ліжко. Раптом вона розплющила очі, подивилася навколо себе з невимовним подивом. Потім вона почала тремтіти й уривчасто благати:

— Ой! мамо, ой! мамо, візьми мене, заховай мене, я боюся.

Зворушена тим, що вона отямилася, Тереза впала на ліжко, охопила її своїми руками, притиснула до грудей і, не тямлячи себе від зворушення, не могла знайти слів.

Марк, пославши помічницю, що була тут, по лікаря, теж глибоко зворушений тим, що бачив стільки незрозумілого, захотів негайно все з'ясувати.

— Моя кохана, що трапалося? можеш ти нам сказати?

Роза подивилася на нього одну мить, наче для того, щоб його розпізнати, а її затуманені оченята почали чогось шукати по темних кутках кімнати.

— Я боюся! я боюся, дідусю!

Ніжно почав він її допитувати, заспокоювати.

— Ніхто не товаришував тобі, коли ти поверталася від подруги?

— Це я сама не захотіла. Додому так близько, що треба тільки стрибнути. Ми дуже забарилися за забавками, я боялася, що ще дужче мене затримають.

— Значить, люба, ти бігла й на тебе хтось кинувся? Тут дитина почала знову тремтіти, перелякана, й не відповідала. Треба було повторити питання.

— Хтось кинувся на тебе?

— Так, так, хтось, пробурмотіла вона, нарешті. Марк дав їй трохи заспокоїтися, гладив її по голівці, поцілував у чоло.

— Розумієш, треба, щоб ти сказала нам... Цілком зрозуміло, ти кричала, пручалася. Злочинець хотів затулити тобі рота, потім кинув тебе на землю.

— О! дідусю, це скоїлося так швидко. Він схопив мене за руки, крутив їх. Безперечно, він хотів приголомшити мене й унести на спині. Мені так було боляче; мені здавалося, що я помру й я впала, а далі нічого не знаю.

Маркові відлегло від серця. Він переконався, що дитину не згвалтовано, бо Марсуйє запевняв, що прибіг на її вигуки. Потім він знову заговорив:

— А ти змогла б впізнати ту людину?

Знову дригота пробігла Розиним тілом. Очі їй почали блукати, начебто страшний привід випростався перед нею від найменшого нагадування. Потім вона закрила собі обличчя рученятами й занурилася в довге мовчання. Коли вона, звернувши впертий погляд на Марсуйє, не вигукнула, Марк, принаймні, з цього впевнився, що він помилявся, підозрюючи деякий час останнього. Проти, йому забажалося ще дещо спитати в цього свідка. Він казав правду, що тільки проходив, чув зойки, але, може, він казав не все, що знав.

— От ви говорили, що бачили, як невідомий тікав. Може, ви могли б його впізнати?

— О! пане Фромане, не думаю. Він пробіг поуз мене, але було зовсім поночі. І потім я був такий збентежений!

Проте, сторож, що не міг заспокоїтися, трохи про- балакався:

— Мені здається, проходячи він сказав щось... „Дурний“!

— Як? „Дурний“! перепитав Марк, дуже здивований. Чого він саме це сказав?

Але схаменувшись, що вихопився з цією подробицею, й розуміючи, що найменше визнання може бути важливим, Марсуйє поквапився затушкувати сказане.

— Але це не певно, я чув тільки невиразне бурмотіння. Ні, ні, я напевно не впізнав би його.

Потім, як Марк попросив у нього хустку, він якось ніяково витяг її з кишені й поклав на стіл. Це була звичайнісінька хустка, одна з тих хусток, що їх виробляють сотнями і на них вимережують великі ініціали червоними нитками. На цій хустці був ініціал велика літера ф, але як доказ, вона мало важила, коли будувати звинувачення тільки на цій речі, бо такі хустки можна десятками здібати. Їх продавали в усіх крамницях.

Тереза ніжно обняла Розу і в ці обійми вклала все своє серце.

— Зараз прийде лікар, моя люба, я не хочу тривожити тебе, поки він не буде тут.... Від цього тобі нічого не буде. Тобі дуже боляче? скажи мені.

— Ні, не дуже, мамо... Тільки руку дуже палить, і вона важко висить на плечі.

Впівголоса Тереза продовжувала розпитувати, намагаючись своєю чергою посповідати доньку, бо її бентежила ця таємниця замаху. Чого хотіла від неї та людина? що вона робила? чому кинулася на дитину? Але від кожного питання, Роза знову не тямилася, знову заплющувала очі, ховала обличчя в подушку, наче нічого не хотіла більше ні бачити, ні чути. Вона почала дуже тремтіти, як її матір напостоювала й благала її сказати, чи не знає вона цієї людини, чи не змогла б її впізнати. І раптом у неї вибухли голосні ридання; в нестямі, наче маяла, дівчинка переказала їй усе, серце їй краялося. Говорила вона голосно, а їй здавалося, що каже матері на вухо, їй самій.

— О! мамо, мамо, мені так сумно!.. Я його добре впізнаю, це був батько, що чекав на мене за рогом і кинувся на мене.

Вражена здивованням, Тереза підвелася.

— Твій батько! що ти верзеш нещасна дитино.

Марк тремтів; він чув також, як і Марсуйє. І він наблизився, з рухом великого сумніву.

— Твій батько! це неможлива річ... Ні, ні, моя крихотко, це тобі примарилося.

— Ні, ні! батько чекав на мене за школою; я його добре впізнала з його бороди й капелюха... Він хотів мене взяти, а що я не дозволила йому понести мене, він кинув мене додолу, скрутивши мені руку.

І вона вперто наполягала на своєму, не зважаючи на те, що докази були недостатні. Людина і пари з вуст не пустила, а Роза говорила все тільки за бороду й капелюха, бо не пригадувала нічого іншого, навіть обличчя, що ховалося в тіні. Але це був її батько; здавалося, ця думка не покидала її, наче кошмар. Може, він народився від того, що вона бачила, як страждала її мати після від'їзду свого невірного чоловіка.

— Це неможливо, це божевілля, повторював Марк голосом, що в ньому відбивався протест усієї його істоти. Якщо Франсуа хотів узяти дитину, він не поводився б з нею так жорстоко, ледве не вбивши її. Тереза теж висловила спокійну непохитну певність.

— Франсуа нездатний до такого акту. Він завдав мені багато болю, я визнаю це, але я захищатиму його, коли це буде потрібно.... Ти помиляєшся, моя бідна Роза.

Проте, вона взяла й почала розглядати хустку, що залишалася на столі, і — не могла стримати сумної дриготи: вона пізнавала цю хустку. Таких вона сама купила цілу дванадцятку з ініціалами — великою літерою Ф, у сестер Ландуа, в крамниці на Великій вулиці. Вона зараз полізла до шухляди в комоді; десять таких самих хусток ще лежало там. Франсуа, тікаючи, забрав з них тільки дві. Але вона притамувала в собі неприємне почуття, що від нього вся її істота зледеніла й виявляла таку ж непохитність, таку ж переконаність.

— Справді, хустка подібна до його... Але це нічого не визначає; це був не він; я ніколи не пристану до того, що він винний.

— Ця сцена, здавалося, здивувала Марсуйє... Стоячи ввесь час віддалік з виглядом людини, що не знає, як залишити цих людей у їхньому стражданні, він аж

очі вирячив, почувши оповідання дитини, а випадок з хусткою, очевидячки, до краю його приголомшив. Потім, коли, нарешті, прийшов лікар, приведений помічницею, він скористувався з нагоди і зник. Марк перейшов до їдальні чекати висновку обслідування лікаря. В Розі справді була зламана права рука; але це пошкодження не являло жодної небезпеки. Крім поламаної руки й деяких синьців од ударів, на ній не було жодного сліда інших насильств. Побоювання викликало надто велике нервово стрясіння, таке небезпечне для дівчинки її віку. Лікар за годину пішов, вправивши поламану руку, Роза лежала на ліжку не порушна і спала глибоким сном.

Марк послав повідомити Женев'єву й Луїзу, щоб вони не турбувалися його довгою відсутністю. Вони прибігли, перелякані, в розпачі від цієї жахливої історії, що збудила й у них також спогад про колишню жахливу справу. Вийшла до них і Тереза, й склалася наче родинна рада; всі напружено слухали крізь двері, що залишилися розчинені, чи не прокинулася поранена. Марк довго й гарячково говорив. Навіщо Франсуа пускатися на подібний замах? Він міг поступитися перед нападком божевільної пристрасти, втікши з Колетою, але він завжди виявляв себе за дуже ніжного батька; навіть Тереза не скаржилася на його ставлення до дитини. З нього був ніжний, турботливий батько. Тоді, який мотив міг би штовхнути його на це? Не можна було припустити, щоб у нього в невідомій схованці, де він перебував з своєю коханкою, збудилося нагле бажання знову побачити свою доньку, він бо не знав би, що з нею робити. Припускаючи навіть жорстокість до жінки, перекручену потребу ще вразити її цією крадіжкою дитини, коли б вона залишилася сама, не маючи розради, не можна було припустити, щоб батько, замість того, щоб просто вкрасти дочку, жорстоко поведився з нею, поранив її, а потім залишив так у нестямі. Ні, ні! не зважаючи на ствердження Розі, на впізнану хустку, Франсуа був невинний; це було морально неможливо, не зважаючи на всі докази. Але, ставши знову перед такою складною загадкою,

ставши знову перед потребою шукати істини, пустити її між люди, після того, як подія стане всім відома, Марк не ховав свого замішання. Він чекав, що другого дня в цілому Майльбуа тільки й мови буде, що про цю драму. Марсуйє, можна бути певним того, не замовчить. Адже він у ній був і свідок і дійова особа. Усі факти були проти Франсуа; громадська думка накинетися на нього, як колись на його дідуся, єврея Сімона. І в такому разі, як обстоювати його й що робити, щоб запобігти колишній почварній несправедливості?

— Що мене заспокоює, зрештою сказав він, так це те, що часи змінилися. Ми тепер маємо перед собою нарід, освічений, визволений, і я був би здивований, коли б усі не допомагали нам знайти істину.

Запала мовчанка. Тереза, не зважаючи на легку дриготу, що хвилювала її ще, знову підхопила з силою:

— Ви маєте слухність, дідусю; треба насамперед довести невинність Франсуа; я щодо цього не маю жодного сумніву, не зважаючи на найгірші звинувачення... Я забуваю те, що він завдав мені багато страждань. Рахуйте на мене, я допомогатиму вам, що моєї сили.

Женев'єва й Луїза похвалили її.

— Ах! бідолашна дитина! стиха обізвалася остання. Восьми років він кидався мені на шию й гукав: „Мамуню, я тебе дуже кохаю“! Це ніжна, пристрасна людина, й їй треба багато що дарувати.

— Моя доню! сказала в свою чергу Женев'єва, завжди можна знайти допомогу, коли є такі, що люблять. Вони можуть зробити й великі помилки, але любов допоможе їм виправити їх.

Другого дня, як це й передбачав Марк, увесь Майльбуа хвилювався; тільки й мови було, що про замах на крадіжку дитини; поранена дівчинка обвинувачувала свого батька. Згадували за хустку, що її підняв перехожий; її, либонь, впізнала матір. Марсуйє розповідав історію кожному, хто тільки хотів слухати, додаючи дещо ще від себе, кажучи, що він все бачив, все зробив. З Марсуйє була не лиха людина, тільки чваньку-

вата, й любив він прибрехати. Йому лестило, що він став не абихто. В глибині душі побоювався несприятливих обставин, коли справа погано повернеться. Небіж святобожного Філі, він жив з утримання, що давала йому посада сторожа. Платню йому значно зменшено після того, як Сен-мартенівську церкву підтримувала тільки купа вірних, що чимраз танула. Балакали про нього, що він у бога не вірить, вільнодум, і цікавився своєю посадою, що давала йому на хліб, тільки через те, що не тямив заробляти іншого. Купка вірних католиків, що платили йому, вражені своєю поразкою, порожнечою, що панувала в церкві, вхопилася зразу за цю історію. Коли хотіли роздмухати її, щоб скористати з цього вигідного для них скандалу, надісланого безпосередньо від бога. Ніколи вони й не сподівалися на таку нагоду знову почати боротьбу; треба було використати цей подарунок промислу божого й зробити найвище зусилля. І ось знову побачили, як чорні сутани почали нищпорити вулицями, як старі панії почали розбазікувати надзвичайні оповідання. Хтось, невідомо хто, стверджував, що здибав Франсуа ввечері злочину з двома іншими в машкарах людьми, напевне франкмасонами. Франкмасони для своєї чорної обідні, як усі знали, потребували крові молодої дівчинки, і Франсуа, за жеребком мусив був принести кров своєї доньки. Хіба ж це не з'ясовувало всього: дикої жорстокості сектанта, ненатурального вбивства. Тільки в винахідників цієї дурної вигадки не знайшлося газети, щоб надрукувати її, й вони ширили її сами серед простого народу. Того ж вечора вони обійшли ціле місто; їх здибувли навіть у Жонвілі, в Море, по всіх сусідніх громадах. І брехню посіяно; залишалося тільки чекати на отруйне жниво від народньої темноти.

Але так, як і казав Марк, часи змінилися. Всюди дурний і безглуздий винахід приймали з однаковим знизуванням плечей. Це мало вплив колись, як люди були наче малі діти, жадібні до неймовірного. Тепер знали більше й не брали на віру подібної історії, не обміркувавши її. Вперше, дізналися негайно, що Фран-

суа як раз не був франкмасоном. Далі жоден свідок не бачив його; доведено, що він був далеко, в якимсь далекім закутку з своєю коханкою Колет, що зникла з Майльбуа водночас із ним. Та й поза тим була сила доказів на його користь, невинности. Вся країна ставилася до нього, як і його родина: це була людина пристрасна, що могла поступитися перед божевільним бажанням, але з цього був ніжний батько, нездатний на те, щоб зробити замах на свою доньку. Звідусюди надходили прекрасні свідчення; батьки його учнів казали за те, що він ніжно ставився до них; ближчі сусіди вихваляли його за пошану до жінки, навіть під час його захоплення пристрастю.

Проте, перед суспільною думкою стояло формальне звинувачення Рози, наявність такого доказу, як хустка, сцена, що за неї стільки разів оповідав Марсуйє. Це була таємниця, що дратувала, гостре питання, що поставало в розумі всіх здатних одтепер міркувати й досліджувати. Якщо Франсуа, не зважаючи на очевидні обставини, що обтяжували його справу, не був справді винний, отже, цей винний був хтось інший. Хто ж це міг бути? Як його виявити?

І ось, поки правосуддя робило своє діло, проводило слідство, побачили нове явище: прості громадяни приносили свою пайку, вони намагалися сказати все, що бачили, почували й розуміли. Це тому, що в культурних людей була наче загальна потреба правосуддя, побоювання, що може статися помилка. Один з Бонгарів прийшов сам посвідчити, що того вечора, коли зроблено замах, він помітив перед мерією перелякану людину, що, здавалося, прибігла з Капуцинської площі, і це напевне не був Франсуа. Один з Долюарів приніс кресало, що його підняв на бруку за школою. Долюар зауважив, що це кресало, мабуть, випало з кишені злочинця, і що Франсуа не палив люльки. Один з Савенів повторив розмову двох старих паній, і з неї зробив висновок, що винного треба шукати серед знайомих Марсуйє, бо в цього останнього був надто довгий язик у присутності декого з його ближчих знайомих, богомільних людей. А надто сестри Ляндуа, що мали

крамницю мод на Великій вулиці, виявили свою високу інтелігентність і активність. Вони були колишні вчениці панни Мазелін, а втім, усі, що пристрасно прагнули істини, всі добровільні свідки вийшли з рук світських учителів Марка, Жуліка й Жозефа. В сестер Ляндуга з'явилася думка розшукати по своїх книгах прізвища тих, кому вони продали хустки, подібні до тієї, що з неї злочинець марно намагався зробити за-тичку. Вони дійсно знайшли прізвище Франсуа; але нижче, за кілька днів вони знайшли прізвище Фостена Руділля, брата тієї Колет, що за нею вирушив Франсуа. Це була вже деяка вказівка, перший промінь світла, й від нього мусила остаточно народитися істина.

Цей Фостен саме тоді вже два тижні тинявся без посади. Майльбуа, погодившись з сусідніми громадами, купило, нарешті, прегарний маєток Дезідерад, щоб улаштувати там народній палац, дім одпочинку й розради, величезний парк для гулянок, що був одкритий для всіх довколичних робітників, для дрібних ремісників і людей з нижчих верств. Замість того, щоб правити за фортецю конгрегації, як то мріяв панотець Крабо, в цих місцях насолод, у холодку височенних дерев між водограїв і струмочків, між блискучих мрамурів чулися наче вдома, тішилися, нарешті, всі, хто працює, хто заслуговував на відпочинок. Колишній сторож Фостен, креатура останніх клерикалів, облишив маєток, і бачили, як він блукав містом Майльбуа, лихий, заде-рикуватий, й вдавав, що найбільше він має гніву на свою сестру Колет, що її вільне життя, як він казав, вкривало його соромом. Трохи дивувалися цій наглій суворості, бо всі добре знали за цілковите порозуміння, що існувало раніш поміж братом і сестрою, за те, що той постійно розживався на гроші в останньої, коли вони в неї бували. Чи можна поійняти віри гнівові, розпачеві Фостена, що, либонь, лютував, побачивши, як зникла Колет саме тоді, коли в нього не було ані шеляга. Або, може, він грав кумедію, завжди з погодження з сестрою, добре знаючи, де вона знаходиться, й таємно працюючи для неї. Ці питання залишалися не-

розв'язані. Отже, відкриття сестер Ляндуа, що звернуло увагу на Фостена, освітило його у очах усіх. Майльбуанці тоді зрозуміли його дії й слова. За якийсь тиждень слідство успішно просунулося наперед. Спочатку ствердилося Бонгарове свідчення; багато пригадувало тепер, що здивували Фостена на Великій вулиці, з схвильованим обличчям, він повертався й наче хотів дізнатися, що сталося біля школи. І це був справді він; вони формально визнали його, і кресало, що знайшов Долюар, здавалося, належало йому. Люди казали, що бачили його в Фостенових руках. Нарешті, підтверджувалася розмова, що її чув Савен, а саме згода, що існує зв'язок поміж злочинцем й Марсуйє, підтверджувався тим, що Фостен і злочинець була одна й та ж особа, бо церковний сторож і колишній сторож маєтку Дезідерад близько один одного знали. Це був вирішальний факт, слід, що ним треба було неухильно йти, що доведе зрештою до правди. Марк, що стежив за слідством з пристрасною увагою, зрозумів це негайно. І ось він узяв на себе сам допитати Марсуйє. Тепер його вразив стан, що в ньому той перебував тоді, як Марк застукав його біля жертви, після втечі злочинця. Він пригадував, який у того був замішаний, занепокоєний вигляд, як йому не хотілося повертати хустку; і особливо пригадав він, як того здивувало, коли Роза обвинуватила свого батька, й коли Тереза витягла з комоди такі самі ж хустки. А далі виразно пригадалося йому одне слово: „Дурний!“, кинуте в обличчя сторожеві, слово, що його повторив той у своїм замішанні. Раптом він пояснив собі: це була лайка, висловлена одним іншому, що невчасно нагодився і згубив усю справу.

— Знаєте, хлопче, накупчилося багато важливих доказів проти Фостена; його напевне заарештують сьогодні ввечері. Вам не боязко, що й ви будете скомпрометовані.

Мовчки, нахиливши голову, сторож слухав усі докази, що їх перелікував Марк.

— Ну, визнайтеся, що ви його тоді впізнали.

— Як упізнав, пане Фромане? в нього ж немає бо-

роди; він носить кашкет; а в злочинця була борода і на голові маленький круглий капелюх.

Це саме стверджувала й Роза, й цього не можна було з'ясувати.

— О! він міг начепити собі фалшиву бороду, надіти капелюха. А втім він вимовив одне слово; ви ж сами сказали мені за це. Ви напевне розпізнали його голос, коли він вигукнув вам: „Дурний!“

Марсуйє підвів було вже руку, щоб заприсягтися, що людина не висловила ані слова. Але сили облишили його, коли він побачив ясний Марків погляд, втуплений у нього. І чесність, що властива була йому у глибині душі, почала підводитися і не дозволяла йому далі брехати з дурної пихи.

— Розуміється, знову почав Марк, я знаю за ваші стосунки з ним. Мені відомо, що він часто-густо бачив вас і залюбки кидав вам це слово: „Дурний!“ у обличчя, коли ваша соромливість примушувала його знизувати плечима.

— Це правда, поступився Марсуйє, він називав мене дурним, і це, кінець-кінцем, було неввічливо. І спонукуваний далі, чуючи потребу полегшити своє сумління, з свого ж особистого інтересу, коли він не хоче, щоб правосуддя й його вважало за співучасника, він зрештою поступився. Зробив він це і через побоювання, і з потреби служити істині.

— Гарзд, пане Фромане! Так, я пізнав його... Це він кинув мені: „Дурний!“ таким голосом. Розуміється, я не можу помилитися; бо надто багато разів повторював він цей вигук... І напевно в нього була фалшива борода, що він її зняв, як побіг і поклав собі в кишеню, бо ті, хто здибав його на розі Великої вулиці, бачили його в капелюсі, але таким, який він є в дійсності, без бороди.

Марка опанувала велика радість, бо свідчення було щире, і він стиснув руку Марсуйє.

— Ну, я добре знав, що ви чесна людина.

— Чесна людина, розуміється... Бачите, пане Фромане, я колишній учень пана Жуліка, а те ніколи не зникає без сліду, коли вчитель навчив вас, як треба

любити істину. Марно хочеш збрехати, вся твоя істота обурюється й протестує. А потім, раз тепер уміють користуватися з розсудливості, не можливо повірити тим дурницям, що поширюються. І ось я дуже мордувався, чувся зовсім нещасним в глибині душі після цієї сумної історії. Але хіба ж це не так? я нещасна людина; маю, щоб прожити тільки платню з своєї посади сторожа. і мене примушували казати так, як казали колишні друзі мого дядька Філі. Він розпачливо урвав мову, і дві великі сльози забреніли йому в очах.

— Тепер я певний того, що мене виштовхнуть за двері, і я помру з голоду на вулиці.

Марк підбадьорив його, пообіцявши напевно знайти йому посаду. Потім він поквапився облишити його; так захотів він швидше розповісти Терезі за наслідки своєї розмови, за це свідчення, що зрештою змиє з Франсуа пляму злочинця. Вже два тижні Тереза сиділа в головах хворої Розі, непохитно переконана в невинності свого чоловіка. Проте, серце їй нило через те, що не мала вона від нього ніяких повідомлень, не зважаючи на те, що счинився такий галас з приводу замаху. Адже про нього розповідали всі газети. І після того, як дитина почала одужувати, підводилася вже, і рука її вже заростала, все збільшувався мовчазний сум Терези. Сум цей посилювався ще й через те, що вогнище її було спустошене. Раптом, того вечора, як Марк кінчав своє радісне оповідання про розмову з Марсуйє, вона була дуже збентежена, побачивши в дверях Франсуа. То була зворушлива сцена. Вони перекинулися звичайними словами.

— Ти ж не вважала мене за винного, Терезо?

— Ні, Франсуа, заприсягаюся тобі.

— Сьогодні вранці я ще нічогосінько не знав, бо живу дуже відлюдно. Та от випадково стара газета потрапилась мені на очі... Негайно ж я вирушив. Як Роза?

— Їй краще; вона там у кімнаті.

Франсуа не насмівся поцілувати Терезу. Ця остання стояла перед ним, випроставшись, сувора в своїм глибокім збуренні. І от Марк підвівся, схопив обидві

руки внука, здогадуючись з його пополотнілого заллятого сльозами обличчя за драму, що пережив він.

— Ну, розкажи мені все, мій безталанний хлопчику.

Франсуа щиро розповів за своє божевілля кількома фразами, вимовленими з дріготою. Розповів за свій наглий од'їзд з Майльбуа в обіймах Колет, що довела його до божевілля. За те, як вони заховалися в однім малолюднім бомонським кварталі, в кімнаті, що з неї майже не виходили. Промайнуло два тижні відлюдного життя. Вони збігли в лихих бурях, надзвичайних примхах цієї циганки серцем, у взаємних докорах, сльозах, навіть бійці. Потім раптом вона втекла, зникла після останньої сцени, коли вона навіть кидала йому, що було під руками в голову. Прошло вже три тижні від того часу. Спочатку він чекав на неї, а потім відчувся наче похований у цій нікому невідомій кімнаті. Його охопили там розпач і гризоти сумління, і він не знав, як йому повернутися до Майльбуа, до своєї дружини, що її, за його словами, він не припиняв любити й серед свого божевілля.

Поки він говорив, Тереза стояла, відвернувши голову, все ще непорушна. А коли він замовкнув, вона сказала:

— Мені не треба знати цих речей... Я знаю тільки те, що ти повернувся, щоб одповісти на звинувачення, яке на тебе накидають.

— О! зауважив ніжно Марк, з даного моменту ці звинувачення вже не існують.

— Я повернувся побачити Розу, сказав Франсуа, й повторюю, що я був би тут другого дня після замаху, коли б я знав усе.

— Гаразд, сказала Тереза. Я не завважаю тобі побачити свою дитину; вона там, ти можеш увійти. І тут сталася надзвичайна сцена. Марк стежив за нею з пристрасним інтересом. Роза сиділа в фотелі з рукою, що була на пов'язці й лагодилася читати. Почувши рип одчинених дверей, вона підвела голову і з уст її зірвався тремтливий крик, що в ньому були й радість і жах.

— О! тато!

Вона випросталася. Потім раптом мов залякла.

— Та це був не ти? скажи, тато, того вечора... Людина була менша на зріст і мала іншу бороду.

Переляканими очима вона продовжувала роздивлятися на батькове обличчя, наче воно видавалося їй відмінним од того, яке уявляла собі після від'їзду батька з Майльбуа, коли вона бачила сльози покинутої матері. Невже ж вона уявляла його злим, і з гладкішим станом, з лихим обличчям людожери? Тепер вона пізнала татка з доброї усмішки, що вона її так любила, і коли він повернувся, так це напевне для того, щоб не було більше плачу в домі. Потім вона почала тремтіти, бо наслідки її помилки здавалися їй страшними.

— А я ж тебе обвинувачувала, тато, я вперто запевняла, що та людина був ти!.. Ні, ні, це був не ти; я брехуха, я повторюватиму це жандарам, коли вони прийдуть за тобою!

Вона знову впала на фотель і гірко розридалася. Батькові треба було взяти її до себе на коліна, ніжно поцілувати її й заприсягтися, що всім злигодням тепер край. Він сам казав уривчастим од зворушення голо-сом. Отже, він був надто жорстокий, коли добрав такого бридкого вигляду в уяві його дочки, й коли вона вважала його здатним поставитися так жорстоко до неї.

Тереза слухала, намагаючись залишатися спокійною. А втім вона жадним словом не обізвалася. Стурбований, дивився на неї Франсуа, наче для того, щоб узнати, чи приймуть його знову до цього вогнища, що він сам зруйнував. Марк, зваживши, що вона ще сувора і мало здатна подарувати чоловікові його провини, вирішив краще забрати внука й дати йому притулок у себе, чекаючи на сприятливіший час. Того ж вечора представники правосуддя з'явилися до квартири Фостена. Його звинувачували в тім, що він учинив замах на крадіжку дитину, маленької Розі. Але його не знайшли: приміщення стояло замкнене; мешканець зник, і всі пошукування були марні, ніде не могли його знайти. Зрештою стали думати, що він подався до

Америци. Його сестру Колет теж марно шукали; вона очевидно, поїхала разом з братом до Америци. Ніхто її не бачив ні в Бомоні, ні в Майльбуа. Справа так і залишилася нез'ясована; існували тільки здогади. Чи були брат і сестра співучасники? Може, Колет робила за пляном якоїсь змови, завізши Франсуа, а, може, Фостен просто гадав скористатися з становища, створеного цією втечею. Найбільше цікавило, чи був тут за його спиною хтось старший, голова й воля, що все це вигадали, підготували, щоб зробити останній напад на світську школу, почавши нову Сімонову справу. Ці різні пояснення можна було тільки припускати, бо були лише факти, і, кінець-кінцем, усі були певні того, що тут була таємна змова й пастка.

Отже, яке полегшення відчув Марк, коли побачив, що справу зрозуміли, вона освітлена, відтепер нешкідлива. Ця нова спроба повернутися до колишніх пакудств, це останнє намагання забруднити світську школу спочатку збентежили його. Він перестав хвилюватися, відколи побачив, як швидко здорова суспільна розсудливість робила своє діло, встановлюючи осяйну істину. Докази проти Франсуа були такі ж важкі, як і колишні докази проти Сімона. Сама дочка звинувачувала його, і марно вона відмовлялася б від своїх слів, бо тоді можна було б сказати, що це вона поступилася під тиском сім'ї. Колись жаден свідок, жаден з Бонгарів, Долюарів, Савенів не зважився б сказати за те, що він бачив або чув, з побоювання скомпрометувати себе. Раніше ніколи б Марсуйє не став би полегшувати своє сумління. Поперше тому, що він не почував би в тому потреби, а потім і через те, що підвелася б на ноги вся могутня партія підтримувати й уславлювати його брехню. Була тоді дужа конгрегація, що отруювала все, робила з помилки догму, культ. Щоб полекшити Римові змагання з вільною думкою, вони спритно використовували політичні партії, привертали на свій бік, кидали їх одну на одну, сподіваючись, що вибухне якась громадянська війна і розіб'є націю на дві ворожі частини. Тоді вона пануватиме найбільше над бідними й темними людьми. А тепер, коли Рим переможено,

коли конгрегація зникла, коли жаден єзуїт не міг за-
тьмарювати голови, перекручувати факти, розум люд-
ський став активний, бо він був свідомий й чимраз
більше визволявся. Та з'ясувати цю розважність і ло-
гічність можна було тільки тим, що нарід, нарешті
освічений, нарід, що звільнявся від вікової темряви,
ставав здатний до істини й справедливості.

Але ще одна турбота залишалася в Марковім серці,
не зважаючи на радість перемоги,— розлучення Фран-
суа й Терези. Це було водночас питання про щастя
чоловіка й жінки, що могло існувати тільки за цілко-
витого їхнього порозуміння. Але не могло бути ніякої,
хай безглуздої, надії вбити людські пристрасті, завадити
нешасному людству стікати кров'ю під батогом при-
страсти. Завжди будуть розбиті серця, тіла, що тер-
плять й ревнують. Та хіба ж не міг він сподіватися,
що жінка, звільнена, підвівшись до рівня чоловіка,
віддаватиметься вже не з такою загостреною статевою
боротьбою. Вона принесе з собою більше спокійної
жіночої гідності. Вже з недавньої драми, з приводу
крадіжки Рози, видно, як жінки виявили себе за дру-
зів справедливості, допомагаючи всіма своїми силами
відкрити правду... Вони визволилися від церкви; не
тяжили вже над ними низькі забобони, жах пекла, без-
межна покірливість попівській владі. Жінка не була
вже за служницю, що кидається до ніг попа, за статъ,
що сама визнавала свою гріховність і що мстилася за
це, руйнувала й дезорганізувала все. Відтепер вони не
були вже за страшну пастку гріха й не намагалися, як
раніше, за таємною порадою керівників їхнього сумлін-
ня, опанувати чоловіків для шкідливого тріумфу релі-
гії. Вони стали справжніми дружинами й матерями після
того, як їх вирвали з лабет отруйної брехні про бого-
чоловіка, цього Ісуса, що робив стільки нещасних.

Чи не треба ж було їм скінчити діло, доклавши
багато мудрости й добрости до своїх завойованих прав,
до загальної скарбниці культури, що робила з них
вільних людей.

І ось у Марка з'явилася думка зібрати всіх родичів
до школи, до великої клясної залі, де вчив колись він

сам, а після нього Жозефе і Франсуа. Ці збори мали якийсь урочистий характер. Вони відбулися раз якось після півдня наприкінці вересня. Сонце яскраво світило й заливало своїми ласкавими проміннями учительський стіл, школярські лави, мапи й малюнки, повішені на стінах. Прийшли Себестьян і Сара з Бомону, Клеман і Шарлотта з Жонвілю, з донькою Люсьєн. Повідомлений за кілька днів, Жозеф повернувся напередодні з подорожі, дуже схвильований усім тим, що скоїлося під час його відсутності. Нарешті, сам Марк з Женев'євою з'явилися на родинне свято з Луїзою й Жозефом і привели з собою Франсуа. На нього чекала в клясі дружина Тереза з донькою Розою. Всіх зібралося дванадцяттеро. Спочатку всі мовчали.

— Мила Тереза, сказав, нарешті, Марк, ми не хочемо надуживати твоїм почуттям і зібралися тут тільки для того, щоб побалакати по-сімейному... Безперечно, ти мордуєшся в глибині душі. Але ти не знала того великого, глибокого смутку, коли здається, що чоловік і жінка з'явилися з двох різних світів і щоденно помічають, як безодня, що поділяє їх, росте начебто ніколи вже їм не з'єднатися. Жінка, що була в руках церкви, її рабою, залишалась зняряддям мордувати чоловіка, що вже визволився. Скільки сліз пролито, скільки вогнищ зруйновано!

Знову запала мовчанка; потім заговорила Женев'єва:
— Так, мій добрий Марко; колись я тебе зовсім не розуміла й дуже мордувала, і ти маєш слухність, пригадуючи ці погані роки. Це мене не вражає тепер, бо я мала силу визволитись від полону церкви. А скільки жінок залишилося в глибині старої в'язниці. Вони там конають. І скільки сімей переживають горе. Я сама ніколи не могла вилікуватися. Завжди боялася, що мене знову обплутають, до того почувала в собі могутню спадковість, перекручення й божевілля від початкового виховання. І тільки завдяки тобі, твоєму міцному розумові, твоїй діяльній ніжності, я змогла сп'ястися на ноги... Спасибі тобі, мій добрий Марко!

Щасливі сльози з'явилися їй у очах; она продовжувала з хвилюванням, що дедалі зростало.

— Ах! бідна моя бабуня, бідна моя мати!.. Так, мені шкода їх; я бачила їх такими нещасними, і вони так страждали від того шумування, що їх руйнувало. Їх наче викинуто з їхньої статі, і вони терпіли своє добровільне мученство. Жахлива була вона, бідолашна бабуня, але вона не знала жадної радості, жила весь весь вік пригнічена від церкви; чому ж їй було не мріяти про те, щоб підкорити собі інших у її сумнім зреченні всього. А моя безталанна матір! яким довгим конанням було її життя після того, як вона пізнала смак насолод кохання і знову підпала цілком у полон облудної релігії, що сіє смерть, заперечує всі сили й усі радощі життя!

Пройшли перед її очима дві жінки, що вже давно померли, одна — пані Дюпарк, і друга — пані Бертеро, дві невгамовні богомільні жінки іншого віку. Перша з них — цілком віддана тодішній немилосердній церкві що руйнувала все, друга — дещо ніжніша, що вмерла від розпачу, не насмілившись спробувати розірвати свій ланцюг. Женев'єва здавалося, бачила їх перед очима. Пригадувала себе, внучку і дочку, що її шматувала жорстока боротьба. Пригадувала, як її мордувала завжди ця боротьба, якою щасливою почувалася вона тоді, як розправила крила, стала вільна і повернулася до життя, до здоров'я. Очі Женев'євині потім утопилися в Луїзу, дочку. Та ніжно усміхалася їй і, нахилившись, поцілувала матір.

— Мамо! ти найбільше заслуговуєш на пошану, ти найгероїчніша жінщина, бо ти змагалася, терпіла. Ми тобі мусимо завдячувати перемогу, тобі, що заплатила за це річками сліз... Я пригадую. Я, твоя донька, не маю в тім великої заслуги, що остаточно визволилася від минулого; і коли я була дуже спокійна, дуже розсудлива, коли мене не бентежило тремтіння від помилки, так це тому, що я скористувалася з щасливої науки, що через неї усім нам серце колись сходило кров'ю в нашім нещаснім домі жалоби.

— Замовчи ти, облесниця! сказала Женев'єва, сміючись і цілуючи її в свою чергу. Це ти дитиною врятувала нас, своїм молодим міцним і спритним розу-

мом, що його обережне втручання перемогло всі перепони. Тобі завдячуємо ми свій мир; з тебе була перша визволена мала жінщина, з розумом і волею, що вирішила приносити щастя на цім світі.

Тут Марк узяв знову слово, звертаючись до Терези.

— Моя мила дитино! тебе ще не було тоді на світі, й ти не знаєш цих речей. Ти прийшла після Луїзи й, ще більше визволена, не знала ніякого хрищення, ніякої сповіді й причастя. Для тебе проста річ жити вільним життям, як самодовільна особа, що має право на власне існування без жодних зв'язків, крім свого розуму й сумління, вільних од релігійної облуди, соціальних забобонів. Але для того, щоб ти досягла цього матері, бабуні пройшли крізь жорстокі кризи, найгірше божевілля, найгірші мордування. Як і для всіх соціальних питань, єдиний порятунок і тут був у навчанні. Треба було дати освіту жінці, щоб вона посіла біля чоловіка своє законне місце людини, рівної йому, його товаришки. І в цьому полягала перша потреба, умова людського щастя, бо тільки визволена жінка могла визволити чоловіка. Доки вона була служниця, співучасниця попа, знаряддя реакції, шпигунства й чвар у сім'ї, чоловік і сам був прикутий, нездатний до відважної й рішучої дії. Сила кращого майбутнього полягає в безумовній згоді подружжя... І зрозумій, моя мила, наш сум, коли ми бачимо, що лихо знову відвідало нас. Між тобою й Франсуа немає більше прірви, різних вірувань. Ви — люди одного віку, однієї й тієї ж освіти. Він уже не володар твій за законами й звичаями, і ти не затайлива служниця його, завжди здатна до помсти. Ти маєш ті самі права, ти особа, що користуєшся з життя, за своїм власним бажанням. Ваш лад повинен керуватися тільки розумом, логікою, життям. Цього повинна прагнути пара, щоб жити здорово й повно. І ось цей мир знову порушений. Тут виявилася вічна несталість людська. Але вам треба покликати на допомогу всю вашу волю, щоб знову відродити щастя.

Тереза слухала дуже спокійно, з гідністю, а разом з тим й з великою пошаною.

— Я знаю все це, дідуню, і ви марно гадаєте, що

я за це забула. Але чому Франсуа мешкає в вас уже декілька днів? Йому слід було залишитись тут. Тут є два приміщення, одне для вчителя, друге для вчительки. Я не заважаю йому влаштуватися в першій, а я займу друге. Таким чином, він знову може продовжувати свою справу за кілька днів, як почнеться навчання в школі... Ви ж сами кажете, що ми вільні, і я хочу залишитися вільною.

Батько й мати захотіли обережно урвати їй мову, а Женев'єва, Луїза й Шарлотта, всі жінки, що були там усміхалися їй, просили її очима. Вона нічого не хотіла слухати, відмовилася рішуче, але без гніву.

— Франсуа жорстоко вразив мене, і мені здається, що я вже не люблю його, і збрехала б вам, коли б сказала, що цього моменту ще кохаю його... Ви ж не хочете, щоб я брехала, і знову почала з ним жити. Це було б полохливістю й брудом.

Досі Франсуа мовчав у очевиднім замішанні. Але тут у нього вихопився вигук:

— Але я, Терезо, завжди кохав тебе; я так кохаю тебе, як ніколи не кохав, і коли ти терпіла, то мені здається, я терплю ще більше.

Вона повернулася до нього і сказала йому дуже спокійно:

— Ти кажеш правду, я вірю... Що ти кохаєш мене, не зважаючи на божевілля, це дуже можливо. Завинило тут невгамовне людське серце. Тут наша розважність мало може зарадити. І якщо ти дуже страждаєш, то це визначає, що ми страждатимемо не менше обидва... Але я не можу жити з тобою, раз я не кохаю тебе більше, раз я не хочу тебе більше. Це було б не гідно нас обох. Наші рани тільки раз'ятрювалися б, замість того, щоб вигоюватися. Найкраще, мені здається, жити нам як добрим сусідам, добрим друзям, що стали вільні, й кожний виконує своє діло.

— А я, мамо! вигукнула маленька Роза, з очима повними сліз.

— А ти, моя мила, любитимеш тепер нас обох, як любила раніше... Хай це тебе не турбує. Це питання, що їх діти можуть зрозуміти тільки згодом.

Марк поманив рукою Розу, ніжно посадив її до себе на коліна й хотів знову захищати Франсуа. Та Тереза жваво його попередила:

— Ні, дідуню, благаю вас, не наполягайте. У вас взяли зараз гору ніжні почуття, а не розсудливість. Коли ви примусите мене поступитися, ви, може, каятиметеся за це. Отже, дозвольте мені бути розумною й дужою. Я добре знаю, що ви хочете звільнити нас од страждання. Ах! страждання, воно, треба визнати, буде вічне. Воно в нас; безперечно, походить з якоїсь невідомої потреби життя. Завжди наші нещасні серця сходитимуть кров'ю, завжди ми шматуватимемо їх щоразу, як нас опанує сліпа пристрасть, не зважаючи на все здоров'я, всю розсудливість, що ми її зможемо завоювати. А, може, це й є потрібний стимул для щастя.

Від холодного тремтіння наче затьмарилося сонце. Всі відчули сумну величність цього визнання неминучости страждання.

— Та що робитимеш? продовжувала вона. Не бійтеся, дідусю, ми залишимося чесні й будемо бадьорі. Страждати це нічого, треба тільки, щоб страждання не робило нас ні сліпими, ні злими. Ніхто не дізнається, що ми страждаємо; ми навіть спробуємо вийти з нього кращими, ніжнішими до інших. Більше прагнутимемо, все життя бажатимемо зменшити причини суму, що існують на світі... І потім, дідуню, не вболівайте ні скілічки. Скажіть собі, що ви зробили все можливе, виконали чудове завдання, що дасть людям таке щастя, на яке тільки може чекати розум. Решту, почуттєву частину життя, регулюватиме щоразу любов кожного, навіть серед сліз. Дозвольте нам, Франсуа й мені, жити, навіть страждати по-своєму, бо це обходить тільки нас. Досить того, що ви визволили нас обох, що ви зробили з нас людей свідомих, що належать до світу, де існує більше істини, більше можливої справедливості... І раз ви нас зібрали, дідуню, так це ви зробили не для того, щоб завадити розриву, що в ньому за суддю може бути тільки подружжя, а хай буде це для того, щоб дати нам усім нагоду висловити вам нашу щирю любов, нашу вдячність за ваше велике діло.

Тут уся родина заплескала від радості, начебто сонце знову заблищало, як і раніше, просковзуючи золотими полотнищами крізь високі скляні отвори. Так, це був тріумф дідунін у цій школі, де йому доводилося стільки боротися, де він дав народові прийдешнього часу найкращу частину свого серця й свого розуму. Всі тут були його учні, діти, внуки, правнуки, праправнуки й усі оточили його найшановнішого, наймогутнішого патріярха, — що від нього народилося щасливе майбутнє.

На колінах його сиділа маленька Роза, четверте покоління, що буйно розцвіло. Вона обхопила йому шию й смачно цілувала його. Внучка його Люсьєн теж обнімала його своїми свіжими дівочими руками. Донька Луїза та син Клеман стали збоку його з Жозефом і Шарлоттою. Себастьян і Сара усміхалися йому, простягали свої з'єднані руки, а Тереза й Франсуа, наче зближені взаємною ніжністю до величного дідуся, сіли біля його ніг. Марк, що був дуже зворушений і ледве не задихався від цієї зливи пестощів, захотів пожартувати.

— Діти мої, діти мої, не треба робити з мене бога. Ви ж знаєте, що церкви замикають... Я тільки працюючий робітник, що скінчив свій робітний день. Крім того, я не хочу тріюмфувати без моєї доброї Женев'єви.

Він пригорнув її до себе, взяв її за руку, і всі почали цілувати його й її також, щоб це являло собою тріумф подружжя, що замирилося; від нього бо тепер залежало можливе щастя. Так славили його в цій школі початкового навчання, серед цих низьких лав, де мусили сидіти ще діти дітей, покоління, що підуть до щасливого Міста.

І це була нагорода Маркові за стільки років мужности й звитяжної боротьби. Він бачив своє діло. Рим програв війну. Франція врятована від великої смертельної небезпеки, від пороху руїн, що під ним зникали одна по одній католицькі нації. Її звільнили від клерикальної партії, що провадила в ній боротьбу, спустошувала її лани, отруювала її нарід, намагалася затримати освіту, щоб знову забезпечити собі владу над світом. Франції не загрожувало вже те, що її по-

ховають під попелом мертвої релігії. Вона звелася на ноги й могла йти до своєї ролі визволительки, що вимагає правосуддя. Їй допомогло тільки початкове навчання. Це воно витягло з темряви, з убивчого глупства всі нижчі шари суспільства, що їх тримав католицизм у своїх лабетах уже стільки віків. Колись кинуті облудні слова: „Щасливі бідні духом!“ і дві тисячі накупчувалися злидні від цієї лицемірної помилки. Легенда про благодійства, що їх приносить темрява, здавалася тепер довгим соціальним злочином. Злидні, бруталність, несправедливість, забобони, брехня, тиранія, експлоатація жінки й зневага її, задурювання й поневолення чоловіка — всі фізичні й моральні лиха були наслідками цієї підтримуваної темряви, визнаної за систему від урядової політики й божеської поліції. Тільки знання мало вбити облудні догмати, розвіяти тих, що ними жили. Освіта мала стати за джерело безмежних розкошів, багатих жнив землі й загальним розквітом розумів. Ніколи не було щастя в темряві, воно було тільки в знанні, що змінило жахливе поле матеріальних й моральних злиднів на розлогу, родючу ниву, й її обробка рік-у-рік подвоювала багатства.

Отже, Марк, обтяжений роками й славою, мав велику нагороду в тім, що прожив досить, щоб побачити наслідки свого діла. Справедливість може бути тільки в істині, щастя—в справедливості. Після відродження сім'ї, заснування Міста народжувалася тоді лише нація, як після повної освіти всіх громадян вона ставала здатна до істини й справедливості.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ ТА ФІЛІЯХ ДЕРЖВИДАВУ Є ТАКА ХУДОЖНЯ ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА:

- Айхакер, Р.—Тайна метеора. 223 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Амп, П.—Люди. 152 стор., ц. 20 к.
Асанга, А.—Чорна хвиля. Негрський роман. 196 стор., ц. 80 к.
Байрон, Д.—Мазепа. Поема. 78 стор., ц. 80 к.
Бальзак, О.—Бідні родичі. 471 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Бальзак, О.—Шагреньова шкура. 300 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Барбюс, А.—Справжні історії 95 стор., ц. 55. к.
Беннет, А.—Місто розваги 234 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Бокаччо, Д.—Декамерон. т. I. 408 стор., ц. 2 крб. 35 к.
Бокаччо, Д.—Декамерон. т. II. 334 стор., ц. 1 крб. 80 к.
Велз, Г.—Війна сві ів. 224 стор., ц. 1 крб.
Вергарн, Е.—Поеми. 122 стор., ц. 1 крб.
Вудгауз, П.—Псміт-журналіст. 214 стор., ц. 1 крб. 30 к.
Гамсун, К.—Голод. Пан. Вікторія. 479 стор., ц. 2 крб. 85 к.
Гельрігель, А.—Тисяча і один острів 235 стор., ц. 1 крб.
Гюго, В.—Бюг-Жаргаль. 261 стор., ц. 1 крб.
Дгебуадзе, П.—На руїнах щастя. 83 стор., ц. 50 к.
Домеля, Г.—Самозваний принц. 259 стор., 1 крб. 85 к.
Дюшен, Ф.—Тамілла. 154 стор., ц. 1 крб.
Зеґерс.—Повстання рибалок із Санкта-Барбара. 93 стор., ц. 50 к.
Золя, Е.—Твори, т. I. 348 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Золя, Е.—Твори, т. II. 330 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. III. 331 стор., ц. 1 крб. 80 к.
Золя, Е.—Твори, т. IV. 317 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. VI. 520 стор., ц. 2 крб. 70 к.
Золя, Е.—Твори, т. VII. 472 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Золя, Е.—Твори, т. VIII. 358 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. X. 308 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. XI. 530 стор., ц. 2 крб. 40 к.
Золя, Е.—Твори, т. XVIII. 350 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Іллеш, Б.—Тісса палає. 210 стор., ц. 85 к.
Калеваля.—Фінська народня епопея. 302 стор., ц. 3 крб.
Конан-Дойл, А.—Втрачений світ. 230' стор., ц. 1 крб. 25 к.
Лондон, Д.—Серця трьох. 416 стор., ц. 2 крб. 80 к.
Лондон, Д.—Твори, т. 11. 346 стор., ц. 1 крб. 50 к.
Лондон, Д.—Твори, т. 12. 258 стор., ц. 1 крб. 30 коп.
Лондон, Д.—Твори, т.13. 340 стор., ц. 1 крб. 50 к.
Лондон, Д.—Твори, т.14. 234 стор., ц. 1 крб. 30 к.
Лондон, Д.—Твори, т.15. 356 стор., ц. 1 крб. 75 к.
Лондон, Д.—Твори. т.16. 318 стор., ц. 1 крб. 70 к.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

- Лондон, Д.—Твори, т.17. 209 стор., ц. 95 к.
Лондон, Д.—Твори, т.18. 303 стор., ц. 1 крб. 25 к.
Ожешкова, Е.—Міртала. 320 стор., ц. 1 крб. 25 к.
По, Едгар.—Вибрані твори, т. I. 321 стор., ц. 2 крб.
По, Едгар.—Вибрані твори, т. II. 186 стор., ц. 1 крб. 10 к.
Прусс, Б. Фараон. Історична повість. 398 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Роні, Ж. (старший)—Етруське кохання. 141 стор., ц. 85 к.
Роні, Ж. (старший)—На нові землі. 235 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Роні, Ж. (старший)—Червона хвиля. 458 стор., ц. 2 крб. 30 к.
Свіфт, Дж.—Мандрі Гуліверові. 252 стор., ц. 2 крб.
Сервантес, М.—Дон-Кіхот з Ламанча. 365 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Сінклер, Е.—Герой капіталу. 91 стор., ц. 35 к.
Сінклер, Е.—Король-вугіль. 454 стор., ц. 2 крб. 10 к.
Сінклер, Е.—Мене зовуть Теслею. 158 стор., ц. 75 к.
Сінклер, Е.—Самюель-шукач. 316 стор., ц. 1 крб.
Сінклер, Е.—100%. Історія одного патріота. 315 стор., ц. 1 крб. 85 к.
Струг, А.—Підземні люди. 334 стор., ц. 1 крб. 45 к.
Тудуз, Ж.—Люди з огнедишного Айсберга. 227 стор., ц. 80 к.
Тудуз, Ж.—Людина, що збудила вулкани. 389 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Тюллі, Д.—Жебраки життя Біографія босяка. 195 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Фонтана, О.—Острів Елефантина. 102 стор., ц. 90 к.
Франс, А.—Оповідання. 237 стор., ц. 70 к.
Шекспір, В.—Отелло. 268 стор., ц. 1 крб. 75 коп.
Шервуд, А.—Усі враз. 217 стор., ц. 1 крб. 25 к.
Шіллер, Ф.—Баляди. 130 стор., ц. 1 крб. 15 к.
Шпільгаген, Ф.—Міцною лавою. 345 стор., ц. 2 крб. 25 к.

Поштові відділи Держвидаву надсилають накладною платою кожну книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР. Пересилка й пакування на всі замовлення коштом Держвидаву, коли замовлення більше ніж на 1 крб., і наперед оплачується готівкою.

Замовлення надсилати на такі адреси:

Харків, вул. Травня, № 17. Поштовий відділ ДВУ
Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий відділ ДВУ
Одеса, вул. Косовий № 3 (Пасаж). Поштовий відділ ДВУ
Дніпропетровське, пр. К. Маркса, № 49. Поштовий відділ ДВУ

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ Д. В. У.

Харків, вул. К. Лібкнехта, 31